

ТАМАРА ТОРЧИНСЬКА

**АКТИВІЗАЦІЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
ЗАСОБАМИ ОНОМАСТИКИ**

МОНОГРАФІЯ

Умань – 2009

УДК 81.161.2'373.2(07)

ББК 74.261.40

Т 61

Рецензенти:

Біда О.А. – доктор педагогічних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Мосенкіс Ю.Л. – доктор філологічних наук, професор Київського університету імені Тараса Шевченка

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
Протокол №3 від 26 жовтня 2009 року*

Торчинська Тамара

Т 61 Активізація пізнавальної діяльності молодших школярів засобами ономастики: монографія. – Умань: ПП Жовтий, 2009. – 232 с.

ISBN 978-617-525-003-7

Монографічне дослідження присвячене актуальній проблемі розвитку навчально-пізнавальної активності на основі ономастичного матеріалу..

Результати дослідження можуть бути використані при написанні методичних посібників для учителів початкових класів, читанні курсу лекцій з методики викладання української мови у ВНЗ, у системі післядипломної освіти педагогічних працівників.

ISBN 978-617-525-003-7

УДК 81.161.2'373.2(07)

ББК 74.261.40

©Торчинська Т.А., 2009

©ПП Жовтий О.О., 2009

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ I.	
Теоретичні засади ономастичної роботи у початковому навчанні рідної мови	9
1.1. Ономастика як галузь науки про мову, її вплив на мовленнєвий розвиток особистості.....	9
1.2. Місце ономастичного матеріалу у змісті початкової мовної освіти.....	21
1.3. Психолого-методичні умови засвоєння молодшими школярами власних назв.....	37
Розділ II.	
Умови педагогічного стимулювання навчально-пізнавальної активності молодших школярів засобом ономастичного матеріалу	49
2.1. Програма розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів.....	49
2.2. Система роботи з ономастичним матеріалом на уроках рідної мови в початкових класах.....	65
Висновки	102
Список використаних джерел	107
Додатки	127
<i>Додаток А.</i>	
Тлумачний ономастичний словник-мінімум для молодших школярів на позначення імен з їхніми варіантами, назв свят, символічних та божественних назв.....	127

<i>Додаток Б.</i> Система вправ з використанням ономастичної лексики у роботі над іменником і правописом слів з великої букви.....	141
<i>Додаток В.</i> Дидактична система вправ з використанням ономастичної та апелятивної лексики (на матеріалі міжпредметних зв'язків: мова – читання).....	145
<i>Додаток Г.</i> Словник тематичних груп лексики з використанням ономастичного та апелятивного матеріалу (для розвитку зв'язного мовлення у роботі над іменниками).....	169
<i>Додаток Д.</i> Види етимологічних вправ для пропедевтичного розуміння етимології ономастичної та апелятивної лексики учнями 1-2 класів.....	173
<i>Додаток Е.</i> Глумачний словник-мінімум для використання у 5-8 класах на уроках української мови, історії, географії.....	196

ПЕРЕДМОВА

Проголошення суверенності України поставило перед державою ряд невідкладних завдань, вирішення яких виступає як важлива умова її національного відродження і подальшого розвитку.

Однією із проблем, яка вимагає постійної уваги, є вдосконалення системи освіти. Провідною ідеєю державної національної програми „Освіта (Україна XXI століття)” є створення життєздатної системи безперервного навчання та виховання для досягнення високих освітніх рівнів, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації.

Особливо важливим є „формування національної свідомості у молодшого покоління, любові до рідної землі і свого народу, прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, народних традицій і звичаїв” [74].

У Державному стандарті загальної середньої освіти в Україні (освітня галузь „Початкова освіта”) зазначається, що заміна соціальних функцій української мови, надання їй статусу державної послужили важливою причиною для переорієнтації мети її навчання в загальноосвітній школі в цілому, що зміст предмета „українська мова” повинен визначатися комунікативно-діяльнісним підходом, який передбачає активну участь школярів у навчальному процесі з мови, де особливого значення набувають саме мовленнєві дії – слухання, розуміння, говоріння, читання й письмо [75].

Свідоме ставлення до мови починається із проникнення в її лексичне багатство. Оскільки слово – найактивніша одиниця мовлення, то вивченню лексеми слід приділяти належну увагу на всіх освітніх рівнях. Достатній лексичний запас і свідоме його розуміння – одна з умов вільного володіння усним і писемним мовленням, що є фундаментальною основою розвитку навчально-пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку не лише на уроках мови, а й у процесі вивчення всіх інших предметів за програмою початкової ланки освіти.

Саме у початковій школі закладаються основи світосприймання дитини, виховуються почуття патріотизму і гуманізму, формується добросовісне ставлення до навчання, активізується пізнавальний інтерес, поглиблюється внутрішня потреба до здобуття та усвідомлення знань. Тому кожному вчителю потрібно відповідально ставитися до осмислення основного змісту навчання, закладеного в чинних підручниках, а в разі потреби, творчо підійшовши до його аналізу, самому розробити або дібрати з кращих художніх творів той необхідний матеріал, який би розширив світогляд учнів, без примусу, з великим бажанням вивчався школярами і викликав у них потребу самостійно пізнавати сутність виучуваного, ставлячи себе в умови маленького дослідника.

Одним з ефективних засобів, який може допомогти молодому поколінню у частковому розв'язанні проблеми національного відродження, є використання ономастичного матеріалу, що має практично невичерпні навчальні і виховні можливості. Такий зміст навчання, як засвідчує практика роботи окремих учителів у загальноосвітніх школах, постійно стимулює пізнавальну активність учнів, сприяє виробленню у них умінь користуватися словом, допомагає виявити та розвивати потенційні можливості школярів, впливає на формування україномовної особистості в цілому.

На необхідність використання локального ономастичного матеріалу у навчально-виховному процесі з дітьми у свій час вказували А. Ф. Дістервег, Я. А. Коменський, Й. Г. Песталоцці, Ж. Ж. Руссо [78, 115-116, 200, 223]. Їхні ідеї були творчо розвинуті В. П. Вахтеровим, О. В. Духновичем, Т. Г. Лубенцем, Д. Д. Семеновим та іншими педагогами [144, 231].

У спеціальних дослідженнях А. М. Алексюка, Б. Г. Ананьєва, Л. П. Аристової, Ю. К. Бабанського, П. Я. Гальперина, В. В. Давидова, М. А. Данилова, Г. С. Костюка, І. Я. Лернера, М. М. Махмутова, Т. І. Шамової, І. І. Щукіної та ін. [7, 8, 10-12, 54, 68, 122-123, 134-135, 159, 281-284, 289-292] розкривається сутність навчально-пізнавальної активності, ставляться і вирішуються окремі питання, пов'язані з розвитком у дітей пізнавальних інтересів, пізнавальної потреби, пізнавальної діяльності в навчально-виховному процесі.

Дослідження лінгводидактів переконують, що без належної навчально-пізнавальної активності не може бути успішного засвоєння знань із жодного предмета. Досягнення у навчанні – джерело внутрішніх сил дитини, яке породжує бажання вчитися і дає енергію для подолання навчальних труднощів. Фундаментальні дослідження доводять, що саме завдяки специфіці розвитку психіки дітей молодшого шкільного віку за визначених умов навчання закладається продуктивний тип навчально-пізнавальної активності, який суттєво впливає на успіх подальшого здобуття освіти в середніх та старших класах.

Психологічні аспекти проблеми навчально-пізнавальної активності учнів шляхом роботи над словом знайшли своє відбиття у працях Л. І. Айдарова, Л. С. Виготського, М. І. Жипкевича, Г. С. Костюка, І. О. Синиці та ін. [46, 86, 122-123, 237].

Педагогічні та методичні основи роботи над збагаченням активного словника та розвитку на його засадах навчально-пізнавальної активності учнів розробляли Ф. І. Буслаєв, Я. А. Коменський, В. О. Сухомлинський, К. Д. Ушинський [115-116, 247-249, 260-261].

Особливо великого значення роботі над словом надавали і надають у своїх наукових працях українські педагоги і лінгводидакти О. М. Біляєв, Л. О. Варзацька, М. С. Вашуленко, Л. І. Мацько, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк, М. Я. Плющ, О. Н. Хорошковська, С. Х. Чавдаров та ін. [25-28, 40-44, 160-162, 198, 275].

Питання принципів відбору лексичного матеріалу для використання молодшими школярами в усному та писемному мовленні розглядаються у працях А. П. Каніщенко, Т. В. Коршун, Л. О. Кутенко, С. І. Олійника, О. Н. Хорошковської [99-103, 120, 131-132, 275].

У дисертаційних дослідженнях Н. Б. Голуб, Т. Л. Грубої, В. А. Каліш, А. П. Каніщенко [58, 63, 98, 100] вдало розв'язується проблема формування лексичних умінь і навичок школярів, удосконалення їхнього мовлення як бази для розвитку пізнавальної активності шляхом роботи над словом як основною мовною одиницею.

Вивчення й аналіз педагогічної та методичної літератури засвідчили, що в цілому ще недостатньо розроблено багато проблем, від вирішення яких залежить не тільки якість процесу викладання навчальних дисциплін, але і зміцнення зв'язків школи з життям. Таке завдання на основі безпосередньої участі учнів у подальшому перетворенні докільця висунула шкільна практика, поєднавши цю вимогу із впровадженням у навчально-виховний процес місцевого (зокрема ономастичного) матеріалу.

У відповідь педагогічна наука повинна з'ясувати ступінь позитивного впливу ономастики на розвиток загального кругозору учнів і підвищення якості знань, розкрити і науково обґрунтувати умови, за яких ономастика проявить свої педагогічні можливості, довести, що ономастичний матеріал підвищує інтерес до навчання, робить його зміст зрозумілим для дітей, є такою сферою застосування знань, в результаті чого вони конкретизуються, збагачуються, набувають дійсно життєвого характеру. Показати, що ономастичний матеріал служить джерелом збагачення уявлень про своє місто чи село, свій родовід, своє ім'я, які можуть бути використані на уроках як матеріал для обґрунтування наукових понять.

Відомо, що період, коли тісно переплітаються риси дошкільного дитинства і типові особливості психологічного формування школяра, надзвичайно багатий можливостями розвитку, які важливо своєчасно помітити і підтримати. Основи багатьох психічних якостей індивідууму закладаються і розвиваються в молодшому віці. Тому особлива увага вчених на сучасному етапі формування особистості учнів 1-4 класів спрямована на виявлення тих внутрішніх резервів у дітей цього віку, використання яких дасть можливість успішно готувати їх до активної навчальної роботи та трудової діяльності в подальшому житті.

Практичне значення монографічного дослідження полягає у визначенні місця роботи з ономастики в системі знань з рідної мови в початкових класах та розробці ефективних завдань і вправ, які активізують пізнавальну діяльність учнів.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОНОМАСТИЧНОЇ РОБОТИ У ПОЧАТКОВОМУ НАВЧАННІ РІДНОЇ МОВИ

1.1. Ономастика як галузь науки про мову, її вплив на мовленнєвий розвиток особистості

Онім, або власна назва, – це слово, словосполучення або речення, яке служить для виділення іменованого ним об'єкту; його індивідуалізації та ідентифікації [207].

У будь-якій мові онімів набагато більше, ніж загальних назв (апелятивів). Словники розвинених літературних мов нараховують сто-двісті тисяч слів (без включення власних назв), у той час як рахунок онімів іде на мільйони (наприклад, кожен із жителів України має прізвище, ім'я, по батькові, іноді – псевдонім, прізвисько тощо). Проте потрібно відзначити, що переважна частина онімів невідома абсолютній більшості носіїв мови, чого не можна сказати про загальні назви.

Зрозуміло, що не усі одиничні предмети потребують наявності власних назв. Оніми вживаються тоді, коли потрібно диференціювати людей, продукти їхньої діяльності, території, де вони проживають, тощо. Саме власні назви надають повідомленням визначеності, конкретності, індивідуальності та локалізації дії. Можливо, виникли оніми трохи пізніше, ніж загальні назви, однак можна вважати, що з тих пір, як людина стала так називатися, існують і власні назви, які насамперед були засобом розрізнення членів первісних людських колективів або вказували на навколишні географічні об'єкти.

Будучи невід'ємною складовою частиною словникового складу певної мови, оніми, проте, мають специфічні, відмінні від апелятивів, ознаки. Основними з них вважаються такі, як: позначення одиничних, окремих предметів або явищ; локалізованість денотатів (чітка визначеність, обмеженість, окресленість); вторинність імен по відношенню до апелятивів (денотат спочатку має загальну назву, потім – власну), значне кількісне переважання власних назв над загальними і одночасно залишення більшої частини ономастикону відомою лише

обмеженій групі людей; підвищений зв'язок онімів із позамовними факторами; незакінченість ономастичної номінації; відсутність безпосереднього зв'язку із поняттям; підвищена предметність (без денотата власна назва не може існувати); здебільшого неможливість прямого перекладу власних назв на інші мови; відсутність загального значення (крім випадків, коли власні назви вживаються у значенні загальних); функціональна обмеженість онімійної системи, охоплення нею лише частини мовних елементів, нездатність утворювати повноцінний текст [67,105, 253, 266]. Однак у структурно-граматичному відношенні, як відзначав Цілуйко К.К., оніми побудовані так, як і апелютиви, становлять органічний елемент мовної системи і підлягають її загальним нормам [205].

Усі власні назви утворюють онімійний простір [у Н. В. Подольської – онімичний простір як „комплекс власних назв усіх класів, які вживаються у мові певного народу у певний період для найменування реальних, гіпотетичних і фантастичних об'єктів”: 207]. Він характеризується за обсягом (яка кількість онімів складає простір), структурою (які класи наявні і яка їхня продуктивність), походженням (природні чи штучні означувані об'єкти).

Кожен етнос має своє уявлення про власні назви і коло онімізованих об'єктів. Тому термін „онімійний простір”, з метою врахування історичного світогляду і національно-етнічної специфіки ономастичних уявлень, потрібно вживати у двох значеннях:

1) як загальнолінгвістична категорія, тобто як система ономастичних одиниць;

2) як категорія певної мови у певний момент її історії (наприклад, сукупність власних назв, які зараз існують в українській мові, складає онімійний простір сучасної української мови).

Онімійний простір, відповідно до іменованих об'єктів, поділяється на онімійні сектори і поля, які складаються з онімів певних класів [207]. Саме класифікація онімів є одним із основних, найбільш важливих завдань ономастів, оскільки без неї неможливі опис та аналіз власних назв. Всебічну характеристику онімів забезпечує використання різноаспектних параметрів

їхнього групування, виходячи із належності онімів до певних мов, територій, хронологічних відрізків, соціальних формацій тощо. Тоді і підхід до ономастичного матеріалу, і методи його вивчення, і глибина будуть відповідати конкретним завданням. Орієнтуючись на цей висновок, взявши до уваги усі лінгвістичні та екстралінгвальні характеристики власних назв, можна виділити наступні класифікації онімів:

- 1) класифікація за типом іменованих об'єктів;
- 2) класифікація за шляхом виникнення назв;
- 3) структурна класифікація;
- 4) хронологічна класифікація;
- 5) словотворча класифікація;
- 6) етимологічна класифікація;
- 7) лексико-семантична (мотиваційна) класифікація;
- 8) класифікація по лінії „мікро-макро”;
- 9) стилістична та естетична класифікація тощо.

Класифікація власних назв за типом іменованих об'єктів надзвичайно об'ємна і різнобічна; вона передбачає поділ онімійного простору на певні сектори, поля і підполя. Така детальна градація просто необхідна, оскільки всю онімію в цілому уявити практично неможливо. Саме ця класифікація дає уявлення про ономастичну картину усього світу.

Отже, усі оніми поділяються на назви космічного і земного простору [207]. Назви космічного простору включають передусім космоніми (назви зон космічного простору, галактик, зоряних систем, сузір'їв і їхніх частин: *Велика Ведмедиця, Чумацький Шлях*) і астроніми (назви окремих небесних тіл: зірок, планет, комет, астероїдів тощо: *Сонце, Венера, комета Галлея*).

Назви земного простору поділяють на біоніми (імена живих організмів) та абіоніми (назви неживих організмів чи явищ, природних або створених людиною).

У складі біонімів надзвичайною продуктивністю відзначаються антропоніми (власні назви людей: імена, прізвища, псевдоніми тощо: *Тарас Григорович Шевченко, Леся Українка, Софія*; сюди ж відносяться зооніми (клички тварин: *Рябко, Мурчик*) та фітоніми (власні назви рослин: дуб *Любомудр* на хуторі Надія).

Абіоніми поділяються на топоніми (назви географічних об'єктів), стратоніми (власні назви геологічних формацій та горизонтів: *Курська магнітна аномалія*) та власні назви, пов'язані зі сферою людської діяльності.

Топоніми, у свою чергу, зазнають детального групування на основі наявності різних класів географічних об'єктів. Насамперед сюди відносяться власні назви поверхні суходолу (терроніми) та водної сфери (гідроніми). Серед перших виділяють ороніми (назви об'єктів рельєфу: *Говерла, Казбек*), хороніми (назви територій: *Поділля, Черкащина*), ойконіми (назви поселень: *Київ, Іванівка*); еклезіоніми (назви церков, монастирів: *Почаївська лавра*) тощо.

Серед гідронімів розрізняють океаноніми (назви океанського простору: *Тихий океан*), пелагоніми (назви морів: *Чорне море*), лімніоніми (назви річок, струмків, потоків: *Дніпро, Смотрич*), гелоніми (назви боліт: *Безодня*).

Власні назви сфери людської діяльності умовно можна розділити на три сфери: міфологічно-релігійну (теоніми – власні назви богів: *Перун, Зевс* і міфоніми – власні назви будь-якого онімійного поля у казках, міфах, думах тощо: *Одісей, Іван-Селянський син*), розумову, ідеологічну (до ідеонімів відносяться артіоніми – назви творів образотворчого мистецтва: картина „*Дев'ятий вал*”; бібліоніми – назви писемних творів: роман „*Собор*”; геортоніми – назви свят: *Великдень*; геортоніми – назви періодичних видань: газета „*Освіта*”; документоніми – назви документів: *Конституція України*; поетоніми – імена в художній літературі: *Чіпка Вареник* тощо) та прагматичну, матеріальну (до прагматонімів відносяться хрематоніми – назви речей: *Царпушка*; порейоніми – назви транспортних одиниць: фірмовий поїзд „*Чорноморець*” і т. п.).

Близькими до онімів є номени – спеціальні назви об'єктів, які вживаються у певній галузі науки або сфери життя [207]. Від власних назв номени відрізняються тим, що одна назва дається всім денотатам, які констатують цю одиницю, а не кожному окремо.

Сукупність номенів, або номенклатура, кожної окремої сфери вирізняється своєю системністю і певними функціональними та структурними закономірностями. До ономастичної

номенклатури, насамперед, відносяться: етноніми (номени для позначення етносів – народів, національностей, племен: *українці, поляни*), катойконіми (номени для позначення жителів за місцем проживання: *кияни, одесити*) і прагматоніми (номени для позначення сортів, марок, товарних знаків: вино „*Кагор*”, автомобіль „*Таврія*”).

Ономастика передбачає розрізнення й інших видів онімів та номенів за типом іменованих об’єктів, однак і наведених класів власних назв достатньо для того, щоб побачити, наскільки багатий і розмаїтий ономастикон мають мови, зокрема й українська. Переважна більшість онімів, які ілюструють вищеназвані онімійні поля, зустрічається і в підручниках з рідної мови для учнів початкових класів.

Класифікація власних назв за шляхом їх виникнення передбачає передусім поділ онімів на ті, які виникли природно і штучно. Природним шляхом виникають переважно топоніми, космоніми, а штучним – антропоніми, идеоніми, прагматоніми, мікротопоніми тощо (у перших назв творець – народ, а у других можна конкретно визначити автора назви). Іноді спеціально створені і природні оніми визначаються на основі сфери їхнього функціонування – офіційної (*Хмельницький, Ірина*) та неофіційної (*Проскурів, Іра, Іринка* тощо). Саме друга градація онімів і можливість їхнього розпізнавання важлива для учителів та учнів початкових класів.

Структурна класифікація передбачає поділ онімів на однокомпонентні назви переважно іменникового або прикметникового типу (села *Березівка* і *Привітне*, прізвища *Петренко* і *Малий*) та багатоконпонентні: ім’я + по батькові + прізвище людини (*Іван Якович Франко*), прикметниково-іменникові ойконіми (*Великий Берег*), предикативні одиниці у функції біблїонімів („*Хіба ревуть воли, як ясла повні?*”) тощо.

У початкових класах учні зустрічаються зі структурними варіантами власних назв насамперед при роботі з антропонімами і топонімами, коли звертається увага на особливості їхніх написання та відмінювання. Частково характеризується і структура назв міні-творів, особливо якщо вони містять компонент, який вивчається на певному уроці.

Хронологічний аспект притаманний усім категоріям власних назв, адже кожна епоха має свої типові моделі і морфеми-наповнювачі, причому їхня продуктивність в ономастиці може не збігатися із поширеністю в інших сферах мовознавства. Аналіз онімів у цьому плані дуже тісно пов'язаний з історією, археологією, етнографією, діалектологією; найбільш повно він може бути проведений у топонімії та антропонімії – з виділенням нашарувань різних епох та мов.

Хронологічний аналіз для учнів початкових класів недоступний, однак окремі пояснення такого плану можливі, коли учні зустрічаються із застарілими словами – власними назвами колишніх реалій у творах на історичну тематику.

В основі словотворчої класифікації лежить спосіб творення конкретної власної назви. Найбільша кількість онімів утворюється за допомогою різновидів морфологічного способу деривації: суфіксації (*Петро* → *Петрівка*), префіксації (*Слuch* → *Прислuch*), конфіксації (*Дніпро* → *Задніпровський*), усічення (*Ірина* → *Іра*) та основоскладання (*Біла гора* → *Білогір'я*), а також морфологічно-синтаксичного (*гірський* → *Гірський*), лексико-семантичного (*вовк* → *Вовк*), лексико-синтаксичного (*крути вус* → *Крутивус*) та синтаксичного (*Гірський Тікич*) способів словотворення.

Із словотвірною класифікацією власних назв тісно пов'язане визначення твірних основ онімів (багато мовознавців вважають це лексико-семантичною характеристикою власної назви). За цим принципом усі власні назви можна поділити на відапелятивні (утворені від іменників: *ріка* → *Ріка*, прикметників: *синій* → *Синюха*, числівників: повість „*Сорок перший*” тощо) та відонімні (утворені від антропонімів: *Іван* → *Іваненко*; ойконімів: *Умань* → *Уманський*; гідронімів: *Буг* → *Прибузьке*; хоронімів: *Україна* → *Українець* тощо).

Спосіб словотворення і твірна основа онімів мають значні відмінності залежно від класу іменованих об'єктів. Це підтверджує і аналіз онімікону шкільних підручників. Серед прізвищ переважають деривати, утворені за допомогою суфіксів -**енк-о**, -**єнк-о** (*Бандуренко*, *Шевченко*), -**ук-**, -**юк-**, -**чук-** (*Лучук*, *Осадчук*), -**ськ-ий**, -**зьк-ий**, -**цьк-ий** (*Василевський*,

Житомирський) та шляхом антропонімізації апелютивів (*Засць, Орел*). Ойконіми утворені суфіксальним (*Луцьк, Українка*), морфологічно-синтаксичним (*Львів, Хотин*) та лексико-семантичним (*Ізюм, Харків*) способами; хороніми – переважно суфіксальні (*Полтавщина, Херсонщина*) чи префіксально-суфіксальні (*Поділля, Полісся*) деривати; зооніми – або онімізовані апелютиви (*Білочка, Півник*), або суфіксальні деривати (*Лиска, Мурко*) тощо.

Така сама диференціація спостерігається і у визначенні твірних основ онімів: прізвища утворюються від імен, топонімів, іменників-назв професій; особові імена – від словосполучень або прикметників, часто іншомовного походження; ойконіми – від адміністративно-територіальних та географічних термінів, антропонімів та гідронімів; гідроніми – від дієслів та прикметників; зооніми – від іменників, прикметників та звуконаслідувальних слів і т. д.

Звичайно, власне спосіб творення слів, зокрема і власних назв, у початкових класах не з'ясовується. Однак визначення афіксів у словах *Іванівка, Забаитанівка, Приморське* тощо фактично є словотворчим аналізом; за цим зразком школярі згадають інші подібні оніми. Це стосується і визначення твірної основи онімів *Придунайський, Кам'янець-Подільський, Наддністрянка*: його виконання учням під силу і є першим кроком до етимологізації. Аналогічні завдання найкраще пов'язувати з місцевим матеріалом.

Етимологічний аналіз онімів, який передбачає з'ясування походження як самої назви, так і її варіантів, тісно пов'язаний із лексико-семантичним (мотиваційним), який передбачає визначення тих відношень, які виникали між денотатом та онімом у момент назвотворення. Ці відношення безпосередньо характеризують походження назви; врахувавши їх, можна виділити оніми із локативним (вказують на місцезнаходження денотата: *Поліське, Придністров'я*), квалітативним (вказують на якусь характерну ознаку денотата: *Холодний Яр, Тихий океан*), посесивним (вказують на приналежність денотата певній особі: *Львів, Ружин*), патронімічним (вказують на зв'язок з іменами предків: *Малиничі, Ярмолинці*), меморіальним (вказують на присвоєння назв в честь якихось осіб чи подій: *Хмельницький*,

Івано-Франківськ) значеннями. „Необов’язкове, навіть непотрібне в побуті, воно є винятково важливим при створенні назви, а потім – неоціненним для пізнання минулого в процесі наукових досліджень” [245].

Різні групи онімів мають певні відмінності в етимологічній та лексико-семантичній структурі. Наприклад, імена за походженням в основному давньоєврейські (*Іван, Марія*), грецькі (*Анатолій, Софія*), латинські (*Валентин, Тетяна*) або слов’янські (*Володимир, Надія*). Вони переважно мають квалітативне забарвлення, тобто вказують на ті риси характеру, які хотіли би бачити батьки у своєї дитини (*Валерій* – сильний, *Євген* – благородний, *Костянтин* – стійкий, *Оксана* – гостинна, *Юлія* – кучерява).

Прізвища, засвідчені у підручниках, в основному українського походження і мають патронімічне (*Герасименко, Васильчук, Антонич*), локативне (*Загребельний, Кримський*) або квалітативне (*Чернега, Чубач, Чепурна*) значення.

Гідроніми вважаються одними з найдавніших онімів, які із колишніх часів доносять нам інформацію про міграції народів, взаємовпливи різних мов та діалектів. Саме тому з’ясувати походження назв гідрооб’єктів дуже важко. Гідроніми, які мають відносно прозору етимологію, відносяться до квалітативів слов’янського, балтійського, тюркського або ірано-скіфського походження (*Десна, Дніпро, Синевір, Стрий*).

Походження ойконімів здебільшого відоме. В основному у підручниках зустрічаються локативні (*Полтава, Луганськ*), квалітативні (*Острог, Рівне*), посесивні (*Косів, Ніжин*) та меморіальні (*Кіровоград, Дніпродзержинськ*) назви поселень переважно міського типу.

Нерозгорнені назви художніх творів вказують на головних героїв (*Дощик. Січові стрільці*), місце (*В їжачкові хаті. У лісі*) або час дії (*Восени. У неділю*), а багатокомпонентні бібліоніми різноаспектно характеризують зміст майбутньої розповіді (*Перша зустріч з весною. Міцну дружбу ніякий мороз не заморозить*) [258].

Окремі підручники пропонують учням початкових класів завдання визначити походження певних онімів, тобто з’ясувати етимологічне та лексико-семантичне його значення, однак таку

роботу можна виконувати лише на основі етимологічно нескладних власних назв. Можливо, на позакласних заняттях з рідної мови варто попрацювати над з'ясуванням походження власних назв навколишніх ономастичних об'єктів, однак потрібно, щоб сам учитель був підготовлений до ведення такої роботи.

Класифікація ономастичної лексики по лінії „мікро-макро” визначається співвідношенням: у соціологічному плані – вузьколокалізованих, маловідомих та загальновідомих онімів; у словотворчому – малопродуктивних та широкопродуктивних моделей; в етимологічному – вторинних, пізніше створених, назв та первинних, давніх, які виникли природно; у квалітативному плані – назв малих та великих або надвеликих об'єктів. Безперечно, основну увагу слід звертати на характеристику макроонімів, не забуваючи, звичайно, і про власні назви навколишніх мікрооб'єктів.

Стилістична та естетична класифікація онімів передбачає розрізнення назв величальних і буденних, релігійних (культових) і світських, офіційних та неофіційних, меморіальних і банальних, емоційно-забарвлених із позитивним змістом та зневажливих (пейоративних) і т. п. Сюди ж відноситься і використання онімів з певною стилістичною метою. Окремі вправи з елементами такої структуризації можна пропонувати і в початкових класах. Насамперед це стосується антропонімів (виховання поваги до прізвищ школярів; усунення прізвиськ, чимало із яких мають негативне забарвлення; ознайомлення із власне українськими, а не російськими варіантами імен тощо); легко визначаються школярами і демінутивні суфікси, які додають назвам пестливо-здрібнілого забарвлення; під час вивчення теми „Будова слова” можна виділити морфеми, які надають онімам позитивного або пейоративного значення, тощо.

Всебічним вивченням власних назв займається ономастика (в основі цього терміна – грецькі лексеми *ὄνομα* – ім'я, назва; *ὄνομαστική* – мистецтво давати імена). Специфіка цієї науки визначається тим, що ономастика включає в себе географічний, історичний, етнографічний, соціологічний, літературознавчий компоненти, які допомагають лінгвістам виділяти особливості іменованих об'єктів та традицій, пов'язаних із процесом

номінації. Використання даних археології, біології, теології, філософії, логіки, психології і т. д. виводить ономастичну проблематику за рамки лише лінгвістики і забезпечує надзвичайну комплексність предмета дослідження ономастів. Потрібно відзначити, що ізольований розгляд окремих назв відкидають практично усі дослідники онімії, які попередньою умовою для її вивчення висувають вимогу враховувати різноманітні фактори, які так чи інакше впливають на формування онімікону [253]. Наприклад, історичний аспект дослідження процесу назвотворення розглядає суспільні підстави виникнення об'єктів і різний історичний генезис назв: саме історія диктує суспільству вибір з-поміж численної навколишньої дійсності тих або інших ознак денотата, властивостей явища, що його характеризують, для утворення оніма [129]. Географія розглядає назву, створену людиною на основі суб'єктивних образів навколишнього світу, через її об'єкт, локалізує денотат найменувань. Однак головна роль у дослідженні онімів відводиться лінгвістиці, тому що вона – ключ для розуміння та осмислення інформації назви [129].

Оскільки кожна власна назва – це насамперед слово, яке розвивається за законами певної мови, то й інформація про нього здобувається за допомогою таких лінгвістичних засобів, як встановлення мовної приналежності оніма, виявлення фонетичних і фонематичних закономірностей та морфонологічних чергувань, етимологічний, структурний, словотвірний, генетичний та інші аналізи тощо. Екстралінгвальні фактори при цьому лише допомагають знайти підставу для виникнення або зміни власної назви, виявити певні тенденції, пов'язані із присвоєнням імені.

Ономастичні дослідження можуть проводитися синхронічно і діахронічно, із застосуванням порівняльно-історичних методів. За обсягом досліджень розрізняють ономастику: глобальну, яка вивчає типологічну подібність онімів різних країн та народів, виявляє загальні закономірності власних назв незалежно від їхньої мовної приналежності; ареальну, яка з'ясовує особливості територіального поширення певних ономастичних типів, та регіональну, яка виділяє ономастичні системи, що об'єднують оніми певних регіонів. Правописні форми, особливості вимови,

норми відмінювання власних назв визначає прикладна ономастика, а принципи їх створення та функціонування у художніх творах – поетична. Історична ономастика вивчає творення власних назв віддалених від нас епох, а теоретична – встановлює загальні закономірності розвитку та функціонування онімійних систем.

У цілому як найбільш загальні можна визначити наступні проблеми, які намагаються розв'язати ономасти:

- 1) місце ономастичної лексики у мовній системі;
- 2) структурно-мовна (насамперед – семантична) специфіка оніма, його відмінність від апелятива;
- 3) проблема однорідності ономастичних одиниць, подібність і відмінність між їхніми розрядами;
- 4) виникнення і закономірності розвитку онімії;
- 5) специфіка літературної ономастики, використання власних назв у художніх творах;
- 6) методи вивчення ономастичної лексики (загальнонаукові, загальнолінгвістичні, інших наук, специфічні);
- 7) інтердисциплінарний характер ономастичного матеріалу, місце ономастики серед інших наук;
- 8) виникнення та історія ономастики як науки;
- 9) прикладні проблеми (нормативно-мовні, культурно-естетичні, народознавчі, методичні тощо).

Власні назви як об'єкт дослідження звернули на себе увагу ще стародавніх учених Єгипту, Греції, Риму. Як особливий клас, вони були виділені стоїками (зокрема, Хрісіппом), згодом різноаспектно аналізувалися в епоху Відродження та Новий час (Т. Гоббс, Х. Джозеф, Г. Лейбніц, Дж. Локк, Дж. Мілль та ін.).

„Спроби ономастичного витлумачення деяких власних назв знаходимо вже у писемних пам'ятках періоду Київської Русі та наступних епох. Це були спрощені пояснення походження етнічних назв слов'ян, окремих територіальних і особових назв Середньої Наддніпрянщини та суміжних територій, що можна знайти у „Повісті врем'яних літ” за Лаврентіївським списком” [34].

У XVI-XVII ст. велика увага приділялася перекладу і тлумаченню особових власних назв (словники Л. Зизанія та П. Беринди, азбуковники, казання та інші пам'ятки цього періоду).

Становлення ономастики як допоміжної історичної, етнографічної чи географічної дисципліни відбулося у ХІХ – на початку ХХ ст. У цей час видаються словники поселень усіх губерній України, інші географічні та статистичні описи, у складі яких подавалася й інформація про історію та етимологію назв поселень, урочищ, рік та озер, вулиць тощо [праці Гульдмана В., Похилевича Л., Теодоровича М. та інших краєзнавців]. Всебічно аналізується й антропонімія краю [статті Охрімовича В., Степовича А., Щербини В., Ястребова В.]. Завершує формування ономастики як науки І. Я. Франко, прогресивні погляди якого знайшли своє відбиття у лексикографії, антропоніміці і топоніміці [насамперед це розвідка – „Причинки до української ономастики” – Львів, 1906].

Ґрунтовними і всебічними ономастичні дослідження в Україні стають у ХХ ст., особливо у його другій половині, коли організовується Українська ономастична комісія, проводяться ономастичні конференції, семінари і наради, видаються діалектологічні та ономастичні збірники, журнали, довідники. Найбільше здобутків мають ойконіміка [Бучко Д. Г., Галас К. Й., Горпинич В. О., Карпенко Ю. О., Кругляк Ю. М., Купчинський О. А., Лобода В. В., Посацька-Черняхівська Є. М., Цілуйко К. К., Янко М. Т.], гідроніміка [Железняк І. М., Корепанова А. П., Лучик В. В., Масенко Л. Т., Отін Є. С., Петров В. П., Пура О. Я., Стрижак О. С., Трубачов О. М., Франко З. Т.] та антропоніміка [Бевзенко С. П., Братушенко-Косманова Г. Д., Глинський І. Л., Гумецька Л. Л., Демчук М. О., Керста Р. Й., Редько Ю. К., Сухомлин І. Д., Худаш М. Л.]. Центром ономастичних досліджень, їхнім організатором та координатором є відділ ономастики Інституту української мови НАН України.

На жаль, з цією інформацією учителі початкових класів практично не знайомі. Ономастична невідповідність педагогів (і працюючих, і майбутніх) пояснюється тим, що в курсі сучасної української літературної мови у вищих навчальних закладах усіх рівнів акредитації на вивчення власних назв не передбачається відведення окремих занять. Лише під час опрацювання розділу „Іменник” оніми виділяються як окрема лексико-граматична

група слів; звертається також увага на написання їх з великої літери.

Наявність майже двох тисяч онімів, зафіксованих у шкільних підручниках, дає можливість учителеві проводити систематичну роботу, спрямовану на розуміння ономастичної лексики як засобу розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів.

1.2. Місце ономастичного матеріалу у змісті початкової мовної освіти

Розвиток творчого мислення, пізнавальної потреби, інтересу до пошуку шляхів пізнання, допитливості, уміння аналізувати, узагальнювати, виділяти головне, самостійно робити висновки, спостерігати, порівнювати, чітко передавати свої думки в усній і письмовій формі покладені в основу розвитку пізнавальної активності, яка сприяє формуванню у молодших школярів загальнопізнавальних інтересів взагалі. Суттєве значення у цьому спрямуванні має зміст навчального матеріалу, якому в останні роки приділяється велика увага. Висока ідейність, науковість, доступність, зрозумілість, єдність раціонального і емоційного, досконалість методичного апарату – це вимоги Міністерства освіти і науки України до кожного підручника для нової структури початкової школи.

У програмі середньої загальноосвітньої школи відзначається, що загальна середня освіта має забезпечити умови для інтелектуального, соціального, морального, фізичного розвитку учнів, виховання громадянина-патріота, а у стратегічному плані – закласти базис для формування демократичного суспільства, яке визнає освіченість, вихованість і культуру найвищою цінністю, незамінними чинниками стабільно прискореного розвитку України.

Початкова школа, зберігаючи наступність із дошкільним періодом дитинства, забезпечує подальше становлення особистості дитини, її інтелектуальний, соціальний, фізичний розвиток. Пріоритетними у початкових класах є виховні, загальнонавчальні і розвивальні функції.

У молодших школярів формується розгорнута навчальна діяльність (уміння вчитися) шляхом оволодіння організаційними,

логіко-мовленнєвими, пізнавальними і контрольно-оцінними вміннями й навичками, виробляється особистий досвід культури поведінки в соціальному та природному оточенні, співпраці у різних видах діяльності. Освітніми результатами цього етапу школи є повноцінні читацькі, мовленнєві вміння і навички, узагальнені знання про реальний світ у його зв'язках і залежностях, розвинені сенсорні вміння, мислення, уява, пам'ять, здатність до творчого самовираження, особистісно-ціннісного ставлення до праці, мистецтва, здоров'я, вміння виконувати творчі завдання.

Успішність навчання учнів значною мірою визначається рівнем оволодіння ними загальнонавчальними вміннями і навичками, до складу яких входять:

- *організаційні* – опанування школярами раціональними способами організації свого навчання;

- *загальнопізнавальні* – вміння спостерігати, розмірковувати, запам'ятовувати, відтворювати матеріал;

- *загальномовленнєві* – основні елементи культури слухання і мовлення;

- *контрольно-оцінні* – засвоєння учнями способів перевірки та самоперевірки, оцінювання одержаних результатів;

Згадані види загальнонавчальних умінь і навичок функціонують у системі міжпредметних зв'язків і формуються безперервно протягом усього періоду початкового навчання на змісті матеріалу, закладеного у підручниках для початкової ланки освіти.

Зміст досліджуваного предмета зумовлений, перш за все, багатогранними, важливими завданнями, які держава ставить на сучасному етапі перед середньою загальноосвітньою школою:

- вироблення в учнів мотивації вивчення рідної мови;

- формування комунікативних умінь;

- гармонійний розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності – слухання, говоріння, читання і письма;

- ознайомлення з найважливішими функціональними складовими мовної системи за принципом „від загального до часткового”;

- загальний розвиток особистості – інтелектуальний, моральний, вольовий.

Вивчення української мови як рідної – шлях до пізнання і освіченості, до істинного розвитку розуму, шлях до повноцінної участі в житті сучасного суспільства. Знання рідної мови сприяє формуванню у дітей світогляду, тих якостей особистості, які забезпечують позитивний вплив на вміння накопичувати знання і застосовувати їх в житті.

Зміст навчання, складають фонетичні, графічні, морфологічні, синтаксичні, словотвірні, лексикологічні, орфографічні та пунктуаційні знання. Поряд із теоретичними відомостями, у навчальний зміст входять уміння і навички, зафіксовані у вигляді запитань та відповідей, які вимагають від учнів пізнавальної діяльності: репродуктивної, творчої, логічного спрямування і т. п. Для вивчення в початкових класах відібрані знання, які є базовими для свідомого оволодіння мовою та формування графічних і орфографічних навичок. Із розділів фонетики і графіки учні засвоюють знання, які допомагають правильно уявляти звуковий склад слова, свідомо співвідносити його звукову і графічну форми, писати слова, керуючись принципом відповідності між звуками та буквами. Для свідомого володіння словом у зміст навчання відібрані: знання з розділу морфології (вивчення частин мови), знання про речення (синтаксичні), знання про будову слова.

Перераховані види знань засвоюються на різних рівнях у взаємозв'язку:

у 1 класі – на основі провідних знань фонетики і графіки школярі оволодівають процесом читання і письма;

у 2 класі – на основі провідних словотвірних і синтаксичних знань формуються орфографічні навички, розвивається свідоме ставлення до лексичного значення слова, його використання в мові;

у 3-4 класах – на основі попередньо здобутих знань удосконалюються орфографічні, морфологічні, синтаксичні знання.

Робота над розвитком усного і писемного зв'язного мовлення планомірно проводиться протягом усіх років навчання у взаємозв'язку з вивченням граматичного та орфографічного матеріалу.

Для відпрацювання автоматичних навичок та спеціальних умінь для цієї дисципліни (таких як аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, класифікація, порівняння), які є фундаментальною базою розвитку пізнавальної активності, зміст навчання предмету дослідження повністю відповідає .

Таблиця 1

№ п. п.	Зміст знань	Кількість вправ, представлених у підручниках „Рідна мова”, для оволодіння відповідними знаннями		
		3 клас	4 клас	Всього
		648	581	1229
		Кількість (%)	Кількість (%)	Кількість (%)
1	2	3	4	5
1.	Повторення. Звуки і букви	41 – 6,3 %	–	41 – 3,3 %
2.	Мова і мовлення	37 – 5,7 %	26 – 4,5 %	63 – 5,1 %
3.	Текст	47 – 7,3 %	48 – 8,2 %	95 – 7,8 %
4.	Речення	34 – 5,2 %	41 – 7,1 %	75 – 6,1 %
5.	Слово. Значення слова	28 – 4,3 %	–	28 – 2,3 %
6.	Будова слова	233 – 36,0 %	–	233 – 19,0 %
7.	Іменник	76 – 11,7 %	105 – 18,1 %	181 – 14,7 %
8.	Прикметник	55 – 8,5 %	99 – 17,0 %	154 – 12,5 %
9.	Дієслово	67 – 10,4 %	126 – 21,7 %	193 – 15,7 %
10.	Числівник	–	19 – 3,3 %	19 – 1,6 %
11.	Займенник	–	42 – 7,2 %	42 – 3,4 %
12.	Прислівник	–	31 – 5,3 %	31 – 2,5 %
13	Повторення вивченого	30 – 4,6 %	44 – 7,6 %	74 – 6,0 %

Проведений аналіз вправ за змістом навчання і характером розумових операцій свідчить про достатній рівень різного виду знань для формування спеціальних умінь, які сприяють свідомому виконанню навчальних дій на основі отриманих знань і навичок, здобутих школярами у процесі навчання на матеріалі уроків рідної мови. Шляхом виконання зазначеної кількості вправ молодші школярі мають можливість озброїтися знаннями про: звуковий склад рідної мови; способи словозміни та словотвору, особливості словосполучення, речення; морфемну будову,

лексико-семантичні групи слів; принципи українського правопису та пунктуації.

У кінцевому результаті вивчення рідної мови за лінійно-концентричним принципом програми мусить принести позитивні результати для розвитку дитини як особистості, а також для озброєння кожного учня уміннями граматично правильно, стилістично чітко, змістовно, інтонаційно, виразно виражати свої думки в усній формі й орфографічно правильно передавати їх на письмі. Міцні знання мовного матеріалу сприяють ефективному розвитку пізнавальної активності та пізнавальної діяльності молодших школярів.

Поданий у підручниках зміст матеріалу дозволяє спрямувати навчальний процес на вирішення основного завдання конкретно виучуваного предмета – розвиток зв'язного мовлення, яке є фундаментальною основою розвитку пізнавальної активності учнів 1-4 класів.

Аналіз сучасних підручників з рідної мови для початкових класів доводить, що їхні зміст і структура виконують свої розвивальні і стимулювальні функції в активізації пізнавальної діяльності дітей молодшого шкільного віку.

Потрібно відзначити, що у підручниках „Рідна мова” на основі 70 відсотків від загальної кількості вправ можна організувати з дітьми роботу по вивченню ономастичного матеріалу.

Рідна мова, 3 клас

Таблиця 2

<i>№ п/п.</i>	<i>Теми, сторінки, вправи</i>	<i>Вправи</i>	<i>Завдання на ономастичному матеріалі</i>
1.	Повторення вивченого про звуки та букви	№ 3	Запиши в алфавітному порядку назви міст. Допиши назву твого міста чи села.
2.	Мова і мовлення	–	–
3.	Текст	–	–
4.	Речення	–	–
5.	Слово. Значення слова	–	–

6.	Будова слова	№ 330	Запиши своє ім'я, а під ним кілька імен.
7.	Частини мови. Загальне поняття	–	–
8.	Іменник	№ 372 № 373	Спробуй з'ясувати, столицями яких країн світу є ці міста? Запиши кілька назв національно- стей, що проживають в Україні.
9.	Прикметник	–	–
10.	Дієслово	–	–
11.	Повторення за рік	№ 572	Чи знаєш ти, що таке Чумацький Шлях?

Рідна мова, 4 клас

1.	Мова і мовлення	–	–
2.	Текст	№ 35	Імена інших дітей добери самостійно.
3.	Речення	–	–
4.	Іменник	№ 144	Що можна сказати про автора вірша?
5.	Прикметник	–	–
6.	Числівник	–	–
7.	Займенник	–	–
8.	Дієслово	№ 465	Як називає Кобзар свої думи про долю народу?
9.	Прислівник	–	–
10.	Повторення вивченого	№ 552	Запиши назву свого міста або обласного центру.

Аналіз основного змісту навчання, закладеного у діючих підручниках „Рідна мова” для 2-4 класів, та методичного апарату вправ щодо розвитку навчально-пізнавальної активності у роботі над ономастичною лексиною доводить, що цінність такого матеріалу вчителями не помічається з двох причин:

– автори не виділяють завдань, які активізують навчально-пізнавальну діяльність молодших школярів на основі ономастичної лексики, яка є у змісті вправ;

– за навчальними програмами у ВНЗ (на факультетах підготовки учителів початкових класів) не відводиться годин на вивчення ономастики ні в курсі сучасної української мови, ні в курсі методики викладання української мови в 1-4 класах.

Проблема ж використання ономастики у початковій школі є особливо актуальною саме в сучасних умовах розвитку суспільства, оскільки ефективно її розв'язання є одним із шляхів формування духовності і національної свідомості українського народу.

З першого року навчання ономастичний матеріал може допомогти учням збагнути значення власного імені, прізвища, познайомитися з історією рідного міста, села, ріками, озерами; прізвищами відомих письменників, поетів, художників свого краю. Однак потрібно, щоб ономастичні відомості, які відбираються до системи уроків як зміст навчання для вивчення конкретної теми, мали не уривчастий, розрізнений характер, а були впорядкованими в певну логічно побудовану, завершену сукупність знань. Багатство змістових компонентів ономастичної роботи визначає різноманітність методів і прийомів її здійснення. Цей матеріал добре вписується у всі етапи уроку української мови, такі як:

- актуалізація знань учнів;
- формування на основі здобутих раніше знань нових понять і уявлень;
- закріплення і систематизація вивченого матеріалу;
- перевірка міцності усвідомлення знань.

Форми роботи у процесі виучуваного ономастичного матеріалу повинні переважати парні, групові, колективні на базі диференційованої групової.

Прийоми роботи, які забезпечують ефективно засвоєння програмового матеріалу на змісті ономастикону, можуть бути різноманітні, а саме: усні та письмові вправи, різні види диктантів, вибіркоче списування, класифікація назв; перенесення знань, здобутих самостійним шляхом, у нові умови; написання творів за початком чи кінцем; перекази із творчим доробком;

аналіз текстів з метою знаходження потрібної групи ономастичного матеріалу, який є змістом для виучуваної теми, тощо.

Про власні назви діти дістають уявлення ще у дошкільному віці, запам'ятовуючи імена свої рідних, певні географічні назви (наприклад, місце свого народження), клички домашніх тварин тощо. У перші дні свого перебування у школі учень дізнається, що одне й те ж ім'я може звучати по-різному: *Юру* можна назвати *Гошею*, *Георгієм*, *Жорою*; *Катю* – *Катрусєю*, *Катеринкою*; *Світлану* – *Світланочкою*, *Світланкою*, *Світлинкою*; *Григорія* – *Грицем*, *Григорем*, *Грицьком* і т. д.

На прикладах власних імен першокласники можуть як вивчати, так і закріплювати, удосконалювати знання про звуки, букви, склади, слова, одночасно пропедевтично здобуваючи елементарні відомості про словотворення.

Власні імена, клички тварин, назви рослин тощо є чудовим матеріалом для розвивального навчання грамоти. Учні добре запам'ятовують ці групи лексики, самостійно доповнюють їх, відшуковують зайве слово серед аналізованих, закріплюють їхній правопис.

Практикою шкільного навчання доведено, що цілеспрямоване використання ономастичного матеріалу на уроці сприяє не лише міцному засвоєнню знань, а й формуванню пізнавального інтересу до виучуваного матеріалу, розвитку пізнавальної активності учнів.

Діти з цікавістю дізнаються про походження слів, про те, що вони означають; цікавий матеріал викликає бажання його запам'ятати, а те, що аналізується з бажанням і без примусу, само по собі зберігається у пам'яті школярів надовго.

Так, на уроках читання та письма у першому класі, під час вивчення нового звука та букви, якою він позначається на письмі, доречно згадати не лише імена учнів класу, а й імена батька, матері, дідусів, бабусь, друзів, а й під час наведення прикладів неодмінно згадувати назви країн, звідки до нас „завітали” ці імена.

Наприклад, на запитання учителя (у процесі вивчення звукосполучення [йє], що позначається на письмі буквою є): „Які ви знаєте імена, що починаються на [йє]?” – учні можуть

навести приклади: *Євген, Євгенія, Євдоким, Єгор*. Потім учитель інформує дітей, що ці імена „запозичені” нами із Греції, що кожне з них у перекладі означає: **Євген** – „благородний, доброго роду, доброї породи”, варіанти: *Євгенко, Женя*; **Євгенія** – „запашна олія, що зроблена із гвоздик чи васильків”, варіанти: *Євгенка, Женя*; **Євдоким** – „прославлений, оточений повагою” тощо.

Кожна дитина буде мати бажання зберегти в пам’яті інформацію про аналізоване ім’я, бо воно було або чиймсь власним, або його хтось мав у родині, серед друзів, знайомих.

На наступних уроках учні можуть сподіватися на повідомлення про „свої” імена чи імена своїх рідних. Бажання буде стимулювати успіх у навчанні грамоти.

Дидактичний матеріал, який можна використовувати у період навчання грамоти, засвідчує, що ономастикон досить ефективно впливає на формування емоційно-вольової сфери першокласників. При цьому програмовий матеріал не потрібно замінювати онімами, а лише як допоміжний зміст він допоможе учням зі значним інтересом оволодівати грамотою, глибоко запам’ятовувати виучуване, одночасно пізнаючи світ навколо себе.

У 2-4 класах успішно використовувати ономастичний матеріал можна при вивченні таких тем, як „Алфавіт”, „Правопис слів з великої букви”, „Іменник”, „Прикметник”, „Дієслово” за лінійно-концентричним принципом програми. З цією метою необхідно ввести в навчальний процес відповідну систему вправ. Це викликано тим, що власні назви є ілюстративним матеріалом до окремих правил або просто зустрічаються в контексті, а до них в методичному апараті є завдання, які вимагають проведення ономастичних досліджень: з’ясування етимології слова, значення, способу творення власних назв.

Наприклад, у 2 класі при повторенні вивченого про звуки і букви перед учнями доречно ставити такі завдання: записати в алфавітному порядку назви міст і дописати назву свого міста.

Записані школярами слова самі по собі для них нічого не значать, про них дитина не завжди чула, в цих містах не була, тому, виконавши завдання, кожен учень лише удосконалив знання про алфавіт, а для себе додаткових знань не здобуде.

Інтерес до змісту навчання у дітей у такому разі гальмується. Для його розвитку саме тут в учителя є нагода використати допоміжний матеріал.

Подаємо зразки удосконалення методичного апарату до вправ підручника „Рідна мова” (3 клас) та додаткові повідомлення про виучуване слово. У змісті навчання є 22 слова на позначення міст:

Харків, Ялта, Чернігів, Хмельницький, Чернівці, Ужгород, Севастополь, Полтава, Ніжин, Тернопіль, Черкаси, Одеса, Львів, Запоріжжя, Миколаїв, Рівне, Київ, Донецьк, Вінниця, Горлівка, Фастів, Шепетівка .

Діти, записавши слова за алфавітом, можуть одержати від учителя такі завдання:

– Допишіть назву твого міста чи села, якщо її немає.

– Підкресліть назву міста, у якому приховане ім'я юнака та назва числа, яке позначає десять десятків, і запам'ятайте, що воно у перекладі означає „славне місто”, „місто величне, царське” (Севастополь). Чи однакова кількість букв і звуків у цьому слові? Чому? Доведіть.

– Як ви думаєте, яке місто серед поданих назвали в честь талановитого гірничого інженера П. М. Горлова – піонера вугільної промисловості на Донбасі (Горлівка)? Поясніть артикуляцію першого звука у цьому слові.

– Назва якого міста утворена від імені *Микола* (Миколаїв)? Скільки звуків позначає буква „і” у цьому слові?

Такі завдання стимулюють розумову діяльність учнів, удосконалюють уміння самостійно робити висновки.

У вправі 32, згідно із вимогами методичного апарату, учні повинні записати кілька назв національностей, що проживають в Україні:

– Запиши, де хто живе.

У Болгарії – болгари; у Польщі – ...; в Італії – ...; в Естонії –

– А де живуть іспанці, французи, американці, англійці?

– В Україні проживають представники багатьох національностей. Запиши назви кількох з них .

Дітям важко зорієнтуватися і відразу назвати національності, тому потрібна підготовча роз'яснювальна робота, завдяки якій

учні дізнаються про національності (*узбеки, грузини, казахи, білоруси* і т. д.), а потім уже із власних спостережень над довкіллям записують відповідь на поставлене запитання.

При вивченні теми „Прикметник”, учням пропонується непосильне завдання: „Чи знаєш ти, що таке *Чумацький шлях*? Якщо ні, то розпитай про це у дорослих.

Пояснення більш доречно виконати самому учителеві, бо не кожна дитина розпитає і не кожний дорослий правильно пояснить строфу вірша М. Щербака:

*А вночі, як наступає
темрява в німих полях,
нам веселчин брат сіяє –
зоряний Чумацький Шлях.*

Передусім діти повинні знати лексичне значення слова *шлях* (смуга землі, призначена для їзди та ходіння, дорога). Потім потрібно звернути увагу на ознаку *Чумацький* і пояснити, що це космічна система, яка складається із зірок, зоряних сполучень і має вигляд світлої туманної смуги на зоряному небі; по ній у давнину вночі орієнтувалися в дорозі чумаки.

У таких складних випадках учителеві необхідно використати власні знання ономастики, щоб доступно пояснити учням значення як цього космоніма, так і тих, які є в інших вправах (всього у змісті вправ підручника їх 19 з 20 повторами):

– Прочитай текст. Які власні назви в ньому вжито? Яку загальну назву можна до них дібрати?

СУЗІР'Я НАД НАМИ

Уночі ми зачаровано дивимося на іскристі сузір'я. Багато з них ще у глибоку давнину були названі іменами тварин. Нині число основних сузір'їв збігається з числом місяців у році. Це Козеріг, Водолій, Риби, Баран (або Овен), Бик (або Тілець), Близнюки, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець.

Кожне сузір'я має свої дні. Зараз ми перебуваємо під сузір'ям Водолія, яке світить нам з 21 січня по 20 лютого. А потім його змінять Риби...

За Віктором Запорожцем

- А чи знаєш ти, під яким сузір'ям народився?
- Випиши з тексту назви сузір'їв.

Для того, щоб своєчасно допомогти учням 2-4 класів, кожному вправу потрібно ґрунтовно проаналізувати та запропонувати їм дати відповіді на такі завдання:

– Поміркуй, якими буквами мають починатися ці імена:
...иколка, ...оманко, ...алинка, ...ксанка, ...офійка, ...етрик.

– Запиши спочатку імена дівчаток, а потім хлопчиків.

– Запиши, поділяючи для переносу, імена людей.

Олена, Ірина, Олег, Галина, Софія, Борис, Юрій, Лідія.

– Які імена не вдалося поділити для переносу? Чому?
Розкажи про це на уроці.

– Назви своє ім'я та імена кількох своїх друзів.

– Назви ім'я та по батькові своєї вчительки чи вчителя, мами, тата.

– Назви своє прізвище та прізвище свого сусіда (сусідки) за партою.

– Що тобі відомо про написання імен, по батькові та прізвищ людей?

– Прочитай і спиши. Підкресли прізвища.

Байки Леоніда Івановича Глібова, казки Івана Яковича Франка, вірші Платона Микитовича Воронька.

– Поясни, чому слова написані з великої букви.

– Прізвища яких ще письменників ти можеш назвати?

– Прочитай текст.

Українські криниці

Криниці. Скільки їх на нашій українській землі! Біля них зупинялися Григорій Сковорода, Богдан Хмельницький, Устим Кармелюк, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський.

Василь Скуратівський

– Випиши імена та прізвища людей, про яких говориться в тексті. Що ти про них знаєш?

– Розпитай учителя або своїх рідних, ким були ці люди.

– Прочитай уважно. Чи зрозумів ти, як звуть хлопчиків, до яких звертається поет? Запиши їхні імена.

Подивіться лиш, хлоп'ята, на луги:

тезки ваші ось, васильки, навкруги,

миколайчики й петрові батоги.

Віктор Кочевський

– Чому виділені слова написані з малої букви? Поділи їх для переносу.

– Прочитай і спиши, добираючи з довідки клички тварин.

1. На нашій фермі найкраща корова 2. На кінних змаганнях першим прийшов скакун 3. У шкільному куточку природи живе їжачок 4. У Марини вдома є собака ... та кіт 5. На арені цирку виступав ведмідь

Слова для довідки: *Капітан, Дружок, Пушок, Веселка, Чапко, Мишко.*

– Прочитай. Добери заголовок. Знайди зачин, основну частину і кінцівку розповіді.

У Петрика собачка Дунай. А прозвав його Дунаєм дядько Степан.

Зайшов він якимось до Петрикового батька, зупинився у дворі. А цуценя – до нього. „І як же його звать, Петре? – „Дружок. Правда, гарно?” – „Е ні! Не годиться! У селі повно Дружків та Пушків. Давай назвемо собача Дунаєм”. Ця кличка сподобалась Петрикові.

– До слова *цуценя* добери з тексту слова, близькі за значенням. Запиши їх.

– Випиши імена людей та клички тварин.

– Прочитай. Яка казка так починається?

Жив собі дід Андрушка, а в нього була баба Марушка, в баби дочка Мінка, а в дочки собачка Фінка, а в собачки товаришка киця Варварка, а в киці вихованка мишка Сіроманка.

– Запиши спочатку назви людей та їхні імена, а потім – назви і клички тварин.

– Прочитай і спиши.

Місто Чернігів стоїть на березі річки Десни. Полтава – на березі річки Ворскли. Київ розкинувся на обох берегах Дніпра.

– Підкресли назви річок. Які ще річки України ти знаєш?

– Прочитай.

Які гарні назви мають українські села! Калинівка і Вербівка, Яблунька і Вишеньки, Веселинівка і Хлібодарівка. Є села Привітне і Щасливе, є село Тепле. Приємно, мабуть, жити в таких селах!

– Поясни вживання знака оклику в кінці речень.

– Спиши назви сіл. У кінці додай назву свого села або села, в

якому живуть твої родичі.

– Прочитай текст, вставляючи потрібні назви

Наше місто (село)

Наше місто (село) називається ... Центральна вулиця в місті (селі) ... Наша школа розташована на вулиці ... Поблизу міста (села) протікає річка ... Найближче до нас село (місто)...

– Прочитай вірш мовчки. Зверни увагу, що поет говорить про кожну річку.

Ріки України

*Буйні води котить Тиса,
рине Прут і Латориця,
річка Черемош іскриться.
Як волошка, голубий*

*У Дністер впадає Стрий.
Дніпрогесом на добро
Осяває степ Дніпро.
На зеленій на Десні
Просто диво навесні*

Володимир Лучук

– Як ти розумієш виділене речення?

– Прочитай виразно останнє речення, передаючи захоплення красою природи на Десні. Що означає в цьому реченні слово *зелена*!

– Про які річки ти дізнався вперше? Випиши назви річок.

– Розгадай шараду за текстом вправи.

У слові зміна невеличка – з пори року буде річка.

– Прочитай.

Першу козацьку Січ на острові Хортиця збудував князь Дмитро Вишневецький. У народі його прозвали козаком Байдою. Він був першим козацьким гетьманом.

З журналу „Барвінок”

– Яких ще козацьких гетьманів ти знаєш?

– Випиши слова, які пишуться з великої букви. Поясни їх написання.

– Як ти думаєш, від якого слова утворилося прізвище *Вишневецький*?

– Прочитай назви міст та їх мешканців. Усно постав до слів питання *хто?* або *що?* Спиши.

Київ – киянин, Харків – Харків'янин, Суми – сумчанин, Донецьк – донеччанин, Львів – львів'янин, Чернігів – чернігівець.

– Від поданих слів утвори і запиши спільнокореневі слова за зразком.

Львів – львівський, Київ – ..., Харків – ..., Чернігів – ..., Житомир – ..., Полтава –

– Склади речення з двома словами (на вибір).

– Прочитай речення.

Учні зібрали для класної бібліотеки книжки Т.Г. Шевченка, І. Я. Франка, М. Т. Рильського, П. М. Воронька, Г. П. Бойка, Л. І. Глібова.

– Запиши прізвища письменників у такому порядку, в якому треба поставити їхні книжки на полицках.

– Запиши назви українських міст за алфавітом. Зверни увагу, що назва одного міста потрапила до вправи помилково. Якого саме?

Київ, Харків, Запоріжжя, Канів, Донецьк, Нью-Йорк, Горлівка, Рівне.

– Прочитай. Закінчи речення, додаючи слова з довідки.

Наша держава називається Державна мова – Столиця України – місто

Слова для довідки: *українська, Україна, Київ .*

– Запиши у стовпчик своє ім'я та кілька імен своїх однокласників (хлопчиків і дівчаток).

– Утвори за допомогою суфіксів від записаних імен зменшувально-пестливі форми.

Зразок. Микола – Миколка, Микольцьо, Василь – Василько, Василечко.

– Добери з довідки загальну назву для кожної групи власних назв і запиши.

Київ, Луганськ, Херсон, Полтава, Ужгород, Львів – Шевченко, Франко, Тичина, Рильський –

Сергіївна, Миколайович, Василівна –

Сергій, Василь, Олена, Йосип –

Веселка, Рябуха, Чорнушка, Димок –

Слова для довідки: клички тварин, прізвища, імена, по батькові, міста.

– З якої букви пишуться власні назви? А з якої – загальні?

– Спиши, вставляючи з довідки пропущені загальні іменники. Підкресли власні іменники.

1. Багато віршів для дітей написала ... Любов Забашта. 2. Оперу для дітей «Коза-дереза» і «Пан Коцький» створив ... Микола Лисенко. 3. ... Павло Попович і Леонід Каденюк з дитинства мріяли про космічні польоти. 4. Українська ... Ніна Матвієнко задушевно виконує народні пісні.

Слова для довідки: поетеса, композитор, співачка, космонавти.

– Попрацюйте разом!

– Розгляньте географічну карту України.

– Розкажіть, що ви бачите на карті. Використовуйте у своїй розповіді іменники, що є власними і загальними назвами.

– Запишіть назви кількох міст України .

– Що можна сказати про автора вірша? (*автор* В. *Єрошенко*).

– Запиши назву міста або обласного центру .

Детальний аналіз змісту навчання з рідної мови у початковій школі дає можливість зробити висновки, що шкільні підручники пропонують достатню кількість вправ і завдань, які ґрунтуються на ономастичному матеріалі, однак до нього учителеві необхідно мати цілеспрямований допоміжний матеріал, який у поєднанні з основним забезпечить успіх у досягненні мети, яка стоїть перед кожним спеціалістом початкової ланки освіти: сформувати і розвинути пізнавальний інтерес до об'єкту пізнання і до самого процесу навчальної праці, постійно удосконалювати навчально-пізнавальну активність молодших школярів шляхом використання різноманітних форм роботи в навчально-виховному процесі, виявляючи та розвиваючи потенційні можливості учнів 1-4 класів, озброюючи їх знаннями ономастичного матеріалу, призначення якого – глибоко пізнавати слово, а через нього – і світ навколо себе, історію свого роду, рідного краю, історію імен та прізвищ, носії яких прославили своєю самовідданою працею українську землю.

1.3. Психолого-методичні умови засвоєння молодшими школярами власних назв

Психологічною стороною навчальної діяльності є процес засвоєння дітьми знань різного змісту і різного ступеня складності, а також способів їхнього використання. Цей процес не повинен зводитися до запам'ятовування тих фактів, явищ, законів, які учневі передає вчитель або про які школяр прочитав у підручнику. Основою навчальної діяльності є злиття, пов'язування суспільного досвіду, що засвоюється, із власним, особистим, досвідом, якого набуває дитина за 5-7-10 років життя, і збагачення цього досвіду в процесі навчання. Саме на цей аспект пізнання докільля звернув увагу І. М. Сеченов: „Засвоювати – означає зливати продукти чужого досвіду з показниками власного” [236].

Таке розуміння навчальної діяльності характеризує її як діяльність пізнавальну. Дитина не просто завчає матеріал програми, а й пізнає світ, не тільки сьогоdnішній, а й минулий, не тільки відомий, а й уявлюваний. Опосередковане пізнання дитиною світу шляхом засвоєння набутих суспільством знань – це не лише прискорене, стиснуте в часі пізнання дійсності, а й процес формування особистості.

Пізнання дійсності учнями за допомогою засвоєння ними певної суми знань впливає на пізнавальний інтерес, удосконалюючи його.

У процесі навчання знання подаються у дидактично виробленій формі, спеціально розрахованій на найбільш легке і успішне засвоєння дітьми. Щоб засвоїти знання, злити із власним досвідом, тобто вміти їх застосовувати, учневі треба оволодіти і різними способами дій з навчальним матеріалом (тож, вивчаючи власні назви на уроках мови, вчитель звертає увагу не тільки на написання їх з великої букви, а й на те, звідки вони походять, що означають).

Для засвоєння різних способів навчальної діяльності школяр повинен виявити значну і різнопланову активність. Ефективність засвоєння знань учнями залежить від того, як і на що спрямовує цю активність учитель у повсякденній роботі.

Якщо вчитель організовує розумову активність дітей,

враховуючи їхні індивідуальні здібності, спонукаючи їх до самостійних способів розв'язання завдань, навчаючи їх цілеспрямовано спостерігати, робити висновки і узагальнення, то навчальна діяльність стає школою розумового розвитку учнів. Правильна організація розумової активності дітей забезпечує високу ефективність навчальної діяльності, швидкий розвиток розумових здібностей, спостережливості і уваги, пам'яті і волевих якостей особистості, навчальних і пізнавальних інтересів.

Найбільш сприятливими умовами засвоєння учнями навчального матеріалу можна назвати:

1) глибоко науковий, ідейно-спрямований, сучасний характер розгляду і вивчення змісту;

2) систематичну організацію активної, самостійної пізнавальної і практичної діяльності учнів, для якої необхідні:

– послідовність і система озброєння учнів раціональними способами продуктивної діяльності (спеціальними і узагальненими вміннями);

– постійна увага до мотиваційної основи навчання (використання спеціальних прийомів спонукання до дії, опора на пізнавальний інтерес, закріплення оцінних мотивів);

– створення сприятливих умов в навчанні, увага до проблеми спілкування вчителя і учнів, учнів між собою, формування позитивного ставлення між учасниками навчального процесу, організація спільних починань у діяльності тощо.

Щоб забезпечити ефективні умови засвоєння знань, доречно виділити показники, за якими можна було б фіксувати цей процес, властивість, якість:

– час (швидкість вирішення, зміна методів і прийомів як показник інтенсивності проходження процесу діяльності, раціонального використання часу);

– кількість опитаних учнів за урок, кількість учнів, які дали повні або неповні, правильні або неправильні відповіді на запитання;

– кількість заданих учнями запитань як показник їхньої навчально-пізнавальної активності та інтересу до вивченого;

– кількість бажаючих взяти участь в обговоренні поставлених перед класом питань, кількість бажаючих внести доповнення,

скоригувати діяльність або відповіді товаришів;

– підрахунок відволікання учнів як показник негативного ставлення до діяльності, до запропонованої теми уроку.

Разом з тим, педагогічний аналіз ефективності засвоєння знань не може бути побудований тільки на кількісних показниках.

Важливо також виділити показники іншого плану, які можна зафіксувати спостереженням за діяльністю учителя, учнів, за короткочасним процесом вирішення завдань, всього ходу уроку, зміною в ньому характеру діяльності, настрою.

Виділення показників ефективності навчального процесу насамперед необхідно шукати в діяльності учителя і учнів, в тому, як швидко синхронність їхньої направленості визначить результати.

Умовами, які забезпечують ефективне засвоєння матеріалу, з боку вчителя є: відповідність матеріалу меті і навчальним завданням; послідовне розкриття змісту програмового матеріалу; озброєння учнів способами пізнавальної діяльності; спонукання учнів до навчання; ускладнення вимог до пізнавальної діяльності учнів.

До учнів висуваються такі вимоги: усвідомлення конкретних завдань навчання; свідоме і стійке засвоєння змісту програмного матеріалу; активне оволодіння узагальненими вміннями; володіння оцінними мотивами навчання; постійне зростання пізнавальної активності і системності.

Ці показники умов ефективності протікання спільної, взаємозумовленої діяльності вчителя і учнів вимагають конкретизації в показниках стосовно компонентів навчального процесу, оскільки зміст, методи, організація навчання становлять собою шляхи реалізації функцій навчання і сприяють зростанню ефективності навчальної діяльності.

Навчальна діяльність тільки тоді може бути успішною, коли в учня як суб'єкта цієї діяльності розвиваються адекватні їй мотиви, які пов'язані з потребою в засвоєнні знань та узагальнених способів дій і які забезпечують внутрішню цілісність навчальної діяльності.

Враховуючи у діяльності ці мотиви, насамперед необхідно розкрити перед учнями значення знань, які вони повинні

засвоїти. Адже один матеріал необхідний лише для засвоєння загальних знань, інший є основною умовою виконання різноманітних трудових завдань тощо.

Перед початком засвоєння матеріалу важливо переконати учнів, що вони ще не підготовлені до виконання завдань з нової теми. Усвідомлення учнями цього факту – джерело первинної мотивації.

Також у ході засвоєння знань важливе значення має зміст навчального матеріалу. Раціональна структура навчального матеріалу – джерело, яке зберігає та підтримує навчальну мотивацію протягом всього засвоєння.

Важливим структурним елементом засвоєння знань є навчальні завдання, які передбачають розумовий розвиток школярів. Учні повинні вміти поставити навчальні завдання, знайти способи їх розв'язання, самостійно контролювати і оцінювати свої дії (контроль і оцінка – це також важлива умова, яка забезпечує свідоме засвоєння знань і розумових дій).

До постановки навчальних завдань є певні вимоги:

1. Створювати стимулюючі ситуації, які потребують активного самостійного пошуку.

2. У цих ситуаціях ставити учнів перед необхідністю:

а) спочатку теоретично, а потім практично виконувати визначені розумові дії і операції;

б) виявляти ознаки, які визначають тип завдання або ситуації, і формулювати їх у поняттях;

в) визначати найкращі способи виконання системи операцій і дій для різних типів завдань і ситуацій;

г) безперервно контролювати всі поетапно виконані завдання;

г) узагальнювати і закріплювати знайдені правильні мислительні дії на виконання різноманітних завдань, об'єднаних спільністю використаних понять або принципів.

3. Наочність, яка використовується в постановці завдань, покликана виконувати не лише ілюстративну, а й формуючу функцію.

Отже, постановкою цих завдань учитель передбачає здійснити:

– формулювання проблеми, яку необхідно розв'язати;

визначення умов і даних, необхідних для виконання завдань; актуалізацію відповідних принципів виконання завдань;

– розкриття відношень між певними об'єктами навчального завдання і відповідними принципами; організацію перевірки зроблених учнями висновків; виконання аналогічних і різнотипних завдань.

Для успішного засвоєння навчального матеріалу необхідно, насамперед, щоб зміст навчального матеріалу був доступний для дітей, виходив з наявних у них знань та спирався на них і на їхній життєвий досвід, але в той же час матеріал повинен бути достатньо складним і важким. Якщо зміст навчального матеріалу не вимагає від учнів роботи з його осмислення, то такий навчальний матеріал не буде задовольняти потреби учнів в постійному розвитку психічних функцій (пам'яті, мислення, уяви) і не викликатиме у дітей яскравих емоцій (позитивних і негативних), тому легкий, малозмістовний навчальний матеріал не буде сприяти виникненню і розвитку пізнавальної активності.

Навчальний матеріал повинен нести в собі нову інформацію, у світлі якої можуть бути осмислені попередні знання і досвід. Нове у знаннях повинне показати обмеженість попереднього знання, колишнього життєвого досвіду, висвітлити знайомі об'єкти з нової точки зору. Тільки в цьому випадку науковий зміст навчального матеріалу матиме для учнів значимість, буде викликати у них глибокий інтерес і необхідність в оволодінні ним. Лише за цієї умови в учнів виникає і розвивається зорієнтована потреба в науковому пізнанні світу, без якого сучасне навчання неможливе.

Психічний розвиток дитини проходить у формі засвоєння. Все те, що з'являється у дітей в ході їхнього психічного розвитку в ідеальній формі, дане їм у соціальній дійсності як джерело розвитку і може стати їхнім досягненням тільки через засвоєння.

Процес засвоєння учнями нових знань можна поділити на кілька етапів.

Першим етапом процесу засвоєння знань є **сприймання**. Це цілеспрямований пізнавальний процес. Існує ціла система шляхів активізації сприймання учнями матеріалу, хоча у процесі роботи досвідчені учителі можуть використовувати свої, з роками вироблені умови їх засвоєння школярами.

Перед подачею нового матеріалу учитель повинен повідомити учням тему, над якою будуть працювати на уроці, мету і основні завдання, тобто те, чим вони будуть займатися протягом уроку.

Поставивши перед дітьми ряд пізнавальних завдань (наприклад, під час вивчення теми „Велика буква в іменах людей” варто не лише зробити акцент на тому, що імена пишуться з великої літери, а і вказати на те, що кожне ім’я щось означає, характеризує ту чи іншу якість характеру), учитель зможе викликати підвищення інтересу до матеріалу, що вивчається.

Інтерес до засвоєння знань учнями зростає ще більше, якщо вчителеві вдасться на уроці створити проблемну ситуацію. Бажання зрозуміти виникає, коли людина зустрічається із проблемою, невирішеним завданням, з чимось незрозумілим і цікавим. Спеціальна організація навчального матеріалу дозволяє зацікавити дітей шляхом створення проблемних ситуацій, в яких учні стикаються з протиріччями нових знань і свого минулого досвіду. Виникає бажання встановити істину. Цим самим діти втягуються в пошуково-дослідну діяльність, яка пов’язана з активним опрацюванням матеріалу.

З метою створення проблемних ситуацій у навчальному матеріалі можуть використовуватись пропуски інформації, які учні повинні заповнити самі. Такий підхід до справи служить опорою для розгортання пізнавальної діяльності (наприклад, чому слово *маргаритка* в одному випадку пишеться з великої літери, а в іншому – з малої?).

Важливо перед початком вивчення нового матеріалу провести бесіду, в якій активну участь будуть брати учні. Ознайомлюючи дітей із написанням з великої літери географічних назв, вчитель з’ясовує, чи знають діти, як називається їхнє місто чи село, вулиця, де вони проживають, чи є якісь цікаві урочища в їхній місцевості; доцільною буде розповідь легенди про виникнення тієї чи іншої назви. Педагог може запропонувати учням вдома дізнатись від батьків про походження їхнього прізвища чи назви кутка, на якому вони проживають. Ці знання можна буде використати під час закріплення матеріалу, яке також є однією з умов успішного

засвоєння знань.

Наступний етап засвоєння знань учнями – **усвідомлення**. Матеріал, який діти сприйняли, має бути усвідомленим системно, чітко, міцно, щоб потім можна було використати його на практиці. Учитель навчає дітей аналізувати, порівнювати, зіставляти істотні ознаки предметів, і завдяки такій діяльності можна робити певні узагальнення (наприклад, при вивченні теми „Власні і загальні іменники” діти усвідомлюють, що загальний іменник *річка* пишеться з малої літери, тому що річок є дуже багато; кожна з річок має свою власну назву, яка виділяє її з-поміж інших, і тому власний іменник потрібно писати з великої літери).

Для організації процесу усвідомлення знань учнів учитель може використовувати вправи, подані у підручнику або записані на дошці. Внаслідок спеціально організованого спостереження учні повинні встановити істотні ознаки виучуваного мовного явища і зробити початкові висновки про нього.

Якщо учні навчилися вирішувати поставлені перед ними завдання, орієнтуються в них, то вважається, що матеріал усвідомлений, і можна переходити до наступної умови засвоєння знань – **закріплення**.

Головне завдання полягає в тому, щоб на тривалий період зберегти отримані знання. Звичайно, тут велику роль відіграє первинне закріплення, яке проводиться ще під час пояснення. Ставлячи запитання, учитель з'ясовує, як діти сприймають матеріал. Пізніше, на наступному етапі уроку, в результаті конкретних дій відбувається подальше закріплення матеріалу. Для активізації пізнавальної діяльності важливо підібрати найрізноманітніші методи, які збуджували б цікавість учнів. В одних випадках це може бути бесіда чи розповідь вчителя (під час вивчення теми „Мова і мовлення” педагог у ході бесіди розповідає учням, де живуть українці, білоруси, грузини, якою мовою вони розмовляють і т. п.).

В іншому випадку учням можна запропонувати і самостійну роботу з підручниками (якщо вивчається у другому класі український алфавіт, то дітям дається завдання розташувати власні назви в алфавітному порядку. При перевірці діти пояснюють, чому ці слова пишуться з великої літери і що вони

означають).

Мобілізуючи активність учнів, звичайно, потрібно враховувати їхні вікові особливості. Одним із таких шляхів є поєднання навчання із грою.

А. С. Макаренко вважав, що гра для дитини має таке значення, як для дорослого праця, бо у грі виявляються зусилля думки, робоче зусилля. Гра дає радість творчості, естетичне задоволення. Вона є підготовкою до праці і повинна поступово змінюватися працею [152].

В активізації пізнавальної діяльності учнів значну роль відіграють дидактичні, інтелектуальні ігри. Працюючи над засвоєнням власних назв, можна запропонувати такі завдання ігрового характеру: *Хто більше назве міст, які розпочинаються певною літерою? Хто назве більше рік, які протікають в Україні? Як по-іншому можна назвати Катю?; гра-інтерв'ю: Як тебе звати? Де ти живеш? Як звати твоїх рідних?*

Для засвоєння власних назв на уроці мови вчитель організовує конкурс на кращу розповідь „Куди я мандрував влітку” (діти можуть записувати власні назви в зошит, з ними скласти речення, виконати їх мовний аналіз, поділити на склади тощо). Таким чином збагачується словниковий запас, розвивається зв'язне мовлення.

Важко уявити процес навчання в початкових класах без використання наочності. Наочні посібники сприяють систематизації і узагальненню знань, активізації мислительної діяльності учнів.

Так, у 1-2-му класах, працюючи над сюжетною картиною, школярам пропонується дати імена хлопчикам, дівчаткам, клички – тваринам. Успішне засвоєння матеріалу відбувається при багаторазовому повторенні, отже – обов'язково пригадується правопис власних назв.

Використовувати ілюстративний матеріал дають змогу і підручники. Так, у підручнику для 2 класу дітям дається завдання знайти на карті місце, де вони проживають. Взагалі, працюючи з картою, можна пропонувати дітям найрізноманітніші завдання. Наприклад, виписати назви обласних центрів України, назви рік, які протікають територією нашої області, тощо.

Великі можливості у навчально-виховному процесі мають

ТЗН, телебачення, радіо, магнітофони, програвачі, кабінети з програмованим навчанням і т. п.

Підвищує пізнавальну активність учнів введення окремих пошукових ситуацій на уроці. Ставлячи перед школярами запитання „Хто ми? Звідки ми родом?“, вчитель спочатку розповідає дітям про український народ в цілому. Потім увага переключається на учнів: чи знають вони свій родовід, що можуть розказати про свою родину. На заключному етапі роботи учням пропонується завдання намалювати родинне дерево (джерелом інформації будуть розповіді їхніх дідусів, бабусь, батьків).

При перевірці виконаної роботи вчитель звертає увагу дітей на те, які імена давали людям раніше, чи називають такими іменами дітей в наш час, як продовжити життя імені в родині тощо.

Закріплення знань, умінь і навичок учнів відбувається при виконанні різноманітних вправ, зокрема – написанні навчальних диктантів. Наприклад, диктант „Тиша” можна використати після опрацювання теми „Власні і загальні іменники” з метою перевірки рівня знань дітей з цієї теми.

Вчитель ставить запитання, учні мовчки слухають і записують лише слова-відповіді: *Де ми живемо? Яке місто є столицею України? Яка найбільша річка в Україні? В яке море впадає річка Дніпро? Де народився Тарас Шевченко? Хто написав „Кобзар”?*

Під час перевірки виконаної роботи вчитель ставить учням ряд запитань:

– Що означають ці слова? Якою частиною мови вони є? Як ви написали ці іменники?

Ще однією із важливих психолого-методичних умов засвоєння знань учнями є застосування ними знань, умінь і навичок на практиці. Без практичної діяльності не може бути повноцінної навчально-пізнавальної діяльності школярів. Таке застосування знань збагачує досвід учнів, розвиває пізнавальні здібності, формує ставлення до навколишнього світу, трудові, фізичні, морально-естетичні якості учнів, зміцнює зв'язки школи з життям.

Якщо ми на уроці рідної мови запропонували дітям творчу

роботу з теми: „Про що розповідає наша річка” або „Таємниці імені мого” і вони добре виконали це завдання, то можна сказати, що свої знання учні вміють застосовувати на практиці.

Зацікавлення молодших школярів змістом навчального матеріалу (в нашому випадку – вивченням власних назв) потребує систематичної інтелектуальної роботи, адже педагог має не тільки викликати спалах пізнавальної діяльності, а й дбати, щоб він ніколи не згас.

Для того, щоб активізувати у дітей цікавість до вивчення власних назв, а також задовольнити природну допитливість молодших школярів, учителі можуть використовувати на уроках мови невідомий інформаційний матеріал, тобто „цікавинки”. Це може бути маловідома і приваблива у пізнавальному плані інформація: відомості з життя поетів, письменників, цікавий місцевий матеріал. Такий вид „цікавинок”, як „невідоме про відоме”, допоможе учням по-іншому сприйняти явища, які для них є буденними і не викликають особливого зацікавлення.

Про це К. Д. Ушинський писав: „Предмет має становити собою для нас новину, яка або доповнювала б, або підтверджувала, або спростовувала чи розвивала те, що вже є в нашій душі, тобто, одним словом, таку новину, яка що-небудь змінювала б у слідах, які в нас уже вкоренилися” [261].

Зразком „цікавинки”, яка має певне пізнавальне значення і одночасно використовується як засіб активізації уваги учнів, може бути текст, запропонований школярам на уроці рідної мови під час вивчення теми „Культура мовлення”:

Нашу планету населяють близько 20 тисяч народів. У кожного з них свої звичаї і традиції, але в усіх виявом гостинності є вітання.

У стародавньому Римі і Греції люди при зустрічі цілувалися. В Україні люди, зустрівшись, бажали один одному „Доброго дня” або „Здрастуйте”. Так само вітаються люди в Росії, Італії, Франції. Жителі Гвінеї вітають один одного словами „Будь старшим”, маючи на увазі „Будь розумним, мудрим”. На Таїті (Тихий океан) й досі вітаються словами „Приходь поїсти”. А коли приходиш до жителів з плавнів Тигру і Євфрату, то спочатку треба притиснути долоню до серця так, як це робить господар.

Після усвідомлення цієї інформації діти працюють над власними назвами: що вони означають, як пишуться тощо.

Отже, про те, що учні засвоїли певну суму навчального матеріалу, ми можемо говорити тоді, коли він використовується учнями в його власному навчальному досвіді, тому що поняття не може засвоїтися поза використанням його в діяльності. У процесі застосування знань не тільки розкриваються нові істотні сторони фактів і явищ, не помічені раніше, але і виробляються прийоми мислительної праці, створюється вміння мислити. Засвоїти яке-небудь поняття означає сформувати його в результаті відповідної розумової діяльності.

Успіх навчання залежить від спільних активних дій учителя і учнів. Єдність у пізнавальній діяльності вчителя і учнів забезпечується за допомогою засобів, які сприяють мобілізації зусиль кожного учня на досягнення конкретних навчально-пізнавальних цілей. Такими засобами є: навчальний зміст, методи, методичні прийоми, форми організації навчально-пізнавальної діяльності, якою забезпечується навчально-пізнавальна активність молодших школярів.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми розвитку пізнавальної активності дає можливість зробити певні висновки:

– теоретична розробка проблеми розвитку пізнавальної активності учнів знаходиться на належному рівні, однак зв'язок теорії з практикою ще недостатній через відсутність розробок про раціональне поєднання методів і прийомів роботи, а також спеціально укладеного навчального матеріалу і засобів унаочнення з окремих навчальних предметів (по класах), які б допомогли учителеві більш ефективно здійснювати розвиток пізнавальної активності учнів;

– ще більшою мірою потребує подальшої теоретичної і практичної розробки проблема розвитку пізнавальної активності молодших школярів, оскільки предметом уваги більшості дослідників є розвиток пізнавальної активності учнів середнього і старшого шкільного віку. У зв'язку з цим постає питання про необхідність дослідження і узагальнення шляхів, методів, прийомів педагогічного стимулювання пізнавальної активності учнів у процесі вивчення в початкових класах кожного

навчального предмета, зокрема – й української мови, з виділенням зовнішніх факторів і внутрішніх умов, що сприяють успішному формуванню пізнавальної активності учнів на уроках рідної мови в початкових класах;

– зміст кожного навчального предмета забезпечує в цілому фундаментальну базу для розвитку пізнавальної діяльності учнів і її вищої якості – пізнавальної активності, але це буде залежати і від методики роботи над навчальним матеріалом, обраної учителем, і від засобів керівництва пізнавальною діяльністю учнів на уроці.

Поклавши в основу дослідження погляди науковців (психологів та педагогів) щодо умов забезпечення та розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів та її структурних компонентів, розроблена програма розвитку навчально-пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку засобами використання ономастичного матеріалу на уроках рідної мови в початкових класах. Оскільки у змісті навчання початкової школи на уроках української мови перевага надається таким онімам, як імена, прізвища, клички тварин, назви рік, поселень і країн, то саме ця лексика й виділена як основна, яка має найбільший вплив на пізнання дитиною свого родоводу та назв навколишньої дійсності, в якій вона росте, розвивається, утверджується як україномовна особистість.

РОЗДІЛ II

УМОВИ ПЕДАГОГІЧНОГО СТИМУЛЮВАННЯ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБОМ ОНОМАСТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

2.1. Програма розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів

Розвиток навчально-пізнавальної активності учнів початкової школи – складний і багатогранний процес, який проходить на основі загальних принципів і закономірностей навчально-виховної роботи.

Завдання підвищення ефективності навчання у початкових класах на уроках рідної мови вимагає такої організації творчого навчального процесу, за якої він відповідав би вимогам сучасності, стимулюючи у молодших школярів активне мислення, виховуючи пізнавальний інтерес, пізнавальні потреби, позитивні моральні та емоційно-вольові якості особистості, розвиваючи навчальні можливості дітей, озброюючи їх глибокими знаннями, вміннями та навичками.

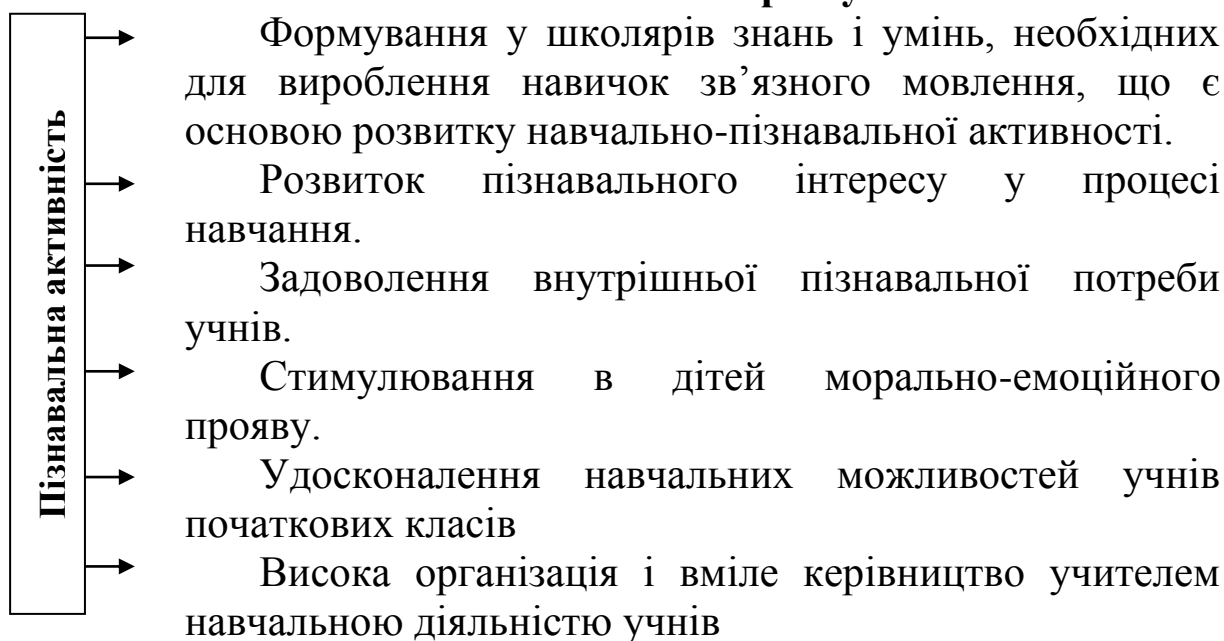
Зацікавлення навчанням – своєрідна психологічна підготовка, яка дає можливість у процесі навчання стимулювати розвиток пізнавальної активності, яка відбувається, на нашу думку, при дотриманні ряду педагогічних умов:

- оптимального поєднання методів і прийомів роботи, які забезпечують взаємопроникнення системи знань і практичних умінь школярів;

- удосконалення форм роботи в організації пізнавальної активності на уроках рідної мови;

- задоволення внутрішньої потреби учнів шляхом використання такого змісту навчання, який постійно стимулює пізнавальний інтерес та навчально-пізнавальну діяльність, а також дає можливість удосконалювати виявлені у процесі пізнання потенційні можливості кожного школяра.

Структурні компоненти процесу розвитку пізнавальної активності молодших школярів шляхом використання ономастичного матеріалу

1. Формування у школярів знань і умінь, необхідних для вироблення навичок зв'язного мовлення, що є основою розвитку пізнавальної активності

<i>Види навчально-пізнавальної діяльності</i>	<i>Навчально-виховне призначення</i>
1. Бесіди про оніми (без вживання терміну) з використанням цілеспрямованих пошукових запитань на початку, в середині та в кінці уроку	<ul style="list-style-type: none"> – Розвиток навчально-пізнавального інтересу. – Застосування елементів творчості у процесі самостійних роздумів для пошуку правильної відповіді. – Формування та розвиток логічного мислення. – Вдосконалення уміння переносити здобуті знання в нові умови. – Виявлення та розвиток потенційних можливостей учнів у роботі над онімами.
2. Словникова робота як засіб активізації усного мовлення: а) розкриття значення космонімів та астронімів, наявних у змісті навчання	<ul style="list-style-type: none"> – Активізація, уточнення, збагачення словникового запасу учнів. – Систематичне поповнення активного словника новими словами. – Навчання прийомам пояснення значення слів. – Удосконалення вміння користуватися активним словником в усному та писемному мовленні.

<p>шкільних підручників “Рідна мова” (без використання термінів, із введенням у мовлення слів <i>зірка, планета, комета</i> тощо і поясненням їхнього значення);</p> <p>б) виявлення дітьми у змісті навчання антропонімів та зоонімів (без вживання термінів);</p> <p>в) використання ТЗН і наочності: портретів, картин, ілюстратив-них журналів тощо – з метою самостійного визначення власних назв з наступним введенням слів у речення;</p> <p>г) цілеспрямоване використання на уроках словникових таблиць, створених на основі ономастичної лексики.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Формування вміння розмежовувати оніми (з використанням слів <i>сузір'я, зірка, ім'я, прізвище, псевдонім, кличка тварини, назва рослини</i> і т. п.). – Удосконалення умінь виконувати вправи з логічним навантаженням про родові і видові поняття ономастичної лексики. – Розвиток уміння влучно використовувати лексику онімного простору для найбільш точного вираження думки. – Створення емоційного фону для навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроці. – Стимулювання інтересу у процесі відбору ономастичної лексики для побудови речень, проведення дидактичних ігор з метою розвитку діалогічного і монологічного мовлення школярів. – Досягнення триєдиної мети уроків розвитку усного і писемного мовлення. – Формування умінь відбирати тематичні слова для розкриття теми твору або творчого переказу, виділення основної думки усних творчих розповідей. – Розвиток культури спілкування. – Забезпечення розвитку уміння свідомо використовувати слова поза уроками рідної мови. – Використання міжпредметних зв'язків з метою удосконалення творчих здібностей школярів. – Формування в учнів внутрішнього бажання користуватися словом для передачі особистих вражень від почутого або прочитаного. – Естетичне виховання учнів. – Розвиток пізнавального інтересу до слова як основної мовної одиниці.
<p>3. Робота з якісно образною інформацією у процесі засвоєння ономастичного матеріалу:</p> <p>а) широке використання на уроках мови текстів пізнавального і виховного характеру</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Навчання умінню знаходити та використовувати джерела поповнення активного словникового запасу ономастичною лексикою. – Здійснення морального виховання. – Розвиток зв'язного мовлення, розширення кругозору молодших школярів. – Поєднання завдань навчання та громадянського виховання. – Розвиток зацікавленості, інтересу до об'єкту

<p>(із врахуванням вікових особливостей молодших школярів); б) повідомлення фактів із життя та діяльності письменників та поетів, твори яких є змістом навчання в підручниках “Рідна мова”; в) широке впровадження в навчальний процес матеріалів міжпредметних зв’язків, цікавих зустрічей і т. п.</p>	<p>пізнання.</p> <ul style="list-style-type: none"> – Закріплення знань, умінь та мовленнєвих навичок у процесі роботи з ономастичною лексикою. – Формування в учнів умінь самостійно добирати інформацію з використанням лексики на позначення зоонімів, антропонімів, фітонімів, астронімів і т. д. – Вироблення вмінь колективно використовувати дібрану ономастичну лексику на уроці у процесі вивчення частин мови. – Задоволення потреб дитячого спілкування. – Стимулювання емоційної сфери особистості молодшого школяра. – Формування цінності орієнтації. – Вироблення вмінь практично використовувати ономастичну лексику при поєднанні назв з діями та ознаками.
<p>4. Використання в навчальній діяльності словників та інших довідкових матеріалів; добір з цих джерел ономастичної лексики для утворення словосполучень, речень.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Розвиток і задоволення пізнавальної потреби дітей молодшого шкільного віку. – Виховання уваги до слова і його написання як джерела розвитку мовленнєвих умінь. – Вироблення умінь користуватися словниками, іншою довідковою літературою з метою розширення навчальних можливостей учнів. – Формування вміння користуватися у зв’язному мовленні відібраною лексикою в алфавітному порядку.
<p>5. Цілеспрямоване використання навчального матеріалу для розмежування видових і родових понять у роботі над ономастичною лексикою.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Оволодіння прийомами логічного мислення: аналізом, синтезом, зіставленням, порівнянням, узагальненням, систематизацією, класифікацією, аргументуванням. – Дотримання логічної послідовності у розгортанні думок в усному мовленні. – Формування вміння використовувати ономастикон в образному представленні як єдиної цілісної картини.

<p>6. Робота за матеріалами спостережень, екскурсій, блоками локального матеріалу.</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Розвиток спостережливості, уваги, уважності, чуття до слова. – Удосконалення вмінь зв'язно викладати думки з відбіраною ономастичною лексикою на екскурсіях, в бібліотеках. – Формування вміння оперувати у зв'язному мовленні опорним локальним матеріалом своєї місцевості. – Вироблення навичок спілкування з дорослими на задану учителем тему.
--	--

II. Розвиток пізнавального інтересу у процесі навчання

Умови розвитку:

- удосконалення змісту навчання;
- залучення школярів до різноманітних форм роботи в організації навчальної діяльності;
- навчання учнів використанню різноманітних прийомів розумової діяльності і методів здобуття знань самостійним шляхом;
- розвиток якостей особистості, які характеризують її як інтелектуально розвинену.

Педагогічні дії:

- введення в навчальний процес поряд з використанням основного навчання, зафіксованого в підручниках, додатково розроблених завдань з ономастичною лексикою, опрацювання якої буде стимулювати навчально-пізнавальний інтерес школярів;
- цілеспрямоване використання у процесі навчання елементів „цікавої граматики” та усної народної творчості на зразок “Язык до Києва доведе”;
- правильне комплектування гомогенних і гетерогенних тимчасових і тривало-постійних груп учнів з метою організації продуктивної групової роботи;
- використання у процесі навчання міжпредметних знань (уроки читання, мови, природознавства, народознавства, валеології), спрямованих на розуміння топонімів, антропонімів, теонімів, зоонімів (без вживання термінів, з оперуванням одними прикладами, дібраними тематично);

- логічна послідовність виконання завдань, спрямованих на розвиток творчої активності учнів як внутрішньої умови розвитку пізнавального інтересу і пізнавальної активності (написання потішок, римованих рядочків, творів-мініатюр, казок з елементами фантазії, складання ребусів, прислів'їв, загадок);
- виховання в учнів внутрішнього прагнення аналізувати навчальний матеріал, аргументовано доводити правильність застосування здобутих знань;
- добір учителем доступних завдань (на межі вищої творчості), спрямованих на вироблення міцних знань, умінь і навичок;
- організація самостійного опрацювання учнями нового матеріалу за схемою логічної послідовності з використанням відомих способів навчальних дій;
- заохочення учнів шляхом їх уведення у групу “учителів”, призначення тимчасовими консультантами, виявлення неофіційних лідерів і сприяння їхньому утвердженню;
- призначення груп “контролерів” для оцінювання знань школярів з метою забезпечення введення в навчальний процес для учнів операційної карти з необхідними методичними порадами оцінки знань за 12-бальною системою та словесним оцінюванням.

III. Задоволення внутрішньої пізнавальної потреби учнів

Умови задоволення:

- систематичне сприяння утвердженню в учнів пізнавальної мотивації;
- розвиток різноманітних позитивних інтелектуальних почуттів (почуття успіху, задоволення при наданні допомоги іншому в розв'язанні інтелектуальних задач);
- об'єктивна оцінка знань, умінь, навичок – результатів виконання роботи з постановкою нових завдань за зростаючою складністю;
- систематична робота по піднесенню культури мовлення, збагаченню активного словникового запасу;
- постійне поєднання раціонального й емоційного в навчанні;
- забезпечення у класі позитивного емоційного мікроклімату.

Педагогічні дії:

– проведення навчальних занять на високому методичному та ідейно-науковому рівні (використання змісту ономастичного матеріалу, методів, прийомів, які формують елементи переконання і вимагають активного розумового пошуку, уміння порівнювати, виділяти головне, встановлювати зв'язки між мовними явищами, робити логічні висновки тощо);

– створення навчальних ситуацій, які активізують бажання школярів спілкуватися з використанням тематичного ономастикону (організація діалогічних бесід, використання різних форм навчання, зокрема диференційовано-групової);

– педагогічне оцінювання навчальної діяльності з урахуванням індивідуальних психологічних особливостей школярів, громадської думки класного колективу, високої чи низької самооцінки учня;

– використання в навчальному процесі ономастичного матеріалу, відібраного зі змісту інших предметів, які вивчаються у початковій школі;

– проведення на уроці постійно діючих “п’ятихвилинок”: “Звідки?”, “Чому?”, “Де чув?”, “Хто розповів?”.

IV. Стимулювання в дітей морально-емоційного прояву

Умови стимулювання:

– виховання на прикладах антропонімів (без вживання терміну) ідейно-моральних якостей особистості, почуття обов'язку українського школяра, відповідальності за результати навчальної праці;

– поглиблене розуміння особистої і суспільної значимості навчання;

– систематичне залучення школярів до самостійного пізнання ономастичної лексики і використання зібраних матеріалів у навчальному процесі;

– акцентування уваги на виховному і розвивальному значенні змісту навчання з використанням ономастикону;

– створення постійної позитивно-емоційної атмосфери навчання;

– виховання в учнів прагнення до високих показників знань, умінь і навичок, до бажання пізнати слово, поділитися знаннями, досвідом.

Педагогічні дії:

- використання матеріалів, спрямованих на вивчення онімів;
- впровадження у навчальний процес відібраного художнього матеріалу з онімізованими апелятивами та суфіксальними дериватами;
- введення в навчальний процес зошитів-„питальників”, зошитів-„накопичень”, зошитів з тематичними записами ономастичної лексики;
- проведення на уроці тематичної виховної хвилини під девізом: „*Ти українець, то й пізнай Україну*”;
- практикування днів „майбутніх учителів” (фрагменти повідомлень про окремі слова ономастикону роблять заздалегідь підготовлені учні);
- проведення уроків з громадським оглядом знань з питань розуміння походження слів української мови (на урок запрошуються батьки, вихователі, учителі школи).

V. Удосконалення навчальних можливостей учнів початкових класів

Умови удосконалення:

- нормальний психічний і фізичний розвиток школяра;
- виховання психологічної готовності займатися навчальною діяльністю;
- облік наявних опорних знань та умінь;
- облік даних про якість сімейного виховання, здібності, звички, увагу, уважність, гнучкість мислення, розвиток уяви, передбачення, фантазії, елементи творчості, самостійність, силу волі, потяг до знань.

Педагогічні дії:

- виявлення індивідуальних особливостей кожного учня (спостереження за учнем у процесі навчальної діяльності, співбесіди, бесіди з батьками, рідними, друзями);
- визначення в учнів позитивного ставлення до того чи іншого характеру навчальної діяльності (теоретичної, практичної, зв'язаної з деталізацією, аналітичної, синтетичної, узагальнюючої, творчої, репродуктивної);
- виявлення в учнів інтересу до окремих предметів, видів знань і здібностей незалежно від змісту навчального предмету (організаторських, ораторських, педагогічних і т. д.);

– спостереження за можливостями учня доводити чи не доводити розпочату справу до кінця; вмінням змушувати себе працювати самостійно, не надіючись на постійну допомогу батьків, товаришів, учителя, здатністю відстоювати свою думку чи тільки погоджуватися з іншими;

– організація на уроці групової пізнавальної діяльності з метою інтенсифікації спілкування і формування позитивних колективних відносин;

– створення загальної доброзичливої атмосфери у класі, прояв уваги вчителя до кожного учня, своєчасна похвала, схвалення результатів навчально-пізнавальної діяльності дітей, особливо тих, хто малопомітний у класному колективі, вираження поваги до школярів, які проявляють наполегливість, сумлінне ставлення до навчальної, фізичної, громадської праці;

– систематична індивідуальна робота на уроці з учнями, використання роздаткового тематичного ономастичного матеріалу різного ступеня складності, укладання відібраного тематичного словничка до визначеної теми для прояву творчості на уроці (самостійне складання речень, словосполучень, міні-творів, римованих рядочків і т. д.), підготовка для невстигаючих учнів завдань, розрахованих на активізацію і прояв умінь, використання в навчальному процесі зошитів цифрового кодування і т. п.;

– постійне виконання учнями підготовлених учителем завдань, розрахованих на виховання уваги, гнучкості мислення, сили волі (дидактичні ігри, педагогічні ситуації, граматичне доміно, мовні сходинки, чарівні слова і т. п.).

VI. Висока організація і вміле керівництво учителем пізнавальною діяльністю учнів

Умови організації:

– психологічна готовність учителя працювати з дітьми молодшого шкільного віку, дотримуючись девізу: „Треба любити те, що робите, і тоді праця, навіть найтяжча, підніметься до творчості”;

– наявність постійної творчої атмосфери; прагнення вчителів молодших класів підвищувати свій науково-методичний рівень знань, професійну майстерність, ерудованість, культуру;

– систематичне проведення у школі планових методичних семінарів з метою ознайомлення з найновішими досягненнями психолого-педагогічної і методичної наук з питань проблеми розвитку пізнавальної активності молодших школярів;

– регулярне надання допомоги і контроль з боку дирекції школи на шляху пошуків розв’язання на практиці проблеми розвитку навчально-пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку;

– своєчасне проходження учителями курсів підвищення кваліфікації;

– створення у школі класів-кабінетів, достатньо забезпечених літературою, наочними посібниками, дидактичними матеріалами, ТЗН для успішного здійснення учителями навчально-виховного процесу відповідно до благородних, високоморальних, гуманних вимог і цілей національної програми “Освіта” (Україна ХХІ століття)”;

– тісний творчий зв’язок викладачів педагогічних ВНЗ (педагогічних факультетів) і педагогічних колективів шкіл.

Педагогічні дії:

– уміння дотримуватися вимог програми середньої загальноосвітньої школи (1-4 класи), використовуючи основний зміст навчання, закладений у підручниках “Рідна мова” для 2-4 класів;

– прояв високої загальної культури учителя і уміння володіти собою (жести, постановка голосу, культура спілкування і т. д.);

– володіння в дії різноманітними позитивними та вкрай необхідними підходами до учнів (підтримати під час відповіді, своєчасно поставити додаткове питання, уміло підказати, вивести зі складного становища, уважно вислухати і т. п.);

– творче використання в оптимальному поєднанні методів і прийомів навчання, що сприяють взаємопроникненню знань і практичних умінь школярів;

– навчання учнів керувати своєю пізнавальною діяльністю, підготовка до саморегуляції і самоконтролю;

– цілеспрямоване використання на уроках мови аудіовізуальних засобів навчання, алгоритмізації, проблемних ситуацій, пізнавальних завдань, елементів програмного навчання;

- здійснення індивідуального підходу до учнів у процесі вивчення рідної мови, використання диференційованих завдань;
- надання навчальній діяльності творчого характеру;
- керівництво самостійною пізнавальною діяльністю учнів молодшого шкільного віку.

Критерії і показники рівнів розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів

***ВР** – високій рівень навчально-пізнавальної активності*

***СР** – середній рівень навчально-пізнавальної активності*

***НР** – низький рівень навчально-пізнавальної активності*

I. Розвиток пізнавального інтересу у процесі навчання

А. Ставлення до навчального предмета

ВР – Захоплюються вивченням рідної мови; самостійно читають допоміжну літературу; ведуть зошити запитань, зошити-словники, зошити „цікавинок”, стежать за культурою свого мовлення, цікавляться походженням слів.

СР – Предмет подобається, працюють на уроці з бажанням. Літературу українською мовою читають, але переважно після нагадування учителем. Походженням слів цікавляться епізодично, теле- і радіопередачі про мову слухають лише тоді, коли учитель дає таке завдання. Культура мовлення на середньому рівні.

НР – Проявляють байдужість до уроків рідної мови. Самостійно не читають літературу. Ніяких додаткових записів не роблять. Їх не цікавить ні слово, ні його походження. На уроці флегматично сприймають матеріал і виконувати завдання учителя не поспішають. Інтерес до предмета майже відсутній.

Б. Постановка запитань на поглиблення знань

ВР – Майже постійно у дітей виникають запитання, спрямовані на глибоке розуміння виучуваного матеріалу. Їх цікавить не лише те, що вивчається на уроці. Вони намагаються доповнювати відповіді товаришів, самостійно прагнуть зрозуміти все, що вимагається у методичному апараті до вправ, і виконати завдання без допомоги учителя.

СР – Учні ставлять запитання, але не прагнуть пізнати слово (його виникнення, походження, значення). Під керівництвом учителя беруть активну участь у роботі, але самостійно не мають

бажання активізувати власне мислення на розв'язання поставлених запитань.

НР – У цих дітей запитання відсутні. Коли вчитель примушує, то дублюють запитання інших учнів. Навчального інтересу до вивчення мови не проявляють.

В. Прояв бажання доповнювати, уточнювати відповіді товаришів

ВР – Ведуть зошити-„запитальники” (вдома готують запитання і записують їх). Добирають для вправ з виучуваної теми тексти, окремі речення з ономастичним матеріалом, виписують з дитячих журналів „цікавинки” про походження слів: прізвищ, імен, назв вулиць, рік і т. п.

СР – Відповіді товаришів намагаються доповнювати, але особливої самостійності не проявляють. Зошити із запитаннями готують і використовують епізодично. Матеріал з інших джерел про походження слів (ономастичної лексики) добирають лише тоді, коли це є домашнім завданням для виконання.

НР – На прохання вчителя доповнити відповідь учнів повторюють те, що було сказано відповідаючим, якщо матеріал нескладний. Частіше учні з НР мовчать або неправильно повторюють почуте.

II. Потреба в пізнанні

А. Захопленість новим матеріалом, прояв самостійності при виконанні завдань, удосконалення зв'язного мовлення

ВР – Новий матеріал викликає інтерес, бажання встановити зв'язок з вивченим раніше і самостійно знайти відповіді на поставлені учителем запитання. З батьками, товаришами та учнями спілкуються тільки українською мовою.

СР – Новий матеріал викликає поживлення. Систематично готуються до уроків, але самостійно активності не проявляють ні на уроках рідної мови, ні у спілкуванні з дітьми. За культурою мовлення стежать, але в основному при нагадуванні вчителя. Частіше всього на перервах спілкуються російською мовою або “суржиком”.

НР – Для таких дітей немає значення, чи новий матеріал пропонується вивчати, чи відомий повторити. Тимчасово проявляють активність, коли вчитель проводить роботу з

наочними посібниками. Діти з НР потребують постійного контролю з боку вчителя, батьків.

Б. Наявність бажання виконувати завдання підвищеної складності

ВР – Із запропонованих диференційованих завдань вибирають найбільш складний варіант або прагнуть виконати всі три. Оцінка результатів їхньої діяльності не знижує потреби в пізнанні.

СР – Частіше виконують складніший варіант завдання за пропозицією учителя. Занижена оцінка за виконану роботу гальмує навчально-пізнавальну активність.

НР – Для дітей цього рівня найкращий вихід – це найбільш легкий вид навчального завдання. Якщо виконують швидко і правильно, то до виконання другого варіанту завдань не приступають. На оцінку знань не реагують.

В. Реакція на сигнал, що вимагає припинення навчальної роботи

ВР – Не реагують на дзвінок, роботу продовжують, поки не закінчать повністю. Якщо ж роботу вчитель дозволяє закінчити вдома, то, як правило, учні з ВР намагаються виконати її після уроків, обговоривши між собою правильний варіант виконання.

СР – Бажання закінчити роботу після дзвінка – епізодичне. Це залежить від теми уроку і змісту навчання.

НР – Відразу після дзвінка закривають зошити, не дописавши навіть слова. Не реагують на зауваження друзів, створюють пошвавлення, шум у класі. Лише при виконанні завдань за груповою формою навчання на дзвінок не реагують і чекають дозволу лідера групи, щоб піти на перерву.

Г. Бажання займатися предметом у вільний час

ВР – Беруть активну участь у гуртках “Звідки ми?”, “Хто ми?”, “Пізнай непізнане” і т. д. Самостійно добирають матеріал для гурткової роботи, виписують матеріал у зошити, відвідують музеї, читають запропоновану літературу.

СР – Не проявляють особливої самостійності у підготовці до конкурсів, турпоходів, але виконують поставлені перед ними завдання, найчастіше колективно. З бажанням займаються предметом у вільний від навчання час, коли знають, що їхня

робота оціниться або про неї буде схвально повідомлено на занятті гуртка.

НР – На заняття гуртка приходять, слухають матеріал, але самі ніколи до цих занять не готуються. Це діти, у яких є “потяг” до гурткової роботи, бо заставляють батьки або заохочують друзі, які відвідують певний гурток.

Д. Повнота знань

ВР – Дуже добре знають теоретичний матеріал. Відповідають впевнено, приклади до правил наводять не з підручника. Якщо це речення – то змістовні, мають виховну спрямованість. Радіють успіхам товаришів, самі теж навчаються сумлінно.

СР – Знають матеріал, на уроках активні, уважно слухають відповіді товаришів. Бажання доповнити, допомогти зрозуміти, де помиляються однокласники, відповідаючи на поставлені запитання учителя, не мають постійного місця у їхній діяльності, а проявляються епізодично.

НР – Теоретичний програмний матеріал знають посередньо. Намагаються все вчити своєчасно, але тільки на словах. Оцінити і доповнити відповіді товаришів не можуть через відсутність знань. Активність на уроках низька, якість знань – також.

III. Морально-емоційний прояс

А. Сформованість мотивів навчання

ВР – Наявні високе почуття відповідальності і бажання глибоко зрозуміти суспільне значення навчання. Постійно працюють над своїм удосконаленням. Їм приносить радість навчання, подобається займатися розумовою діяльністю, поглиблювати свої знання. Постійного контролю з боку батьків та учителів не потребують.

СР – Почуття відповідальності не постійне. В цілому подобається вчитися, підвищувати свій інтелектуальний розвиток, культуру спілкування. Тішить успіх, засмучує занижена оцінка, хоча знають, що високої відзнаки робота не варта. Не завжди проявляють самостійність у роботі. Час від часу потребують допомоги батьків і вчителів.

НР – Почуття відповідальності на деякий період з’являється після проведення багаторазових бесід, виховних моментів. Вчитися в силу своїх розумових здібностей не можуть, тому часто плачуть, бо бояться покарання з боку батьків. Потребують

постійного нагадування від вчителів, батьків, друзів, що треба вчитися, але задовольняються тим, що їх “переводять” з класу в клас, і вони таким чином залишаються в тому самому класному колективі.

Б. Прояв навчальних можливостей

ВР – Легко і надовго запам’ятовують виучуваний матеріал. Здатні займатися навчальною працею тривалий час. На допущені помилки в роботі реагують спокійно, без сліз. Виявляють бажання, щоб їхні знання були перевірені учителем, але не прагнуть одержати оцінку. Раніше засвоєні знання можуть з успіхом використовувати у нових умовах (міжпредметні зв’язки).

СР – Не завжди після першого пояснення глибоко розуміють матеріал. Уважність і зосередженість їм властиві, але протягом нетривалого часу. Помилки в роботі усувають неохоче. Завжди прагнуть до позитивної оцінки результатів своєї діяльності. Труднощі при виконанні роботи долають, але з допомогою учителя.

НР – Засвоюють матеріал, але тільки після тривалої тренувальної роботи. При виконанні завдань часто відволікаються, чекають підказки, допомоги з боку учителя або сильніших учнів. Контрольні завдання намагаються у когось списати.

В. Прояв дійового ставлення до процесу засвоєння знань

ВР – Будь-які труднощі намагаються подолати самостійно. Завжди прагнуть переосмислити знання, глибоко зрозуміти матеріал. Проявляють терпіння у роботі: уточнюють, перепитують, переробляють виконане, переписують уточнене, доповнюють перероблене, виправлене, за порадою вчителя застосовують інші способи виконання, шукають і використовують додаткові джерела знань.

СР – Прагнуть перебороти труднощі в навчальному процесі, але не виявляють необхідного терпіння, не приймають самостійного рішення довести роботу до кінця і глибоко усвідомити матеріал. Завжди потребують допомоги, роз’яснення у доланні труднощів, переконань у своїх можливостях, здібностях.

НР – При найменших труднощах втрачають інтерес і бажання займатися навчальною роботою. Часто не доводять

почате до кінця, навіть тоді, коли одержують допомогу від учителя. Потребують індивідуальної роботи, але не завжди добросовісні.

IV. Способи мислительної діяльності

А. Уміння володіти потрібними розумовими прийомами, необхідними для самостійного виконання завдань

ВР – Уміють послідовно аналізувати, користуватися прийомами зіставлення, порівняння, синтезу, доводити правильність виконаного завдання.

СР – Помиляються в послідовному аналізі мовних явищ. У навчальній діяльності потребують постійної допомоги учителя. Самостійно не можуть переконливо доводити правильність виконаного завдання.

НР – При виконанні будь-якої мислительної операції відчують труднощі. Таким дітям потрібно неодноразово додатково пояснювати, підказувати, ставити навідні запитання, щоб вони змогли виконати завдання, яке вимагає уміння активно мислити .

Програма розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів шляхом використання ономастичного матеріалу на уроках рідної мови в початкових класах передбачає не лише удосконалення якості знань учнів 1-4 класів, а й загальний розвиток особистості дітей початкової ланки освіти.

З метою стимулювання пізнавальної активності молодших школярів, спрямованої на засвоєння навчального матеріалу, розширення кругозору, виховання любові до українського слова, рідної землі, свого родоводу, доречно до основного змісту навчання, зафіксованого у шкільних підручниках з рідної мови, використовувати додатково до виучуваної теми вправи, побудовані на ономастичному матеріалі, а також уривки з високохудожніх дитячих творів, зміст яких із постійним інтересом будуть опрацьовувати школярі.

Розвиток навчально-пізнавальної активності учнів 1-4 класів за розробленою методикою буде здійснюватися більш результативно за умови наявності цілеспрямованої системи дидактичного матеріалу, укладеного за лінійно-концентричним принципом програми для початкової школи, та словника ономастичної лексики для дітей молодшого шкільного віку.

2.2. Система роботи з ономастичним матеріалом на уроках рідної мови в початкових класах

Навчання – основна форма розвитку пізнавальної активності. З одного боку, у процесі навчання учні здобувають для себе нові знання, під впливом яких стає ширшим і глибшим їхній кругозір; з другого боку, у процесі активної пізнавальної діяльності розвиваються навчальні можливості школярів, завдяки чому вони можуть самостійно і творчо не лише використовувати здобуті знання, але й шукати нові, задовольняючи свої потреби в пізнанні. При цьому головною умовою є розуміння дитиною змісту і значення виучуваного. Для цього учитель повинен поставити перед собою чітку педагогічну мету - в чому він має переконати дітей, як пояснити цінність для учнів виучуваного змісту в певний час і з найбільш близькою перспективою для них.

Якщо школярам зрозуміла мета кожного завдання, яке вони виконують, і вона викликає інтерес, тоді учні зможуть виконувати значну кількість вправ, не стомлюючись. Цікава робота завжди полегшує її виконання, вчить краще працювати, виховує свідоме ставлення до праці. Як зробити звичайне завдання цікавим – це справа учителя, його педагогічної майстерності. Як правило, викликає зацікавлення те завдання, яке максимально розвиває самостійність дитини, активно будить її думку.

Ствердження того, що виклад матеріалу повинен бути цікавим, потрібно вважати провідним принципом методики сучасного уроку в початковій школі. Але це не означає, що інтерес має щось спільне з „цікавинками”, „розважальністю”. Мова йде про навчально-пізнавальне навчання, а не про використання каскаду цікавих завдань типу: „Хто допоможе зайчикові пробігти лабіринтом, щоб його не з'їла лисичка?”. Не можна перетворювати навчальний процес у „збірник цікавого”, але не корисного. Кожне завдання мусить носити навчально-пізнавальний характер і одночасно бути цікавим як своїм змістом, так і формою та способом виконання.

Навчання рідної мови в початкових класах має осягатися фантазією, грою, красою природи і людських взаємин, самобутньою творчістю людини. Оволодіння мовою як способом

спілкування, мислення, пізнання – необхідна умова розвитку розумових і творчих здібностей учнів, формування гуманістичних ідеалів, прищеплення почуття національної свідомості.

За роки шкільного навчання у дітей виробляється звичка задовольнятися змістом навчання підручників, які певною мірою відстають від реального життя і зміст яких недостатньо впливає на формування світогляду учнів. Не завжди матеріал вправ орієнтує учителя на розвиток навчально-пізнавального інтересу та пізнавальної активності молодших школярів, які формуються і удосконалюються у процесі навчально-пізнавальної діяльності та відповідного виховного впливу.

Практика особистої педагогічної діяльності переконує, що вимоги методичного апарату до вправ підручників „Рідна мова” для початкової школи не стимулюють школярів до постійного бажання самостійно, творчо працювати і глибоко усвідомлювати виучувані мовні явища. Потрібно вивчати мову на “живому” змісті, з яким діти безпосередньо зустрічаються, бачать його, спілкуються з ним, пізнають у відомому невідоме.

Головне завдання кожного вчителя початкової ланки освіти – розбудити у дитини допитливість, сформувані інтерес дослідника різних явищ і фактів як у процесі вивчення окремих предметів, так і в галузях суспільного життя. Потрібно об’єднати навчальний матеріал з позашкільними особистими враженнями дітей. У зв’язку з цим значну увагу потрібно приділяти вивченню слова, особливо – опрацюванню ономастичного локального матеріалу, оскільки він ефективно сприяє розвитку пізнавальної активності молодших школярів і формуванню україномовної особистості.

Система завдань з використанням ономастичної лексики, для визначення впливу її змісту на зміну рівнів розвитку пізнавальної активності учнів молодшого шкільного віку у роботі на уроках рідної мови.

Тема Повторення вивченого про звуки і букви

1. На перші п’ять букв алфавіту запишіть імена: п’ять чоловічих, п’ять жіночих. Чи знаєте ви, що вони означають, звідки до нас „завітали”?

Наприклад:

“А” – *Антон, Антоніна* – означає „квітка, квітучий”. Це ім’я прийшло до нас із Греції.

“Б” – *Богдан, Богдана* – слов’янське ім’я, яке означає „даний богом, подарований”. Покровителем людини з таким ім’ям стає сам Бог.

“В” – *Володимир, Володимира* – це слов’янське ім’я означає „той, хто володіє світом”.

“Г” – *Ганна (Анна)* – означає „та, що виявляє ласку”. Ім’я, запозичене з давньоєврейської мови, є одним із найпоширеніших в Європі, тільки звучить по-різному: *Хана, Ганна, Анна, Аня, Она...*

Для кращого усвідомлення навчального матеріалу та формування пізнавального інтересу щодо походження імен дітям можна зачитувати вірші українських поетів, у змісті яких використовувалися аналізовані імена; ці поезії потім завчалися школярами напам’ять.

Наприклад:

“А”

*Додому вже Антось ні з чим
Стежинками ішов пустими.
Та поділились друзі з ним
Дарами лісовими.*

Дмитро Білоус

“Б”

*Богдан Хмельницький булавою
Скликав на Січ свої полки.
Він завжди першим йшов до бою,
За ним спішили козаки*

Олесь Лупій

“В”

*– Скажи, Васильку,
Скільки літер
Ти вивчив за минуле літо?
– Аж дев’ять,
Я їх по порядку
Назву хоч зараз:
– Ш-о-к-о-л-а-д-к-а.*

Ігор Січовик

“Г”

*Хоч маленька ще Ганнуся,
Але каже: „Не боюся
Ні допитливої бджілки,
Ні хруща, що впав із гілки,
Ні кози, ні гусака,
Ні рябенького бичка”.*

Сергій ЦушкоРоботу над збагаченням активного словника іменами з додатковою інформацією про їхнє походження та значення (див. Додатки) можна проводити на уроках цілеспрямовано у процесі роботи над темою „Повторення про звуки та букви”.

Після виконання вправ основного змісту навчання (підручника) додатково, з метою закріплення знань про букви алфавіту та звуки, які вони позначають на письмі, дітям можна пропонувати виконувати такі завдання:

1. – Запишіть 5 прізвищ відомих вам письменників, поетів. Які звуки позначає перша буква в цих словах?

2. – Запишіть прізвища та імена дідуся, бабусі, мами, тата та своє власне. Подумайте, у яких словах немає відповідності між буквами та звуками.

3. – Які імена та прізвища письменників, поетів, художників вам відомі? Запишіть їх. Назвіть „імена” перших букв у кожному слові.

4. – Казку „Ріпка” написав Іван Якович Франко. Зміст її вам добре відомий, тому імена дійових осіб казки запишіть в алфавітному порядку.

5. – Пригадайте такі казки, як „Котигорошко”, „Червона шапочка”, „Коник-горбокони́к”, „Кривенька качечка”, „Коза-дереза”, „Івасик-Телесик”, „Кирило Кожум’яка”. Поясніть самостійно правопис слів і подумайте, чому імена головних дійових осіб такі самі, як і назви казок.

6. – Запишіть імена за місцем букви в алфавіті. Допишіть до них прізвища відомих вам українських письменників.

23, 1, 21, 1, 22 – (Тарас) (Шевченко)

16, 7, 22, 33 – (Леся) (Українка)

17, 11, 26, 1, 14, 16, 19 – (Михайло) (Коцюбинський).

– Подумайте, чи однакова кількість букв і звуків у прізвищах, які ви записали.

7. – Запишіть прізвища учнів класу (свого ряду) в алфавітному порядку за двома буквами. Чи є між ними такі, які утворилися від назв: професії (*коваль – Коваленко*), кольору (*сірий – Сіренко*), пташок (*соловей – Солов'яненко*).

8. – Прочитайте імена дітей класу, у яких букви „помінялися місцями”. Запишіть у зошити лише ті, у яких букви **я, ю, є, ї** позначають два звуки:

ятКа, ааСш, аЮр, яюЛс, яАн, рмеЄф, аянМр'а, яТло, яньЛо.

9. – Допишіть у словах пропущену букву, поясніть їхній правопис:

небесна ... ірка – сестричка ...ірка Івасюк

птах ...окіл – друг ...окіл Євген

квітка ...он – подруга ...он Олена

риба ...ом – товариш ...ом Віктор

10. – Запишіть до клітин кросворду імена, співзвучні з назвами квітів *миколайчики, маргаритки, васильки, грицики*.

– Виконайте звуко-буквений аналіз слів-імен, у яких пишеться м'який знак:

1						й			
	2								а
		3					ь		
			4						о

1. Миколай. 2. Маргарита. 3. Василь. 4. Грицько.

11. – У поданих словах відкиньте або додайте одну букву, щоб утворилося ім'я. Запишіть пестливі варіанти цих імен (наприклад: *Яніна – Ніна, Ніночка*):

Калина – (Килина)

Оля –(Толя)

Малина –(Марина)

Лава –(Клава)

Іра –(Віра)

Ура –(Шура)

12. – Доберіть загальну назву до кожного рядка слів:

Євдоким, Євгенія, Зоя, Ольга – це ...

Чорнуха, Пушок, Сніжок, Мурчик – це ...

– Дайте відповідь на такі питання: Чи однакова кількість букв і звуків у кожному імені? Чому тварини мають такі імена (клички)?

13. – Щоб дізнатися, про яке ім'я йдеться, складіть його з перших складів поданих слів і виконайте звуко-буквений аналіз утвореного імені:

Кишеня, рибак, ложка (Ки-ри-ло).

При цьому подається додаткова інформація: *Ім'я **Кирило** прийшло до нас із грецької мови. Там є слово **керике**, що означає „вісник, володар, владика, шановна людина”.*

*Перші слов'янські вчителі-просвітителі **Кирило** і його брат **Мефодій** створили для нас азбуку, яку назвали в честь старшого брата Кирила – **кирилиця**.*

При виконанні додаткових до основного змісту навчання вправ, укладених на ономастичному матеріалі учням буде цікаво дізнатися про походження не лише своїх імен, а й імен рідних, близьких, друзів. Саме зацікавлення змістом навчання і буде сприяти міцному засвоєнню алфавіту, вмінню виконувати звуко-буквений аналіз слів, розвитку пам'яті (заучування віршів, у змісті яких дається характеристика людям з тим чи іншим іменем) тощо. Опрацьовуючи зміст навчання діючих підручників при вивченні теми „*Мова і мовлення*” (3 клас), можна доповнити його вправами на розвиток творчих здібностей молодших школярів з використанням локального ономастичного матеріалу.

З цією метою розроблена система завдань, спрямована на збагачення активного словника молодших школярів як основи розвитку їхніх творчих здібностей. Для відбору лексики використовувався навчально-методичний посібник А. П. Канищенко „Опорні групи лексики для розвитку творчих здібностей молодших та середніх школярів” [99].

Зв'язок навчання з конкретно навколишньою дійсністю, стимулюючий засіб розвитку пізнавальної активності молодших школярів, оскільки близький і зрозумілий матеріал викликає глибокий інтерес та пізнавальні потреби, мобілізує морально-вольові зусилля на досягнення навчально-пізнавальної мети. Саме тому доречно зупинити свій вибір на тих темах, які могли задовольняти внутрішні пізнавальні потреби учнів, опорний матеріал яких дав би можливість кожному проявити свій

внутрішній творчий потенціал, свої приховані творчі можливості, своє розуміння світу через власну призму сприймання.

Для написання творчих робіт з використанням ономастичної лексики доречно дітям пропонувати не одну, а декілька тем, для яких варто роздрукувати опорні групи лексики. Укладаючи матеріал для написання творів, необхідно користуватись принципом семантичної цінності слова, який досить ефективно сприяє розвитку усного і писемного образного мовлення.

Неабияке значення має врахування і потенційних можливостей такого матеріалу як засобу виховання підростаючого покоління. Саме від учителя початкової ланки освіти залежить найбільшою мірою формування національної свідомості юних громадян України, тому педагоги і повинні подбати про те, щоб їхні вихованці відчули свою причетність до розбудови держави, збагатили свій життєвий досвід новими знаннями про нашу країну, її символи, державну мову, в достатній формі ознайомилися зі своїми правами і обов'язками, гордилися національними цінностями рідної землі, щоб росли готовими до праці в ім'я вільної України.

Так при написанні твору „*Київ – столиця вільної України*” доречно провести з дітьми підготовчу роботу, виховуючи у них почуття гордості за Україну, за її славу і водночас трагічну багатовікову історію. Зачитати тексти поезій, через аналіз змісту яких учні отримували б уявлення про духовні символи нашої історії і культури, без яких не мислиться українська земля і шлях її народу в майбутнє. Лише після цього школярів можна знайомити із запропонованою лексикою для написання твору і приступати до роботи за колективно складеним планом. Учням з високим рівнем активності дозволяється складати план самостійно.

Тема „Київ – столиця України”

Примітка. Перед тим, як розпочати роботу, дібрану ономастичну та апелятивну лексику учитель пояснює дітям (за їхніми запитаннями).

1. Назви: *Київ, Хрещатик, Софія Київська, Дніпро, Андріївська церква, Печерська Лавра, Золоті ворота, Володимирська гірка, Майдан Незалежності, Поділ.*

2. Ознаки: *Золотоверхий, древній, сивочолий, прекрасний, мальовничий, славний, славнозвісний, неперевершений, всесвітній, старий, широкий, старовинний, чудовий, сонцесяйний, загадковий, дорогий, найкращий.*

3. Дії: *підноситься, сяє, приваблює, захоплює, процвітає, майорить, возвеличує, розповідає, перегукується, зачаровує, вдивляється, гомонить, радіє, запрошує, плине, несе, прикрашається, зодягається, наряджається.*

4. Ознаки дії: *величаво, гарно, зачаровано, радісно, тихо, бурхливо, сильно, постійно, повсякденно, святково, ніжно, таємниче, стиха, сьогодні, ввечері, вранці, опівночі, святково.*

1. Користуючись розробленою методикою, учні під керівництвом учителя складають так звану канву твору, добираючи з опорної групи лексики до поданих уже відомих їм назв найбільш влучні ознаки, дії та ознаки дій .

<i>№ п.п.</i>	<i>Назви</i>	<i>Ознаки</i>	<i>Дії</i>	<i>Ознаки дій</i>
1.	Київ	древній	наряджається	сьогодні
2.	Хрещатик	славнозвісний	зачаровує	повсякденн о
3.	Майдан Незалежності	чудовий	гомонить	бурхливо
4.	Поділ	старий	перегукуєтьс я	таємниче
5.	Золоті ворота	старовинні	розповідають	радісно
6.	Володимирська гірка	сивочола	вдивляється	зачаровано
7.	Печерська лавра	сонцесяйна	запрошує	ніжно
8.	Андріївська церква	загадкова	захоплює	сильно
9.	Софія Київська	славна	підносить	величаво

2. Друге завдання, це вироблення у дітей уміння формувати правильний порядок слів. На першому етапі побудови речення утворюються з дібраних слів:

- Сьогодні наряджається древній Київ.
- Повсякденно зачаровує славнозвісний Хрещатик.
- Бурхливо гомонить чудовий Майдан Незалежності.
- Перегукується таємниче старий Поділ.
- Старовинні Золоті ворота радісно розповідають.
- Сивочола Володимирська гірка зачаровано вдивляється.
- Запрошує ніжно сонцесяйна Печерська лавра.
- Загадкова Андріївська церква сильно захоплює.
- Величаво підноситься славна Софія Київська.

3. Наступне завдання полягає в осмисленні того, що в кожному побудованому реченні не вистачає слів для повного розкриття думки. Отже, необхідно речення доповнити потрібною лексикою, знайшовши для неї належне місце в синтаксичних конструкціях. Така робота має виконуватися тільки під керівництвом учителя.

Методика роботи над поширенням речень.

Учитель: – *Сьогодні наряджається древній Київ. До чого?*

Діти: – *До свята, прийому гостей, параду, зустрічі спортсменів, приходу весни, першого вересня, Дня Перемоги, Нового року, Великодня, Різдва.*

Учитель: – **Чим** повсякденно зачаровує славнозвісний Хрещатик?

Діти: – *Красою, величчю, спокоєм, бурхливим життям, радісним настроєм, одухотвореністю, вечірньою тишею, радісними піснями, гомоном.*

Учитель: – **Коли** бурхливо гомонить чудовий Майдан Незалежності?

Діти: – *У святкові дні, у години пік, у свята, на шкільних канікулах, коли святкують День Незалежності України, коли з'їжджаються на екскурсії люди з інших міст і країн, коли Весна з Зимомою зустрічаються.*

Учитель: – **Чим** перегукується старий Поділ?

Діти: – *Дзвінкими голосами людей, гуркотом машин, рухом трамваїв, голосами птахів, скрипом коліс, гудками машин, міліцейськими свистками.*

Учитель: – **Про що** розповідають старовинні Золоті ворота?

Діти: – *Про своє минуле, про князя Володимира, про набіги татар, про гостей, про людей, про дружбу, про велич Києва.*

Учитель: – **Куди** вдивляється зачарована Володимирська гірка?

Діти: – *У минуле, в небо, у простір, у майбутнє, в історію, в небокрай, у Дніпро, у красу, в життя людей, в рух машин, у схід Сонця, у надвечір'я.*

Учитель: – **Кого** ніжно запрошує сонцесяйна Печерська Лавра?

Діти: – *Дітей, людей, гостей, віруючих, приїжджених, грішних, монахів, священиків, сиріт, голодних.*

Учитель: – **Чим** дуже захоплює Андріївська церква?

Діти: – *Красою, дзвонами, старовиною, теплом, чистотою, куполами, молебнями, архітектурою, іконами, тишею, спокоєм.*

Учитель: – **Де, над чим, куди** величаво підноситься слава Софії Київської?

Діти: – *На площі, над вічністю, увись, до небес, в зелені весни, у космос.*

4. Після проведення роботи над поширенням речень учні усно складають текст, фантазуючи, що вони самі приїхали до Києва і є його гостями. Це і є зачином тексту. А потім зі сформованих опорних речень будується зміст основної частини твору, через який вони більш глибоко знайомляться з Києвом як столицею незалежної України, архітектурними спорудами, старовинними пам'ятками, красою і величчю міста.

Кінцівку твору учні складають самостійно. Вона, як правило, залежить від зачину, від особистих вражень, від сприйняття і уявного бачення того, про що йшла мова у тексті.

Така методика роботи над розвитком творчих здібностей учнів досить ефективна. Перш за все, ономастичний матеріал допомагає учням пізнати світ, окремий витвір природи, історію міста, цінність архітектурних споруд. І не просто пізнати, а бачити за кожним словом живий образ.

Передаючи велич і красу Києва, учні можуть добирати навіть такі слова і словосполучення, яких не було в опорній групі лексики, і після аналізу творів самостійно робили висновки про те, що любити Україну, любити Київ – це означає добре знати історичне минуле краю (міста), людей, які возвеличують його,

гордитися славним минулим, захоплюватися сьогоденною красою, любити українську мову і спілкуватися нею, бо вона чиста, милозвучна, джерельна. Діти будуть розвивають усне і писемне мовлення, удосконалюючи себе як особистість.

У процесі роботи над іншими опорними групами лексики з використанням ономастикону необхідно виробляти в учнів уміння поєднувати слова за семантичною цінністю, розуміти роль кожного слова у структурі і змісті речення, передавати власні почуття, що виражають позитивну чи негативну оцінку, висловлювати своє ставлення до побаченого, почутого, прочитаного. Метою такої роботи є не лише навчити дітей писати твори з використанням конкретного блоку ономастичної лексики, а й вплинути на їхні моральні почуття, думку, вчинки, на здатність розмовляти на моральні теми. При цьому мають докладатися усі зусилля, щоб в активному словнику дітей закріпилася така лексика, як добро, втіха, задоволення, насолода, добродійність, порядність, тепло, ласка, ніжність, чуйність, доброзичливість, щирість, милосердя, правдивість, людяність, жаль, співпереживання.

Так як однією з основних ознак онімів є їхня нездатність утворити повноцінний текст, до власних назв потрібно додавати іменники-апелятиви. Оскільки творча думка учнів мусить постійно удосконалюватися, необхідно враховуючи вікові особливості психологічного процесу розвитку дітей молодшого шкільного віку, ускладнювати відібраний матеріал також тим, що вводити для пропедевтичного вивчення прислівники, словосполучення з образними ознаками та перенесеними з живого предмета на неживий діями, додавати порівняльні звороти та прикладки. Для повного розкриття теми у кожній опорній групі варто представляти також зразки речень.

Попередньо над кожною темою необхідно проводити роботу під контролем учителя, але більшу частину часу відводити на самостійний розвиток творчого потенціалу учнів.

Тема „Дніпро-Славута”

Опорні групи лексики

1. *Дніпро, Славутич, погода, ліс, гори, вода, скло, шлях, світ, сонце, берег, гілля, квіти, небо, тиша, струмки, Чорне море,*

міста, Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон, ріка, Десна, Прип'ять, вітер, хвилі, потік, край, мости.

2. Чудовий, широчезний, безмежний, шумний, великий, багатий, веселий, прибережний, дзеркальний, блакитний, суворий, гордий, сумний, бурхливий, жаркий, довгий, розкішний, доброзичливий, швидкий.

3. Мчати, загуркотіти, бачити, пливати, глянути, опустити, припасти, дихати, вітати, кивати, долетіти, полетіти, бігти, летіти, мріяти, сердитися, шуміти, тішити, журчати, співати, дрімати.

4. Вільно, плавно, тихо, широко, високо, швидко, сердито, сумно, весело.

5. Задумлива річка, чудовий Дніпро, блакитне небо, розкішний край, безмежний світ, жарке сонце, довгий шлях, бурхливий потік, замріяний Київ.

6. Тиша стоїть, вітри летять, промені грають, гілля киває, ріка в'ється, птахи літають, мости стоять, струмки дзвенять, чайки співають.

7. Джерельно-дзвінки, брати-береги, хмаринки-сестрички, друзі-мости, Дніпро-ріка.

8. Дощ, як крапельки роси; ріка – як дзеркальний шлях; береги, як два брати; хмари, наче снігові баби.

Опорні речення

Чарівний Дніпро-Славутич у тиху погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси й гори свої води. Нема рівної йому ріки на світі.

Зв'язок навчання з конкретною навколишньою дійсністю – це стимулюючий засіб розвитку пізнавальної активності молодших школярів, так як життєвий, близький і зрозумілий матеріал викликає глибокий інтерес, пізнавальну потребу, мобілізує морально-вольові зусилля на досягнення навчально-пізнавальної мети.

Як підтверджує практика, ефективність розвитку пізнавальної активності і формування україномовної особистості успішно досягається за умови оптимального поєднання словесних методів навчання з організацією різних творчих видів діяльності молодших школярів у навчально-виховному процесі.

Щоб зацікавити молодших школярів темою творчої роботи, потрібно використовувати такі методи та прийоми підготовчої роботи у поєднанні з опорним дидактичним матеріалом, які викликали б у дітей пізнавальний інтерес, внутрішню пізнавальну потребу в навчальній діяльності і забезпечували розвиток пізнавальної активності та творчих здібностей кожного учня.

Перед написанням творів з використанням опорної групи ономастичної лексики школярам обов'язково потрібно пропонувати для додаткового читання допоміжні матеріали з художньої, наукової, публіцистичної літератури. Наприклад, з теми „Ріки України” можна підготувати для учнів такі повідомлення:

*А. Дніпро протікає територіями України, Росії, Білорусії. Вперше згадується ця річка під назвою **Борисфен** – “північна ріка”. А ще зустрічаються такі назви, як **Данапріс, Данакф**. У фольклорі **Дніпро** називають **Славутою, Славутичем** - “Славною рікою”.*

*Б. Найбільшою річкою України є **Дніпро**. Він впадає в Чорне море, а бере свій початок на **Валдайській височині**. На берегах **Дніпра** розташовані такі міста, як **Київ, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь, Херсон**.*

В. З тобою всюди

*Послухай, як струмок дзвенить,
Як гомонить ліщина,
З тобою всюди кожна мить
Говорить **Батьківщина**.
Послухай, як трава росте,
Напоєна дощами,
І як веде розмову степ
З тобою колосками
Послухай, як вода шумить –
Дніпро до моря лине, –
З тобою всюди кожна мить
Говорить **Батьківщина***

Петро Осадчук

Г. Ріки України
*Буйні води котить Тиса,
Рине Прут і Латориця,
Річка Черемош іскриться.
Як волошка, голубий
У Дністер впадає Стрий.*

Василь Лучук

Потрібно відзначити, що топоніми – це взагалі особливо благодатний матеріал, який дозволяє учителеві внести у навчально-виховний процес елементи новизни, зацікавити учнів невідомою їм інформацією. Для їхнього аналізу варто ввести інформацію про час першої фіксації топонімів у писемних пам'ятках, перейменування денотата тощо (такі відомості можна знайти у різних топонімічних довідниках та словниках [2, 32, 112, 128, 178, 212]); однак, у зв'язку із відсутністю вказаної літератури у шкільних бібліотеках, учителі можуть використовувати словник, підготовлений спеціально для учителів початкових класів (див.: Додатки).

Оскільки у підручниках рідної мови для початкових класів зустрічається дуже багато топонімів, походження яких цікаве, а етимологія зрозуміла для учнів цього віку, тому педагоги повинні розповідати школярам про те, як виникли назви географічних об'єктів і що вони означають. Звичайно, спочатку характеризуються топоніми вцілому, без поділу на розряди.

Більшість назв географічних об'єктів виникла одночасно з початком осілості народів. Навіть у кочових народів, які займалися мисливством і скотарством, а тим більше - у народу землеробського, стало корисним надавати ті або інші назви горам і низинам, окремим гаям і лукам, рікам, озерам, галявинам. Без цього неможливо було ні розповісти, ні пояснити те, що стосувалося важливих занять: мисливства, рибної ловлі тощо; труднощі повинні були змусити людей у давнину “винаходити” власні назви для подібних місцевостей. Справді, як, наприклад, глава сім'ї міг вказати своїм дітям чи родичам ту місцевість, куди вони повинні вигнати на пасовище худобу, ловити рибу і т. ін., якщо конкретно не локалізувати її? Спочатку було досить однієї загальної назви, як-от: гора, ліс, лука. Але пізніше, коли ті чи інші види робіт почали виконуватися у ширших масштабах,

постала необхідність дати кожному географічному об'єкту свою назву, і найлегше було давати ці назви за певними особливостями іменованого денотата: місцем розташування, розмірами, кольором тощо. Згодом до уваги почали братися і ознаки, пов'язані із життєдіяльністю людей, і насамперед – особові назви глав родів (сімей) або першопоселенців та право приватної власності.

Потім періодично в канву уроків рідної мови доречно вплітати невеликі за розміром, однак змістовно багаті розповіді як про певні розряди топонімів, так і про окремі географічні назви. Ефективним в пізнавальному плані для учнів буде завдання дізнатися, чому так називається їхнє село (місто), урочище, вулиця тощо. За всім цим може бути цікава історія, пов'язана з минулим життям людей, що завжди викликає інтерес у школярів.

Учні із задоволенням ознайомлюються з матеріалом, в якому наявні власні географічні назви.

Так, працюючи із віршем Д. Білоуса „Веселковий розмай”, школярі виписують топоніми, аналізують їхній правопис, визначають граматичні категорії:

*А нам, малим, усе цікаве вдвічі.
Хто звідкіля прибув до Куренів:
Вусатий дядько – з Ракової Січі,
Той – з Теренів.*

*Ті – з Білопілля, ті – з Лебедина.
Хто так назвав ті селища навколо?
Хто співав діброви і лани?
У небі місяць – малинове коло,*

*А на землі – Климентові Млини.
Красо моя ти, Сумщино, Сумщино,
Куди не кинь – барвистих слів розмай:
Ромен, Боромля, Липова Долина,
Березів Яр, Лука, Зелений Гай.*

Доцільно запропонувати дітям дати своє трактування походження цих назв. Припущення школярів на зразок *Липова Долина – названо так тому, що село знаходиться в долині, де*

росли липи наукової достовірності не матиме, але виконання завдання сприятиме розвитку зв'язного мовлення, мислення, мовної інтуїції і відповідно – викличе певний інтерес до того, як же, насправді, виникло це найменування.

Систематичне використання подібних текстів забезпечує розвиток пізнавальної активності, формування мовленнєвих умінь і навичок молодших школярів.

Під час написання твору на тему „Твоє ім'я – твій друг” або „Прізвища і псевдоніми”, для індивідуального читання варто пропонувати такий матеріал:

А. *Ім'я – це власна назва людини, яку давали при народженні. Воно є для кожного найвірнішим другом. У давні часи ім'я добирали залежно від часу та обставин народження. Так, шостій дитині могли дати ім'я **Шостак**; дівчинка, яка з'явилась на світ узимку, могла одержати ім'я **Зима**. Іменем батьки висловлювали своє ставлення до дитини. Так з'явилися **Ждани**, **Любки** – діти, народження яких з нетерпінням чекали.*

*На вибір імені могли вплинути зовнішні, фізичні особливості дітей: маленьких зростом називали **Дрібко**, **Малко**; білявих та руських іменували **Білан**, **Світлян**; смаглявих – **Чорниш**; крикунів – **Ревами**, **Верещаками**; спокійних – **Мовчанами**, **Несміянами**.*

Люди вважали, що вдало дібране ім'я впливає на здоров'я, характер і долю дитини.

*Якщо її звали **Здоровкою**, вона буде рости здоровою, **Щасний** – щасливою, **Розумник** – розумною, **Сон** – спокійною.*

Люди вважали, що вдало дібране ім'я впливає на здоров'я, характер і долю дитини.

*Якщо її звали **Здоровкою**, вона буде рости здоровою, **Щасний** – щасливою, **Розумник** – розумною, **Сон** – спокійною.*

Б. *Познайомтеся зі значенням імен:*

Ярослав – „світла слава”

Андрій – „мужній, хоробрий”

Артем – „здоровий, свіжий”

Галина – „ніжна, тиха”

Микола – „переможець народів”

Олександр – „мужній, заступник”

Тарас – „бунтар, неспокійний”

Наталка – „рідна”

Тетяна – „володарка”

і т. д. (див. Додатки)

В. *Серед українських прізвищ виділяються утворені від особових імен наших предків: **Іван – Іваненко, Петро – Петрук, Микола – Миколук.***

*Надзвичайне різноманіття типів українських прізвищ виявляється і у великій групі іменувань, що вказують на ремесло, професію, вид заняття першого носія прізвища. Народні найменування осіб за родом діяльності зберігають такі популярні прізвища, як **Швець, Гончар, Кравець, Мельник, Мірошник, Ткач, Чабан, Чумак і т. п.***

*Група прізвищ із суфіксом **-ець** вказує на вихідців з різних міст України: **Богуславець, Уманець.***

*Народні назви співців і музикантів спричинили появу прізвищ **Кобзар, Співак, Дудик, Цимбал.***

*В окрему групу виділяються прізвища, походження яких пов'язане із перебуванням їх перших носіїв у Запорізькій Січі: **Запорожець, Козак, Кошовий, Пушкар.***

*Церковнослужителі різного рангу представлені в таких прізвищах, як **Дяк, Пономаренко, Попович.***

*Є група прізвищ, що відображають якусь особливість одягу: **Білоштан, Кривошапка;** характерну прикмету житла: **Безверхній, Заклунний;** місцезнаходження садиби: **Загребельний, Підгорний, Лісовий.***

*Цікаву групу утворюють прізвища, які пов'язані з назвами коней та волів: **Білоконь, Чорновіл.***

Г. *Псевдоніми – вигадані особові назви, котрі існують в суспільному житті людини поряд з реальними іменами чи замість них: **Леся Українка, Марко Вовчок, Петро Панч.** Псевдоніми можуть замінити особове ім'я, прізвище чи всю форму імені. Поширені вони серед людей, що займаються мистецтвом.*

Кожен псевдонім – це не тільки окрема людина, це, перш за все, особистість, її життя, думки, мрії. Це також ознаки певної епохи, умови існування, побут як однієї людини, так і всього покоління; це подих часу. Саме тому історія кожного псевдоніма, особливо знаменитої людини, – це таїна, глибина людського розуму, що має свою мету та шлях.

У зв'язку з тим, що зміст імені не завжди позитивний (в колишні часи імена із пейоративним забарвленням часто давали дітям, щоб відвернути від них злі сили), учителю обов'язково слід звернути увагу на функціонування прізвищ. Якщо це явище у класі поширене (а здебільшого буває саме так), потрібно розповісти про те, що раніше, коли у людей ще не було прізвищ, для розрізнення тих, хто мав однакові імена, придумували прізвиська, які або передавалися у спадок, або придумувалися заново. Але зараз, коли для ідентифікації особи є прізвище, ім'я та по батькові (патронім), розрізнявальна роль прізвищ зникла. Тому вживання прізвищ має образливий характер.

Розповідь про прізвиська рекомендовано розпочати з ознайомлення з віршем Грицька Бойка:

*В нас жартун у класі є,
Всім він прізвиська дає.
Каже: Я мастак до жартів! –
Та чого ж ті жарти варті?
Зве він „Савою” – Савенка,
„Головою” – Головенка,
А Саченкова – „Сачок”,
Маслюченка – „Маслючок”.
Зве Зарудного – “Заруда”!
А його всі звать: „Зануда!”*

Після обговорення поезії і з'ясування ставлення учнів до прізвищ учитель може запропонувати увазі школярів коротку розповідь про історію виникнення прізвищ та особливості їх функціонування в сучасних умовах.

Прізвиська використовуються у мові для того, щоб яскраво, виразно виявити своє ставлення до когось. Вони виникають у невеликих замкнених колективах, де люди постійно спілкуються між собою. Колись прізвиська були підставою для творення прізвищ, а тепер навпаки: багато прізвищ – це перероблені прізвища.

Народні прізвиська є частиною українського фольклору, що висвітлює розум та гумор всього народу. Проте прізвиська стоять поза мовними нормами, тому бажано уникати їх при розмові.

Поступове самостійне оволодіння додатковою інформацією, підготовленою учителем індивідуально для кожного учня на окремих картках, відповідно до обраної теми творчої роботи, підсилить активну роль дитини у створенні сюжетної лінії твору того літературного жанру, який вона обере для написання оповідання, казки, легенди, поезії. Це забезпечить, передусім, розвиток активної розумової діяльності, позитивно вплине на удосконалення аналітико-синтетичних умінь школярів у викладі власних думок у письмовій формі.

Аналіз підручників рідної мови свідчить про наявність в них великої кількості бібліонімів. Переважно, це – назви мікротворів, тому певний аналіз їх за структурою та мотивацією цілком доступний для учнів початкових класів. Однак спостереження над роботою учителів початкових класів показали, що переважна більшість педагогів з бібліонімами на уроках рідної мови практично не працює (крім випадків, коли цього безпосередньо вимагає завдання певної справи).

Найпродуктивнішими є назви творів – окремі слова та сурядні і підрядні словосполучення, які вказують на головну дійову особу, час або місце дії, хоча трапляються і назви складної синтаксичної структури із досить вдало замаскованим змістом.

Аналіз функції заголовка (назви) у творах різних авторів чи в різних творах одного автора приводить майже завжди до однозначного висновку: заголовок твору відіграє дуже важливу роль у сприйнятті цього твору, у формуванні першого позитивного враження читача. Даючи твору заголовок, автор визначає для себе щось головне і виділяє те, на що насамперед треба звернути увагу. Зацікавлений заголовком, читач буде шукати підтвердження отриманої із заголовка інформації у тексті. І може знайти те, що сподівався прочитати, якщо заголовок підібраний влучно.

У другому класі діти вивчають розділ „Текст”, і саме під час його вивчення особлива увага звертається на заголовок. Під керівництвом вчителя діти можуть: підібрати заголовок до тексту; за даним заголовком придумати текст; по-іншому назвати той чи інший текст; із кількох варіантів назви вибрати один, вмотивувати свій вибір тощо.

Так, у підручнику „Рідна мова” для 3 класу дітям пропонується до тексту дібрати заголовки:

По лозняку та вільшанику, що за городом, неначе багаття палахкотить. То від червоних кетягів на калинових кущах. Ламати їх саме в пору. Бо ягоди вже прихопив морозець, а від того вони солодшають.

– Кращих ліків, ніж калина та малина, годі й шукати, – каже бабуся.

(В. Чухліб)

До цього тексту можна придумати такі заголовки: *Червона калина. Калина. Лікарська рослина. Цілющий кущ. Калиновий гай. Малина. Бабуся. Червоні ягоди. Морозець. Солодкі ягоди. Корисні ліки. Ліки. Багаття. У лозняку. Калинові кетяги. Пора збирання ягід. Червоні кетяги. Калиновий кущ. Найкращі ліки. Червоні кущі.*

Педагоги можуть організувати роботу з цими заголовками таким чином:

всі варіанти потрібно записати на класній дошці, а потім проаналізувати. Після аналізу дітям варто пропонувати: завдання розділити підібрані заголовки на три групи:

1) назви, які підходять до цього тексту;

2) назви, які не зовсім підходять до тексту, але їх можна використати;

3) назви, які взагалі не підходять до цього тексту.

Після виконання завдання, школярам потрібно дати змогу порівняти свої результати із правильним зразком .

Таблиця

1	2	3
Червона калина	Лікарська рослина	Малина
Калина	Цілющий чай	Бабуся
Калиновий чай	Червоні ягоди	Морозець
Калинові кетяги	Солодкі ягоди	Корисні ліки
1	2	3
Калиновий кущ	Кетяги	Ліки
	Пора збирання ягід	Багаття
	Червоні кетяги	У лозняку
	Червоні кущі	Найкращі ліки

Аналізуючи кожен заголовок, учні мають зрозуміти, що назву потрібно підбирати влучно, чітко, щоб за її допомогою можна було визначити зміст тексту.

У підручниках рідної мови вправ із такими завданнями багато. Якщо вчитель буде постійно ґрунтовно працювати над ними, то діти не тільки запам'ятають, що заголовок пишеться з великої букви, а й будуть орієнтуватися у змісті тексту, самі зможуть підбирати заголовки. Це все полегшить роботу учнів і на уроках читання, де з текстами вони зустрічаються щоденно.

Крім вищеназваних розрядів власних назв, у підручниках рідної мови зустрічаються космоніми – назви планет, зірок, сузір'їв. Учні легко запам'ятовують найбільш відомі назви зоряного неба, особливо якщо ознайомленню з космонімами передуватиме невеличка вступна бесіда.

Якщо придивитись до назв, то небо „заселялось” не відразу. Найстарішими сузір'ями вважають Оріон, Велику і Малу Ведмедиці. Пізніше піднялись на небо герої міфів. Міфологічні фігурки на небесній сфері виконують роль первинних координат. Яскраві небесні тіла: Сонце, Місяць, блискучу Венеру, червоний Марс, Юпітер із Сатурном, яскраві зорі, які найлегше відшукати на небі, – використовували, щоб орієнтуватися у просторі.

Ознайомлення учнів із назвами планет і сузір'їв, а також зі знаками зодіаку сприятиме розширенню кругозору школярів. Цей матеріал є також дуже багатим для організації позакласної роботи. Проведення виховних заходів на тему „Загадки зоряного неба”, „Сузір'я, під яким я народився”, „Подорож у космос” буде формувати у дітей емоційно-позитивне ставлення до зоряних образів, розвиватиме уяву, фантазію, виховуватиме любов до навколишнього світу.

Постійна, систематична робота із групами ономастичної лексики допоможе учням оволодіти чітким, гнучким і виразним зв'язним мовленням як важливим показником пізнавальної активності, критерієм її освіченості, начитаності, майстерності вести діалог. Використання в навчальному процесі початкової школи ономастичної лексики, відібраної за семантичною і комунікативною цінністю, призводить до суттєвих позитивних зрушень в активному словниковому запасі молодших школярів,

який є основою для вироблення мовленнєвих навичок, завдяки чому забезпечується розвиток пізнавального інтересу до вивчення мови, формуються раціональні засоби розумової діяльності та уміння володіти способами використання здобутих знань у практичній роботі.

Позитивна емоційна і психологічна атмосфера у класі, бажання учителя різноманітними прийомами роботи заохотити дітей до творчості з використанням ономастичної лексики, будуть мати вплив не тільки на розвиток пізнавальної потреби кожного учня, а й на позитивні результати в пізнанні навколишнього світу та поліпшенні якості знань школярів.

У житті кожної людини почуття відіграють значну роль, виступаючи стимулюючим фактором у процесі пізнання. Саме людські емоції активізують розумову діяльність, причому під їхнім впливом в учнів змінюється спрямування пізнавального процесу та його інтенсивність. Використання ономастичного матеріалу, зразків високохудожніх літературних, наукових та соціально-політичних творів, які містять різні розряди онімів, поєднання раціонального і емоційного, оптимальне їхнє співвідношення із творчими можливостями школярів стимулює у них розвиток пізнавальної активності, виховує у дітей такі якості характеру, які забезпечують позитивний вплив на появу в учнів уміння поповнювати свої знання самостійним шляхом, переносити їх в нові умови і використовувати у повсякденному житті.

Ономастичний матеріал успішно можна використовувати у роботі з дітьми не лише з метою розвитку пізнавальної активності молодших школярів на уроках рідної мови, а і як додатковий матеріал на уроках читання, при організації гурткової роботи, підготовці ранків на теми: *„Мій родовід”*, *„Наші імена та прізвища”*, *„Стежинами краси рідного краю”*, *„Світ навколо нас”*, *„Псевдонім. Чи доречно його мати кожному?”*, *„Звідки наші імена та прізвища?”*.

Таким чином, ономастичний матеріал, вміло дібраний до виучуваної теми з рідної мови за програмою початкової школи, активно сприяє формуванню пізнавального інтересу та розвитку пізнавальної активності і пізнавальних потреб молодших школярів.

З метою розвитку комунікативності, пізнавальної активності учнів необхідно широко використовувати фронтальну та індивідуальну роботу, а також парну, групову і колективну на базі диференційованої групової. Такі форми роботи позитивно впливають на формування класного колективу, розвивають особистість дитини, покращують взаємостосунки між дітьми, дають можливість учителеві удосконалити активну творчу діяльність дітей, розвинути інтелектуальні якості особистості, удосконалити культуру мовлення учнів і збагатити їхній активний словник, який є фундаментальною основою розвитку пізнавальної активності кожного школяра.

Організація колективної пізнавальної діяльності потребує, перш за все, створення у класі груп: *гомогенних* (однаковий рівень розвитку пізнавальної активності у школярів) та *гетерогенних* (різний рівень розвитку пізнавальної активності у школярів).

Таким групам доречно пропонувати види завдань, розраховані на систему уроків у 3-4 класах. З цією метою учителі можуть використовувати різноманітні педагогічні ситуації. Наприклад, опрацьовуючи з учнями 3 і 4 класів теми „*Правопис слів з великої букви*” та „*Іменник. Граматичні ознаки іменника*”, варто вводити вправи на вміння аналізувати матеріал, класифікувати, доводити правильність судження, розв’язувати проблемні ситуації на ономастичному матеріалі.

Після того, як завдання виконане, для всіх груп необхідно завжди оголошувати конкурс „*Хто швидше пригадає вірш, казку, оповідання, фільм, розповідь, легенду, у змісті яких авторами хоча б частково була використана аналізована ономастична лексика тієї чи іншої тематичної групи*”.

Під час роботи в групах (це можуть бути діти змішаного типу пізнавальної активності) учні мають право радитися між собою, допомагати один одному.

Групова форма навчання досить ефективно впливає не лише на якість знань дітей молодшого шкільного віку, а й на розвиток потенційних можливостей учнів, вироблення вміння самостійно знаходити відповіді на поставлені запитання.

Наприклад, виконуючи вправи на синтез з використанням ономастичної лексики, діти без допомоги учителя зможуть

осмислити лексичне значення географічних назв та визначити граматичні ознаки цих слів.

Вправа 1. – Дайте відповіді на питання: *Чому Карпати – це гори, а не країна, а Україна – це країна, а не місто? Чому іменник Карпати не може мати форми однини, а іменник Україна – множини?*

Вправа 2. Опрацьовуючи уривок із вірша С. Олійника „Наші імена”, учні зможуть додати найменування зі „своїх” скарбнички, розподіляючи їх на групи (чоловічої і жіночої статі). Із власної ініціативи школярі виділяють групу жіночих імен, утворених від чоловічих: *Олександра, Віталіна, Слава, Ростислава* і т. д.

Імена влучно слугують захоплюючим матеріалом для закріплення правопису слів з великої букви, для „бачення” правила у слові (м’який знак в іменах *Грицько, Панько, Федько*); позначення буквою **я** одного [*Марус'а, Настус'а*] або двох звуків [*Йавдошка*]; вимова [e] з наближенням до [и] – [*Степан*] тощо).

Саме різні форми роботи (парна, групова, колективна на базі диференційованої групової) будуть сприяли як розвитку пізнавального інтересу до вивчення мови, так і пізнавальної активності у навчальному процесі. Кожен школяр за таких умов зможе не лише випробувати себе, перевірити свої знання, але й здобути нові в невимушеній емоційно-творчій обстановці протягом незначного відрізка часу.

Виконуючи вправи на порівняння (апелятивний матеріал – географічні назви), учні розширять свій кругозір і одночасно будуть вчитися утворювати загальні назви від власних і навпаки.

Використання різноманітних форм колективної навчальної діяльності, які сприяють підвищенню ефективності засвоєння знань, стимулюють пізнавальні потреби та удосконалюють навчальні можливості учнів, ефективно лише за наявності цілеспрямованої системи дидактичного ономастичного матеріалу.

Безумовно, таку систему роботи потрібно розглядати передусім як цілеспрямований процес, що передбачає певну послідовність ознайомлення учнів з різними групами власних назв. Зразком такої послідовності може бути наступна поетапність опрацювання ономастикону:

- а) знайти в тексті, реченні чи словосполученні власні назви;
- б) визначити, за якими ознаками їх можна впізнати;

- в) з'ясувати, що означає та чи інша власна назва;
- г) дослідити історію її виникнення.

В основі традиційної класифікації мовленнєвих вправ лежать: мета (навчально-підготовчі та перевірно-контрольні), місце виконання (класні та домашні), форма вираження (усні та письмові), мислительні операції, що лежать в основі творчої діяльності (аналітичні, аналітико-синтетичні, синтетичні).

Багатство змістових компонентів ономастичної роботи визначає різноманітність методів і прийомів її здійснення.

У теорії пізнання метод розуміється як окрема дія, спосіб (структура) пізнання, як правило пізнавальної діяльності і як теорія, закони, які використовуються для вибору правильного способу дії і формування правил дії. Серед багатьох класифікацій педагогічних методів [11, 133-134, 242], кожна з яких має певну основу і дозволяє з різних боків осмислити їхню сутність, у дидактичному відношенні найбільш практичною є все ж градація методів М. А. Данилова та Б. П. Єсіпова [68]. Ці педагоги виходили з того, що якщо методи навчання виступають засобами організації впорядкованої навчальної діяльності учнів за досягненням дидактичних цілей і розв'язанням пізнавальних завдань, то, звичайно, їх можна поділити на такі групи:

- а) методи набуття нових знань;
- б) методи формування вмій та навичок по застосуванню знань на практиці;
- в) методи перевірки та оцінювання знань, вмій та навичок.

Вказана класифікація добре узгоджується з основними завданнями навчання і допомагає кращому розумінню їхнього функціонального призначення. Внівши у подану класифікацію деякі уточнення, всю різноманітність методів навчання, можна поділити на п'ять таких груп:

а) методи усного викладу знань учителем і активізації пізнавальної діяльності учнів: *розповідь, пояснення, бесіда, метод ілюстрування і демонстрування при усному викладі виучуваного матеріалу, порівняння;*

б) методи закріплення виучуваного матеріалу: *бесіда, робота з підручником;*

в) метод самостійної роботи учнів по осмисленню і засвоєнню нового матеріалу: *робота з підручником;*

г) метод навчальної роботи по виробленню вмінь і навичок застосування знань на практиці: *дидактичні вправи*;

г) методи перевірки і оцінювання знань, умінь і навичок учнів: *повсякденне спостереження за роботою учнів, усне опитування (індивідуальне, фронтальне, ущільнене), виставлення поурочного балу, контрольні роботи, перевірка домашніх робіт*.

Раціональний відбір і використання різноманітних методів і прийомів, вдале їх поєднання на уроці можна вважати головною передумовою розвитку пізнавальної діяльності і успішного засвоєння знань школярів. Взаємозв'язок методів навчання, спрямований на досягнення відповідної дидактичної мети, є одним із головних ланцюжків у вирішенні проблеми ефективності навчання та підвищення якості знань школярів.

Вибір методу або прийому навчання, перш за все, визначається змістом матеріалу, який вивчається на уроці. Він буває різноманітним за своєю специфікою і ступенем складності його вивчення. Так, наприклад, на матеріалі ономастичної лексики засвоєння різних граматичних понять, які характеризуються високим ступенем абстрагування, потребує від молодших школярів дуже напруженої аналітико-синтетичної роботи. Специфіка матеріалу рідної мови у школах, ступінь його складності, рівень підготовки учнів – все це вимагає раціонального поєднання методів і прийомів роботи на уроках.

З метою забезпечення сприймання і розуміння навчального матеріалу з використанням ономастичної лексики доречно поєднувати:

а) бесіди (вступну, евристичну, діалогічну, катахізичну), наочні посібники, роздатковий матеріал з текстами, групами опорної лексики, проблемними завданнями, уривками з високохудожніх творів дитячої літератури, матеріалів преси, прислів'їв, загадок.

Уміло побудована бесіда вчить школярів стежити за викладом думки і логікою постановки запитань, аналізувати і узагальнювати, розвивати і удосконалювати зв'язне мовлення і розумові здібності, виробляє уміння бачити виучуваний матеріал не ізольовано, а у взаємозв'язку.

Перед тим, як розпочати з учнями 3 класу вивчення теми „Власні і загальні іменники. Велика буква у власних

іменниках”, було проаналізовано основний зміст навчання у підручнику. Потрібно відзначити, що у методичному апараті до вправ основний акцент робиться не на визначенні характерних ознак онімів, а на формуванні орфографічних умінь (написанні власних назв з великої букви). Наприклад, щоб дітям цікаво і легко запам’яталися клички тварин, їм можна пропонувати уявити: а) зоопарк (на дошці виставлялися кольорові малюнки диких тварин: *тигра, пуми, лева, мавпи, рисі, жирафи, поні, ведмедя*). Діти розглядаючи їх, будуть виділяти найбільш характерні внутрішні та зовнішні ознаки, поведки тварин: *тигр* – смугастий, самовпевнений; *пума* – непередбачлива, граціозна; *лев* – спокійний, величний; *мавна* – вертлява, кумедна; *жирафа* – довгонога, довгошия; *поні* – спокійний, терпеливий; *ведмідь* – клишоногий, вайлуватий.

Зооніми досить часто зустрічаються у змісті навчання шкільних підручників (це або онімізовані назви тварин (кіт *Котик*), або квалітативні назви відприкметникового (собака *Рябка*) чи вигуково-звуконаслідувального (*Нявчик, Гавчик*) походження. Продовжуючи роботу над „зоопарком,” діти самостійно можуть придумати клички кожній тварині, обґрунтовуючи ознаки, які вплинули на добір для них „імені”.

На завершення уроку вчителі можуть провести самостійну „п’ятихвилинку” такого плану:

– *Уявіть себе фермерами. У вас табун коней. Ви ж розумієте, що це загальна назва тварин. А вам потрібно кожному коневі дати кличку, щоб звертатися до нього в разі потреби.*

Найкращим фермером буде той, хто добре найбільше влучних кличок своїм рисакам.

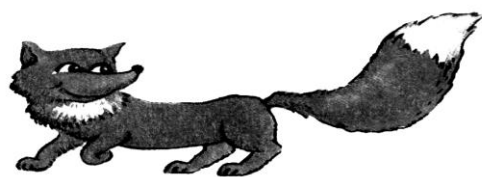
Відповіді найрізноманітніші: *Вихор, Кароокій, Куля, Вітер, Ураган, Блискавка, Легінь, Білан* тощо.

Такий підхід до опрацювання теми про написання великої букви у кличках тварин (зоонімів) допомагає не лише вивчити програмовий матеріал), а й виховати у дітей турботливе ставлення до братів наших менших, а можливо – до вибору професії у майбутньому.

Досить повчальним матеріалом для глибокого усвідомлення написання кличок тварин з великої букви були казки, у змісті

яких дійовими особами виступають онімізовані назви тварин: *Лисичка, Котик, Півник, Ведмідь, Півник-Кугутик, Курочка Ряба, Гуси-Лебеді, Коник-Горбоконики*.

Дітям легко розрізнити написання великої букви в зоолексемах-апелятивах та онімізованих назвах тварин шляхом використання оптимального поєднання двох видів наочних посібників (порівнювати підписи-титри):

Журавель у небі, а *лисичка* в лісі.

– Приходь, *Журавлику*, до мене в гості, – лагідно запрошує *Лисичка*.

Подібне поєднання природного ілюстративного матеріалу з прийомами евристичної та катахізічної бесід доречно використовувати і при вивченні теми „*Велика буква у назвах річок, морів, океанів, міст, сіл, вулиць*”. Значний інтерес у дітей викликають передусім ті завдання, у методичному апараті до яких є завдання, які змушують дітей активно мислити, робити висновки, розв’язувати проблемні ситуації, наприклад:

Вправа 1. – Допишіть потрібну пропущену букву, поясніть свій вибір. Які правила потрібно знати, щоб правильно писати слова?

*У **•орному** морі на **•орному** човні ми здійснили вранішню прогулянку.*

*Група **•ерша** поїхала в село **Павлівка •ерша**, а **•руга** група учнів виявила бажання їхати в **Іванівку •ругу**.*

*Світилася проти сонця **•іла •ерква** у рідній моїй **•ілій •еркві**.*

Вправа 2. – Випишіть з тексту власні назви. Додайте назви міст та річок, які ви знаєте. Від власних назв утворіть загальні.

Найбільше в Україні місто Київ. Названо його в честь засновника міста князя Кия. Велике старовинне місто Львів. Його заснував князь Данило Галицький і назвав ім'ям свого сина Лева. Місто Харків стоїть на річці Харківка. Тому й така назва. А тепер придивіться до цих назв. Полтава. Місто, що стоїть на річці Птава. Ужгород – це місто, що на річці Уж. Луганськ – на річці Лугань. Давня назва Кам'яний Брід – це був зимівник запорізьких козаків.

Вправа 3. – Поєднайте стрілочками загальні назви із власними. Побудуйте міні-текст, обравши заголовком одне з поєднань.

<i>Місто</i>	<i>Рось</i>
<i>Поет</i>	<i>Хрещатик</i>
<i>Країна</i>	<i>Карпати</i>
<i>Гори</i>	<i>Тернопіль</i>
<i>Озеро</i>	<i>Тарас Шевченко</i>
<i>Ріка</i>	<i>Україна</i>
<i>Вулиця</i>	<i>Святий</i>

Вправа 4. Гра „Подорож”.

– Уявіть собі, що ви відправляєтеся класом у подорож: ріками, долинами, горами. Коли будете доїжджати до зупинки, потрібно називати власні назви до записаної загальної. Хто запише найбільше слів – той і буде переможцем. Переможцю дозволяється розповісти всьому класу про справжню свою подорож. А ви всі будете слухачами. Поїхали!

Вправа 5. – Прочитайте уривок з віршованої казки Б. Чалого „Як Барвінок та Ромашка у вирій літали”.

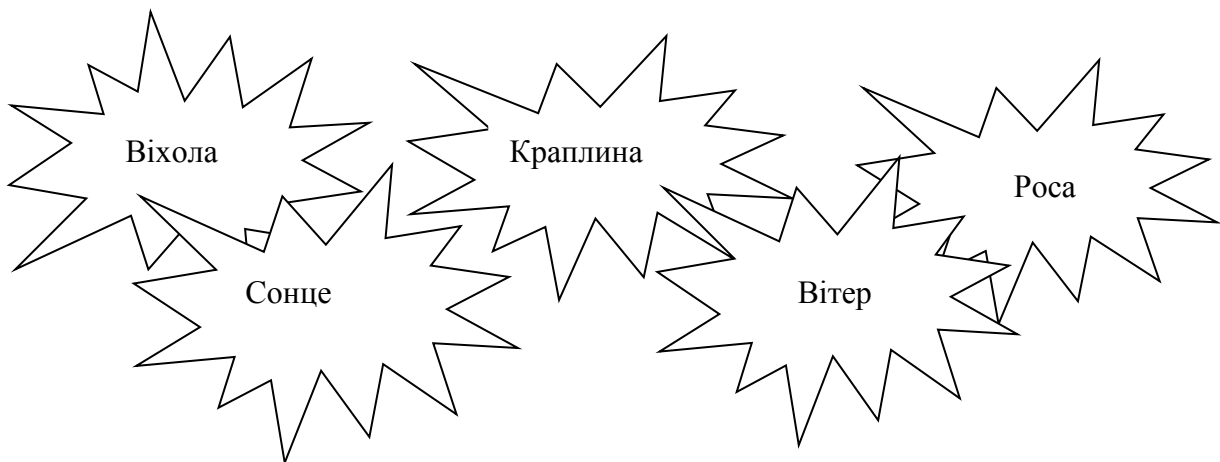
– Подумайте і поясніть, чому назви овочів і квітів пишуться у тексті з великої літери.

*–Ну, а поки осінь ходить,
Будем підсумки підводить.
Проведем останні збори,
І з піснями до комори! –
Дід **Гарбуз** на цьому свиснув,
Аж на плоті глечик тріснув.
І на заклик той відразу
Збіглись всі до перелазу.*

*Ось **Часник** у новій свиті
І **Редиски** в оксамиті,
Дядько **Хрін** з **Горохом** -другом
По городі чешуть цугом.
Ось і **Сонях** поруч з **Маком**,
І **Квасоля** з **Пастернаком**.
Пастернак схопив цимбали,
Всі городні заспівали...*

– Складіть речення з назвами дійових осіб віршованої казки так, щоб вони писалися з малої букви.

Вправа 6. – Щоб зірки сяяли вічно і яскраво, потрібно до слів, які в них „заховалися”, додати образні ознаки та дії і побудувати з ними речення, об’єднавши темою „Розмова явищ природи”.

Серед вправ, зміст яких насичений ономастичною лексикою, слід виділяти такі типи завдань методичного апарату:

– активізація розвитку уваги до змісту ономастикону, здатності вибору ономастичної лексики відповідно до її вживання у певній ситуації;

– формування умінь використовувати ономастичний матеріал при побудові тексту, поєднуючи назви за семантикою та комунікативною цінністю;

– удосконалення знань та вмінь правильно добирати слова на позначення ознак та дій до ономастичної лексики;

– формування умінь добирати видові поняття ономастикону до родових та навпаки;

– виявлення потенційних можливостей учнів шляхом роботи над розкриттям лексичного значення слова, якого воно набуває в тексті, та шляхом складання текстів з різними власними назвами.

Враховуючи навчальну мету на кожному уроці слід виконувати з дітьми різні типи вправ: пропедевтичні, вступні, пробні (попереджувальні, коментовані, пояснювальні), побіжні, тренувальні (за зразком, інструкцією, завданням), творчі, контрольні. Як правило, у роботі з дітьми над кожною вправою оптимально поєднувати методи та прийоми роботи, які активізують мислення школярів: аналітичні, аналітико-синтетичні, синтетичні. Учні навчаються порівнювати написання слів, класифікувати, узагальнювати. Так як в чистому вигляді такі вправи в початкових класах використовуються рідко, тому необхідно враховувати завдання:

– за ступенем самостійності у виконанні: на спостереження, конструктивні, творчі з використанням наочних посібників, розповіді, бесіди;

– за формою виконання: усні, письмові, напівусні з використанням таблиць цифрового кодування, „доміно”, ребусів;

– за місцем пояснення: попереднє, паралельне, після виконання, з використанням наочності у вигляді синтетичних таблиць, екранізованих таблиць з титрами та проблемних бесід;

– за практичною діяльністю учнів: колективні, парні, групові, самостійно-індивідуальні, частково-самостійні з попереднім інструктажем, поясненням, схематичними наочними посібниками, мовними блоками малюнкових ребусів.

Взагалі ж, ономастичний матеріал добре вписується у всі етапи уроку рідної мови. Форми роботи на уроках із залученням онімії найрізноманітніші: тренувальні усні і письмові вправи, різні види диктантів, творів, тексти для заміни однієї конструкції іншою, самостійні творчі роботи і т. п.

Важливу роль у системі тренувальних вправ відіграють **диктанти** як одна з найбільш ефективних форм роботи, що сприяє виробленню міцних орфографічних навичок. Тексти диктантів мають містити у своєму складі багато власних назв, з якими б виконувалися певні завдання, або склалися виключно з онімів. Так, у 2 класі з метою вдосконалення навичок групування власних назв проводився диктант – „сито” (відкидалося зайве слово):

Дніпро, Кіровоград, Вінниця, Київ, Львів.

Венера, Марс, Юпітер, Козерог.

Дунай, Ворскла, Карпати, Ніл.

Маринка, Наталочка, Максимко, Пушок.

Для вдосконалення навичок написання власних назв з великої літери доречними будуть словникові диктанти (учні мають характеризувати правопис онімів і повідомляти про денотати власних назв найрізноманітнішу інформацію).

Україна, Дніпро, Яків, Чорне море, Дунай, Пушок, Ласунка.

Починаючи з другого класу, школярі виконують письмо по пам'яті:

Володимир – князь великий

Охрестив киян в Дніпрі.

Потім церкву Десятинну

Він поставив на Горі.

(Олесь Лупій)

Додатково можна пропонувати завдання підкреслити власні назви, поставити у цих іменниках знак наголосу, поділити на склади, визначити кількість букв і звуків тощо.

Для вибіркового диктанту учням варто давати слова, правопис, значення або відмінювання яких становлять певні труднощі. Зразком такої вправи може бути наступне завдання – вписати ті іменники, які пишуться з великої літери:

Біблія, Бог, Мати Божя, молитва, церква, священник, Господь Бог, Ісус Христос.

На активізацію пізнавальної діяльності дітей у процесі навчання значний вплив мають різноманітні **творчі завдання**, які розвивають мислення і уяву, формують пошукові уміння. Наприклад:

– Прочитай вірш. Яку картину ти б намалював?

Дніпро

*Прохолода на Дніпро лягла,
і останнє сонячне проміння
падає на кручі і каміння,
на ребро кленового весла...
Піднебесся вечора прозоре,
неосяжне зоряне шатро.
По землі й по небу плив Дніпро
в дальній обрій та у Чорне море.*

(Л. Дмитерко)

– Які власні назви зустрілися у вірші?

– Що ти можеш розказати про річку, яка протікає у твоїй місцевості?

Важливу роль у роботі над ономастичним матеріалом відіграють вправи на самостійне пояснення учнями походження слова, які дають змогу виявити можливості молодших школярів самостійно здійснювати **етимологічний аналіз**:

а) – Подумайте і скажіть, що означають імена: *Віра, Надія, Любов, Людмила, Світлана, Володимир*.

б) – Від яких слів утворилися прізвища: *Задніпровський, Журавель, Солов'яненко, Подолянець*?

в) – Пригадайте назви населених пунктів, які утворилися від імен людей (наприклад: *Андріївка, Київ, Миронівка, Михайлівка, Петрівка*).

г) – Доберіть ряд назв населених пунктів, які мають корені, спільні з назвами дерев чи кущів (*Лозова, Малинівка, Калинівка*).

Одним із шляхів активізації пізнавальної діяльності школярів є використання у процесі навчання **елементів гри**, зокрема – під час проведення нестандартних уроків (аукціону знань, КВК і т. п.):

Гра „Абетка”

За командою ведучого – „перша” – учні по черзі називають першу літеру імені. Команда – „третя”: кожен називає третю літеру імені; команда – „остання”: кожен називає останню літеру.

У декого складеться ім'я *Олег, Іра*, а у декого вийде *Кля, Бре, Нта*. Тепер завдання для ведучого – відгадати ім'я.

Гра „Дід -Буквоїд”

На картці записані слова, в яких пропущені букви. Учні повинні прочитати слова і у віконечку написати ту літеру, яку „з’їв” Буквоїд:

Ки...в, Х...рків, О...са, Ро...ь.

Згодом можна пропонувати і слова, у яких пропущені дві букви:

Д...с...а, Дн...пр..., К...р...ати, ...р...м, Л...в...в.

Аналогічно виконується завдання, коли у реченні пропущені окремі слова:

... – столиця України. До великих річок України належать ..., ..., ...,

Учні повинні не тільки вставити пропущені літери чи слова, а й пояснити написання цих слів.

Гра „Мозаїка”

У цій грі учням пропонуються картки зі складами.

Перший склад кожного слова написаний червоним кольором, другий – синім, третій – зеленим. Склади перемішані. З них треба скласти слова

(Ма, ри, на; Ря, бу, ха; Те, те, рів; Кар, па, ти; Пол, та, ва).

Потім школярі пояснюють, що означають ці слова і як вони пишуться?

Гра „Слово заблукало”

Учень має прочитати слова і знайти ті, які „заблукали” і стали не у свій ряд:

Дніпро, Дністер, Говерла, Десна, Прип’ять.

Наталочка, Михайлик, Пушок, Оленка.

Львів, Ужгород, Ялта, Чорне море, Херсон.

Загадка як метод народної педагогіки – досить поширений жанр дитячого фольклору, який розвиває спостережливість, мислення, мовлення учнів. Кожна загадка містить нестандартне завдання, яке викликає живий інтерес, тому вона широко використовується в навчальному процесі з метою активізації навчально-пізнавальної діяльності дітей. За допомогою загадок можна проводити заочні мандрівки у світ власних назв.

Воно відоме в світі.

Каштани в ньому квітнуть.

Ну, хто з вас здогадається,

*Як місто називається?
Будинки тут високі,
Дніпро тече широкий,
Ворота золотії
Стоять, мов чародії.
Віддавна це столиця,
Столиця – білолиця.
Ну, хто з вас здогадається,
Як місто називається?*

(В. Байкова)

– Які ще власні назви зустрічаються у вірші?
– Чи однакова кількість букв і звуків у слові-відгадці? Чому?
Розвиває кмітливість і сприяє підвищенню активності учнів використання на уроках і загадок такого типу, як:
– Що стоїть посеред Києва? (буква *є*)
– У назві якої річки є чотири *і*? (*Міссісіпі*)
– Додати голосний до назви річки, щоб дістати назву птаха (*Волга – іволга*).

Люблять учні розгадувати і віршовані загадки:

*З димаря він вилітає,
Як в печі вогонь палає,
Варто “д” на “р” змінить –
Стане містом він умить*

(дим – Рим)

*В майбутнє тебе я покличу,
Задумливим стане обличчя.
Та встав голосний лиш, і я –
Звичайне жіноче ім'я.*

(мрія – Марія)

Учням початкових класів також подобається працювати зі **скоромовками, приказками, прислів'ями**, які часто теж багаті на власні назви:

*Ніс Гриць пиріг через поріг, став на горіх, упав на поріг.
Держись, Хома, іде зима.
До Миколи не сій гречки і не стрижи овечки.*

Одним із ефективних засобів збудження в учнів допитливості, розширення кругозору, розвитку мислення та мовлення є **шаради, анаграми та логограми**.

Зразок шаради:

*Назву річки й голос дужий
Якщо разом об'єднати,
Назву краю можна мати.*

(перше слово – Дон, друге – бас, а разом – Донбас)

Зразок анаграми:

– Переставити літери, щоб утворилося нове слово:

*Рим – мир,
Роман – норма.*

Зразок логограми:

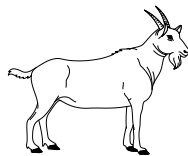
– Додати голосний звук до назви річки, щоб утворилася назва птаха:

Волга – іволга.

Учні початкових класів із задоволенням працюють із **ребусами та кросвордами**, тому вчителі можуть їх використовувати як на уроках, так і в позаурочний час.

Зразки ребусів:

МИ

~~З~~ Л

– Микола

+ СИМ

– Максим

Ю ”

– Юрась

Я +

+ Я

– Японія

Зразок кросворду:

– Запишіть назви квітів, які походять від прізвищ людей:

						ІЯ

1. Магнолія. 2. Камелія. 3. Бегонія.

Використання онімії в ігровій формі має надзвичайно великі потенційні можливості для збудження пізнавальної активності учнів, однак захоплюватися лише одним таким видом діяльності не варто, оскільки потрібно привчати молодших школярів до систематичної праці.

Для того, щоб ономастичний матеріал став ефективним засобом такої діяльності учнів, необхідний правильний його добір, врахування вікових особливостей школярів, їхнього життєвого досвіду. Система вправ розглядається як один із компонентів методики формування в учнів 1-4 класів уміння працювати із ономастичним матеріалом, яка покликана забезпечити органічний зв'язок вивчення програмового матеріалу із розвитком у школярів умінь вільно володіти мовою і мовленням.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичне осмислення лінгвістичних, психолого-педагогічних та лінгводидактичних засад роботи щодо розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів шляхом використання ономастичного матеріалу, узагальнення досвіду роботи вчителів початкових класів підтвердили актуальність дослідження.

2. Дослідження проблеми розвитку навчально-пізнавальної активності учнів 1-4 класів у процесі навчання грамоти та вивчення рідної мови шляхом використання ономастичних груп лексики як додаткового змісту навчання до основного, закладеного у підручниках, дає підстави для висновку, що забезпечення належної якості знань і внутрішніх пізнавальних потреб дітей молодшого шкільного віку насамперед залежить від фахової та методичної підготовки вчителя, зокрема від його знання рідної мови, рівня володіння усним та писемним мовленням, а також від наявності цілеспрямованої дидактичної системи вправ.

3. Навчально-пізнавальна активність молодших школярів забезпечується розвитком пізнавального інтересу до об'єкту пізнання, потребою отримання нових знань, позитивними морально-емоційними якостями особистості, раціональними способами організації розумової діяльності, а також формуванням умінь здійснювати колективні пошуки вирішення навчальних завдань під керівництвом учителя і оволодіння способами використання здобутих знань у практичній діяльності.

4. У реалізації цих завдань значна роль належить передусім молодшим класам, оскільки початок навчання пов'язаний зі значними змінами у психологічному (зокрема – розумовому) розвитку дитини. Як доводять психолого-педагогічні дослідження, саме учні початкових класів в умовах організованого шкільного навчання і виховання володіють особливими можливостями сприймання, уяви, мислення, уваги, пам'яті, завдяки чому може бути забезпечений більш високий рівень пізнавальної діяльності і її вищої якості – пізнавальної активності. Цьому сприяє яскраво виражена потреба в навчанні, з якою діти приходять до школи, гострота вражень, наслідування,

відчуття слова, жива уява, здатність до співпереживання, особливе сприймання вимог учителя, розвиток дитячого інтелекту. Однак психіка дитини цього віку характеризується неврівноваженістю нервових процесів, збудженістю і загальмованістю, внаслідок чого специфікою пізнавальної активності у молодших школярів є її ситуативність, порівняно швидка зміна як в позитивний, так і в негативний бік. Достатній розвиток орієнтирного рефлексу учнів 1-4 класів впливає на активне сприйняття всього конкретного, наочного, що можна безпосередньо побачити, почути, відчути на дотик. У зв'язку з цим зростає роль яскравої наочності, яка відповідає віковим особливостям дітей молодшого шкільного віку.

5. Розвиток в учнів початкових класів пізнавальної активності тісно пов'язаний із процесом розвитку особистості в цілому, так як становлення її завжди обумовлене трудовою діяльністю. Пізнавальна діяльність, в яку включається дитина з першого дня навчання у школі, становить собою особливий вид інтелектуальної праці. Тому важливого значення набувають такі види навчальної діяльності, які формують особистість школяра в навчальній колективній роботі і показують йому, що від його конкретної успішної роботи залежить успіх колективу однокласників. Такими формами навчальної діяльності є парна, групова, парно-групова, колективна на базі диференційованої групової поряд з індивідуальною і фронтальною.

6. Розвиток пізнавальної активності на уроках рідної мови буде можливим, якщо навчальна діяльність захоплює внутрішній світ школяра, а названа проблема розглядається як дидактична і виховна. Успіх у цьому спрямуванні залежить від:

а) наявності у дітей і учителя позитивного ставлення до навчального предмета;

б) уміння школярів ставити запитання, спрямовані на виявлення і розуміння глибини вивчуваного матеріалу;

в) сформованості в учнів внутрішнього бажання доповнювати і уточнювати відповіді товаришів;

г) прагнення дітей займатися вивченням предмета у вільний від уроків час та доцільних мотивів навчання;

г) дійового ставлення до процесу засвоєння знань;

д) навчальних можливостей школярів;

е) оптимального поєднання прийомів та методів, відібраних учителем для ефективного розвитку пізнавальної діяльності;

є) забезпечення єдності раціонального та емоційного в навчальній діяльності і правильного педагогічного керівництва процесами пізнання учнів на уроках рідної мови.

7. Для розвитку пізнавальної активності учнів на уроках рідної мови учителям необхідно володіти специфічними прийомами вивчення навчального предмета.

Навчання на уроках рідної мови, спрямоване на розвиток пізнавальної активності учнів молодшого шкільного віку, підтвердило необхідність і можливість, поряд з використанням основного змісту навчання, запроваджувати у навчальний процес цілеспрямовану систему дидактичного матеріалу з використанням ономастичного матеріалу, проблемно-пізнавальні завдання, локальний матеріал, ілюстративні тематичні ребуси, етимологічні міні-словники, тлумачні словники ономастичних груп лексики для розвитку творчих здібностей учнів, уривки з художніх творів, насичені ономастичною лексикою.

Розвиток пізнавальної активності буде більш результативним, якщо в навчальному процесі пізнавальні завдання проблемного характеру використовувати систематично і цілеспрямовано, якщо здійснювати тісний і плавний перехід від виконання репродуктивних завдань до виконання проблемних з доречним і помірним використанням зорової наочності, а також дидактичних ігор, які позитивно впливають на виховання вольових зусиль дітей молодшого шкільного віку.

8. Розвиток пізнавальної активності у молодших школярів (як і у старшокласників) підпорядкований загальним принципам і закономірностям навчального процесу, в якому велику роль відіграють міжсуб'єктні стосунки „учитель-учень”. Однак розвиток пізнавальної активності у дітей цього віку має свої особливості:

– нестійкі пізнавальні інтереси учнів початкових класів вимагають від учителя своєчасного прояву умінь глибше проникати і розуміти емоційний світ дитини, володіти особистими почуттями, переборювати „емоційну стихію”, а також підвищувати вимоги до особистої педагогічної майстерності і змісту самого уроку;

– розвиток пізнавальної активності вимагає від учителя, перш за все, чудового оптимістичного настрою, зібраності, своєрідного творчого натхнення, що сприяє передачі школярам знань і навчанню їх прийомам пізнавальної активності;

– створення учителем у класі на початковому етапі уроку своєрідного „емоційного фону”, захопленість матеріалом і навчальною діяльністю з дітьми, правильне поєднання методів, прийомів і змісту нових знань, систематичний контроль і оцінка знань учнів, навчання школярів самоконтролю є необхідними умовами розвитку пізнавальної активності;

– позитивний емоційний мікроклімат на уроці, життєстверджуючий стабільний настрій учителя підвищують продуктивність пізнавальної діяльності учнів, зміцнюють позитивне ставлення до неї, особливо тоді, коли педагог відзначає досягнення абсолютно кожного учня, не звертаючи уваги на незначні недоліки у знаннях або дрібні пустощі, які в основному пов’язані з великою рухливістю молодших школярів;

– для того, щоб ефективно здійснювати розвиток пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку, потрібно оволодіти емоційним фактором педагогічної майстерності (умінням використовувати різноманітні форми навчальної діяльності, зокрема прийоми новітніх технологій навчання, проблемного підходу до вивчення матеріалу тощо).

9. Висока організація навчальної діяльності і педагогічних дій учителя, спрямованих на розвиток пізнавальної активності учнів, дає плідні результати за умови, якщо у школярів постійно підтримується інтерес до навчання, ведеться цілеспрямована робота над формуванням внутрішньої пізнавальної потреби, стимулюються у процесі навчання морально-емоційні якості особистості, удосконалюються навчальні можливості. Такий підхід допомагає виявити в учнів молодшого шкільного віку потенційні можливості, закладені у кожної дитини самою Природою, і знайти шляхи їх розвитку.

10. Розвиток пізнавальної активності в учнів 1-4 класів, насамперед залежить від поєднання раціонального і емоційного в навчальному процесі з опорою на оптимальне співвідношення його з творчими можливостями школярів; від удосконалення різноманітних форм роботи на уроці в організації навчальної

діяльності; від методів і прийомів, які забезпечують взаємопроникнення системи знань і практичних умінь.

11. Результати дослідження мають безпосередній вихід у педагогічну практику і теорію. Підготовлена система дидактичних матеріалів може бути рекомендована для використання в навчальному процесі як окремі методичні посібники та міні-словники для учителів, учнів, вихователів та батьків.

12. Розроблена програма розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів у роботі над ономастичним матеріалом на уроках рідної мови, методи, прийоми роботи і стимулюючі форми контролю знань при використанні різноманітних форм роботи в організації навчальної діяльності можуть бути використані не лише учителями, а й студентами, магістрантами та аспірантами педагогічних факультетів ВНЗ для науково-дослідної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянов А.Н. Система и элемент // Математическая диалектика как научная система / Под ред. А. П. Шептулина. – М.: Издательство МГУ, 1983. – С. 210-221.
2. Агеева Р. А. Происхождение имён рек и озёр. – М.: Наука, 1985. – 141 с.
3. Адамова Е. Н. Развивать туристско-краеведческую деятельность в начальной школе // Начальная школа. – 1990.– № 11.– С. 48-50.
4. Активізація навчальної діяльності школярів: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кривий Ріг, 1995. – 212 с.
5. Активизация познавательной деятельности младших школьников / Под. ред. М. Осиповой, Н. Качановской. – Минск: Нар. асвета, 1987. – 110 с.
6. Активні форми навчання студентів: Методичні рекомендації. – К.: РУМК, 1990. – 310 с.
7. Актуальные вопросы формирования интереса в обучении / Под ред. Г. И. Щукиной. – М.: Просвещение, 1984. – 176 с.
8. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Радянська школа, 1981. – 206 с.
9. Амонашвили Ш. А. Развитие познавательной активности учащихся в начальной школе // Вопросы психологии. – 1984. – № 5. – С. 36-41.
10. Аристова Л. П. Активность учения школьников. – М.: Просвещение, 1968. – 138 с.
11. Бабанский Ю. К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.
12. Бабанский Ю. К. О дидактических основах повышения эффективности обучения // Народное образование. – 1986. – № 1. – С. 105-112.
13. Бабич Н. Д. Психологічні умови викладання і вивчення української мови // Українська мова і література в школі. – 1990. – № 9. – С. 26-81.
14. Бабишин С. Д. Топоніміка в позакласній роботі з географії. – К.: Радянська школа, 1968. – 93 с.

15. Бабишин С. Д. Топоніміка в школі: На матеріалах Хмельницької області. – К.: Радянська школа, 1962. – 122 с.
16. Баранов С. П., Болотина Л. Р., Сластенин В. А. Педагогика. – М.: Просвещение, 1987. – 367 с.
17. Баранов М. Т. Роль тематической группировки слов (по смысловым темам) в обогащении словаря учащихся: Доклады АПН РСФСР. – М.: АПН РСФСР. – 1960. – № 1. – С. 19-23.
18. Безвенглівський Б. П. Місцева топоніміка в школі. – К.: Радянська школа, 1983. – 207 с.
19. Безкоровайный И. И. Влияние краеведческого материала на развитие общего и политехнического кругозора учащихся // Вопросы активизации познавательной деятельности школьников. – Омск: Омский пединститут, 1974. – С. 30-33.
20. Безрукова І. Г. Збагачення українського мовлення першокласників засобами народнопоетичної творчості // Початкова школа. – 1998. – № 9. – С. 53-57.
21. Белоусов Д. А. Собираение и использование произведений фольклора на уроках и внеклассной работе // Вопросы активизации познавательной деятельности школьников. – Омск: Омский пединститут, 1974. – С. 54-57.
22. Березовин Н. А. Воспитание у школьников интереса к учению. – Минск: Нар. асвета, 1987. – 143 с.
23. Білодід І. К. Вибрані праці: В 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1986. – 446 с.
24. Білодід М. А. Мовознавча наука і школа // Мовознавство. – 1976. – № 2. – С. 3-13.
25. Біляєв О. М., Вашуленко М. С., Плахотник В. М. Концепція мовної освіти в Україні // Рідна школа. – 1994. – № 9. – С. 71-77.
26. Біляєв О. М., Скуратівський Л. В., Симоненкова Л. М., Шелехова І. Т. Концепція навчання української мови в школах України // Дивослово. – 1996. – № 1. – С. 16-21.
27. Біляєв О. М. Культура мовлення учителя-словесника // Дивослово. – 1995. – № 1. – С. 37-44.
28. Біляєв О. М. Навчання мови: досягнення, втрати, проблеми // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 8. – С. 49-58.

29. Бондаренко Н. В. Мова і розмова (програми та матеріали до уроків української (державної) мови для шкіл національних меншин) // Відродження. – 1995. – № 4. – С. 25-29.
30. Богоявленский Д. Н., Менченская Н. Н. Психология усвоения знаний в школе. – М., 1959. – 348 с.
31. Богоявленский Д. Н. Приёмы умственной деятельности и их формирование у школьников // Вопросы психологии. – 1969. – № 2. – С. 25-38.
32. Боднарський М. С. Словник географічних назв. – К.: Радянська школа, 1959. – 216 с.
33. Бондалетов В. Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
34. Борисенко О. В., Торчинський М. М. З історії української ономастики // Мовознавство. Літературознавство. Методика: Збірник наукових і навчально-методичних праць. – Випуск І. – К.: Знання, 1999. – С. 76-79.
35. Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 т. – Т. 2: Українська мова. – К.: Наукова думка, 1977. – 630 с.
36. Бурак Г. Ф. Слово-диво. Вправи, завдання, диктанти з української мови: Методичний посібник для 5 класу загальноосвітньої школи. – К., 1994. – 96 с.
37. Бутузов И. Д. Некоторые вопросы теории и практики активизации познавательной деятельности учащихся в современной школе // Особенности познавательной деятельности учащихся: Сборник научных трудов ЛГПИ им. А. И. Герцена. – Л., 1979. – С. 16-29.
38. Вагин А. П. Основные вопросы методики преподавания истории в старших классах. – М., 1959. – 411 с.
39. Валнер А. О введении краеведческих принципов в I-II классах: Методическое письмо. – Таллинн, 1960. – 106 с.
40. Варзацька Л. О. Навчання мови на основі тексту: Посібник для вчителя. – К.: Радянська школа, 1986. – 104 с.
41. Вашуленко В. С. Українська лексикологія. Семантико-стилістична типологія слів: Посібник для студентів-філологів. – Дніпропетровськ, 1979. – 127 с.
42. Вашуленко М. С. Перспективність і наступність у навчанні української мови в початковій і середній школі // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 8. – С. 15-20.

43. Вашуленко М. С. Теорія і практика навчання української мови в чотирирічній початковій школі: Автореферат дис. ... д-ра пед. наук. – К., 1992. – 59 с.
44. Вашуленко М. С. Удосконалення змісту і методики навчання української мови в 1-4 класах. – К.: Радянська школа, 1991. – 110 с.
45. Вылгина Н. С. Использование материалов литературного краеведения на уроках: Методические рекомендации по историческому и литературному краеведению. – Хабаровск, 1974. – 52 с.
46. Выготский Л. С. Умственное развитие детей в процессе обучения: Сборник статей. – М. – Л.: Учпедгиз, 1935. – 134 с.
47. Возрастные возможности усвоения знаний (младшие классы школы) / Под ред. Д. Б. Эльконина и В. В. Давыдова. – М., 1966. – 376 с.
48. Вопросы активизации познавательной деятельности школьников. – Омск: Омский пединститут, 1974. – 192 с.
49. Вопросы воспитания познавательной активности и самостоятельности школьников: Сборник трудов. – Казань, 1972. – 314 с.
50. Воскресенська Н. О., Красноперова О. В., Свашенко А. О. Вплив етимологічного аналізу слів на підвищення пізнавального інтересу та грамотності учнів // Початкова школа. – 1986. – № 4. – С. 27-33.
51. Воспитание в учащихся познавательной активности: Сборник статей. – Волгоград, 1971. – 166 с.
52. Гавриленко О. М., Нарочна Л. К. Вивчаємо рідний край // Початкова школа. – 1977. – № 8. – С. 78-79.
53. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
54. Гальперин П. Я. Развитие исследований по формированию умственных действий // Психологическая наука в СССР. – М., 1959. – Т. 1. – С. 422-487.
55. Генинг Т. Б. Активизация учебно-познавательной деятельности слабоуспевающих школьников в процессе проблемного обучения. – Дис. ... канд. пед. наук. – Казань, 1978. – 200 с.

56. Глинський І. М. Твоє ім'я – твій друг. – К.: Веселка, 1970.– 128 с.
57. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 373 с.
58. Голуб Н. Б. Збагачення мовлення учнів 5-7 класів власне українською лексикою: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1997. – 170 с.
59. Горбаневский М. В. В мире имен и названий. – М.: Знание, 1987. – 192 с.
60. Горпинич В. О. Топонімічний гурток в школі як одна з форм краєзнавчої роботи. – Кіровоград, 1983. – 96 с.
61. Гришина Г. А. Краеведческий материал как средство развития познавательной и творческой активности школьников: Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – Челябинск, 1978. – 18 с.
62. Громик Є., Смогу Л. Цей загадковий зоряний світ // Початкова школа. – 2000. – № 1. – С. 30-34.
63. Груба Т. Л. Збагачення мовлення учнів 5-6 класів синонімічними формами на міжпредметній основі: Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – К., 1998. – 24 с.
64. Грущинська І. Біосфера – водна оболонка Землі // Початкова школа. – 2000. – № 5. – С. 53-55.
65. Грущинська І. Про моря та їх назви // Початкова школа. – 2000. – № 6. – С. 56-58.
66. Грюцева Н. И. Познавательные задания на применение природоведческих знаний в новой учебной ситуации // Начальная школа. – 1991. – № 3. – С. 27-30.
67. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К.: Видавництво АН УРСР, 1958. – 298 с.
68. Данилов М. А. Процесс обучения в школе. – М.: Учпедгиз, 1980. – 299 с.
69. Дайри Н. Г. Познавательная активность учащихся и эффективность обучения. – М.: Просвещение, 1966. – 438 с.
70. Данилюк Ю. З. Развитие общественных форм исторического краеведения на Украине / конец 50-х – 80-е годы /: Автореферат дис. ... канд. истор. наук.– Харьков, 1991. – 17 с.
71. Даринский А. В. Краеведение: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1987. – 158 с.

72. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців в XIV-XVII ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 171 с.
73. Денисова Т. И. Урок-путешествие по родному краю (из опыта) // Начальная школа. – 1991. – № 2. – С. 47-48.
74. Державна національна програма “Освіта (Україна ХХІ століття)” // Освіта. – 1994. – № 33. – С. 11-12.
75. Державний стандарт загальної середньої освіти в Україні. Освітня галузь “Початкова школа”. – К.: Генеза, 1997. – 54 с.
76. Дидактика средней школы: Пособие для учителей / Под ред. В. А. Онищука. – К.: Радянська школа, 1987. – 350 с.
77. Дидактичний матеріал до уроків узагальнення і систематизації вивченого в 4 класі / Склали М. А. Ляшенко, С. П. Лукач // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 4. – С. 67-71.
78. Дистервег А. Ф. Избранные педагогические сочинения / Под общей ред. Е. Н. Медынского. – М.: Учпедгиз, 1956. – 374 с.
79. Друзь Б. Г. Виховання пізнавальних інтересів молодших школярів у процесі навчання. – К.: Радянська школа, 1978. – 126 с.
80. Друзь З. В. Завдання для інтелектуального самовдосконалення молодших школярів // Початкова школа. – 1994. – № 3. – С. 18-20.
81. Дягилева Л. С. Формирование познавательных интересов младших школьников во внеучебной деятельности: Дис. ... канд. пед. наук. – М., 1976. – 234 с.
82. Эльдаров М. М. Роль краеведения в учебно-воспитательном процессе в школе. – Махачкала: Дагучпедгиз, 1969. – 112 с.
83. Етимологічний словник літописних назв Південної Русі / І. М. Железняк, А. Т. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак. – К.: Наукова думка, 1985. – 254 с.
84. Еремия А. М. Географические названия рассказывают. – Кишинёв, 1972. – 103 с.
85. Жадан В. І. Як вивчати свій край. – К.: Радянська школа, 1981. – 62 с.

86. Жипкевич Н. И. Психологические основы развития речи (В защиту живого слова): Сборник статей / Сост. В. Я. Коровина. – М.: Просвещение, 1966. – 207 с.
87. Жучкевич В. А. Топонимика: Краткий географический очерк. – Минск: Высшая школа, 1975. – 83 с.
88. Зверева М. В. Усвоение знаний и развитие учащихся: Сборник научных трудов. – М.: НИИ общей педагогики, 1978. – 94 с.
89. Зимомря М. І., Талапканич М. І. Історичне краєзнавство – фактор виховання та навчання. – Ужгород, 1994. – 12 с.
90. Зорина Л. Я. Средства обучения как система // Советская педагогика. – 1986. – № 9. – С. 55-58.
91. Зуб І. Стрітєння Господнє // Початкова школа. – 2000. – № 1. – С. 59-62.
92. Зязюн И. А. Основы педагогического мастерства. – М.: Просвещение, 1989. – 301 с.
93. Иванов П. В. Основы школьного краеведения. – Петрозаводск, 1977. – 68 с.
94. Ипполитова М. И. Формирование познавательной активности учащихся в процессе проблемного изложения материала учителем (при изучении предметов гуманитарного цикла): Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – К., 1976. – 22 с.
95. Исследование развития познавательной деятельности / Под ред. Дж. Брунера, Р. Олвер, П. Гринфилд. – М.: Педагогика, 1973. – 391 с.
96. Кабанова-Меллер Е. Н. Учебная деятельность и развивающее обучение. – М.: Знание, 1981. – 96 с.
97. Кабанова-Меллер Е. Н. Формирование приёмов умственной деятельности и умственного развития учащихся. – М.: Просвещение, 1968. – 288 с.
98. Каліш В. А. Використання ономастичної лексики // Початкова школа. – 1992. – № 7. – С. 21-24.
99. Канищенко А. П. Опорні групи лексики для розвитку зв'язного мовлення молодших школярів. – К.: Рута, 2001. – 98 с.
100. Канищенко А. П. Развитие познавательной активности младших школьников в процессе обучения (на материале уроков украинского языка): Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1985. – 214 с.

101. Каніщенко А. П. Розвиток мовлення першокласників: Методичні рекомендації для учителів та студентів. – К.: РНМК, 1992. – 59 с.
102. Каніщенко А. П. Розвиток навчально-пізнавальної активності учнів молодшого шкільного віку на уроках мови // Питання мовознавства і методики викладання мови: Збірник наукових праць. – К.: КДПУ, 1986. – С. 3-20.
103. Каніщенко А. П. Розвиток пізнавальної активності молодших школярів (на матеріалі іменника). – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 89 с.
104. Каніщенко А. П. Уроки розвитку зв'язного мовлення в початкових класах: Посібник для вчителя. – К.: 2000. – 128 с.
105. Карпенко Ю. О. Топоніміка і її місце в лексичному складі мови: Лекція. – Чернівці, 1962. – 23 с.
106. Кацюба Д. В. Историческое краеведение в школе. Методика историко-краеведческой работы в школе: Учебное пособие. – Ч. 2. – Кемерово, 1973. – 324 с.
107. Кацюба Д. В. Школьный музей. Методические основы его создания. – Кемерово, 1975. – 20 с.
108. Кашуба С. П., Сіментов Ю. Я. Краєзнавчий матеріал у навчально-виховній роботі // Початкова школа. – 1971. – № 2. – С. 20-23.
109. Киричук О. І. Виховання в учнів інтересу до навчання. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1986. – 48 с.
110. Киричук О. І. Навчальні інтереси молодших школярів. – К.: Радянська школа, 1982. – 128 с.
111. Кліщук В. Я. Краєзнавство в школі // Початкова школа. – 1984. – № 12. – С. 37-39.
112. Коваль А. П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
113. Коваль А. П. Пригоди слова. – К.: Радянська школа, 1985. – 101 с.
114. Кодлюк Я. Ознайомлення школярів з бібліографічними відомостями про письменників // Початкова школа. – 1998. – № 3. – С. 23.
115. Коменский Я. А. Великая дидактика // Избранные педагогические сочинения / Под ред. А. А. Красновского. – М.: Учпедгиз, 1939. – Т. 1. – С. 3-345.

116. Коменский Я. А. Мир чувственных вещей в картинках. – М.: Учпедгиз, 1957. – 349 с.
117. Концепція національного виховання // Освіта. – 1996. – 7 серпня. – С. 4-5.
118. Коротяев Б. И. Методы учебно-познавательной деятельности учащихся. – К.: Радянська школа, 1971. – 176 с.
119. Коротяев Б. И. Учение – процесс творческий. – М.: Просвещение, 1980. – 120 с.
120. Коршун Т. В. Відбір лексики для початкового етапу засвоєння української мови: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1995. – 206 с.
121. Костриця М. Ю. Туристсько-краєзнавча робота в школі. – К.: Радянська школа, 1985. – 128 с.
122. Костюк Г. С. Вікова психологія. – К.: Радянська школа, 1976. – 411 с.
123. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.
124. Костюк Н. А. Слово о научном и художественном тексте (фундаментальный аспект лексического значения): Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1987. – 17 с.
125. Котельникова Л.М. Роль литературного краеведения в активизации познавательной деятельности учащихся // Вопросы воспитания познавательной деятельности и самостоятельности школьников. – Казань, 1972. – С. 228-232.
126. Краеведение и краеведческий подход в преподавании географии / Под ред. Матрусова И. С. – М.: Просвещение, 1963. – 150 с.
127. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм. – К.: Вища школа, 1994. – 191 с.
128. Кругляк М. Ю. Ім'я вашого міста: Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. – К.: Наукова думка, 1981. – 215 с.
129. Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (Географічні назви на *-ичі*). – К.: Наукова думка, 1981. – 215 с.
130. Кутенко Л. А. Особенности работы по обогащению и активизации словарного запаса школьников в условиях

близкородственного двуязычия: Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – К., 1991. – 20 с.

131. Кутенко Л. О. Особливості роботи над словом // Початкова школа. – 1990. – № 12. – С. 17-20.

132. Ладыженская Т. А. Система работы по развитию связной устной речи учащихся. – М.: Педагогика, 1975. – 256 с.

133. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – М.: Наука, 1974. – 611 с.

134. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности. – М.: Знание, 1980. – 96 с.

135. Лернер И. Я. Теория современного процесса обучения, её значение для практики // Советская педагогика. – 1989. – № 11. – С. 10-17.

136. Лизанчук В. В. О рідне слово, що без тебе я? – К., 1990. – 47 с.

137. Литвиненко Н. С. Развитие познавательной активности учащихся в условиях проблемно-поисковой деятельности: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Казань, 1972. – 24 с.

138. Лиховид О. Формування краєзнавчих уявлень школярів під час екскурсії // Початкова школа. – 1999. – № 7. – С. 38-41.

139. Лісовий І. А. Античний світ у термінах, іменах і назвах. – Львів: Вища школа, 1988. – 199 с.

140. Логачевська С. П. Дійти до кожного учня / За ред. О. Я. Савченко. – К.: Радянська школа, 1990. – 158 с.

141. Лозова В. І. Пізнавальна активність школярів (Спецкурс з дидактики). – Харків: Основа, 1990. – 89 с.

142. Лозовая В. И. Познавательная активность школьников. – Харьков, 1990. – 173 с.

143. Лошкарева Н. А. Функции учебников в формировании учебных умений и навыков учащихся // Советская педагогика. – 1981. – № 3. – С. 24-27.

144. Лубенец Т. Г. Педагогические беседы // Антология педагогической мысли Украинской ССР. – М., 1988. – С. 323-333.

145. Лукач С.П. Бесіда на уроках мови. – К.: Радянська школа, 1990. – 108 с.

146. Люблінська А. А. Дитяча психологія. – К.: Вища школа, 1974. – 425 с.

147. Люблинская А. А. Учителю о психологии младшего ученика: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1977. – 223 с.
148. Людина і довкілля. Книга І. Природа і людність України в пам'ятках світової національної культури / Упорядник В. С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1995. – 503 с.
149. Лящук В. Я. Краеведение как средство повышения эффективности учебно-воспитательной работы по литературе в школах Белоруссии: Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – Минск, 1974. – 29 с.
150. Май Н. А. Поисковые задачи как средство развития познавательной активности и самостоятельности учащихся (на материале русского языка) // Активность школьников в процессе воспитания и обучения. – Пермь, 1971. – С. 193-196.
151. Макаренко А. С. Педагогічна поема. – К.: Радянська школа, 1977.– 507 с.
152. Максименко С. Д. Психолого-педагогические аспекты учебного процесса в школе. – К.: Радянська школа, 1983. – 174 с.
153. Маркова А. К., Орлов А. Б., Фридман Л. М. Мотивация учения и её воспитание у школьников. – М.: Педагогика, 1983. – 63 с.
154. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. – К.: Т-во “Знання”, 1993. – 48 с.
155. Масленникова Р. А. Использование краеведческого материала на уроках литературы // Люби и знай свой край. – Орел, 1960. – С. 83-87.
156. Матрусов И. С. Краеведение и краеведческий подход в преподавании географии: Сборник статей. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963.– 151 с.
157. Матрусов И. С. Школьное краеведение и его современные задачи // Краеведческая работа в школе: Сборник статей.– М.: Просвещение, 1974.– С. 3-8.
158. Матюшкин А. И. Развитие творческой активности школьников. – М.: Педагогика, 1991. – 154 с.
159. Махмутов М. М. Развитие познавательной активности и самостоятельности учащихся. – Казань, 1963. – 209 с.
160. Мацько Л. І. Культура мови // Початкова школа. – 1996. – № 3. – С. 28-30.

161. Мацько Л. І. Українська мова. Формування національної свідомості // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 67-70.
162. Мельничайко В. Я. Удосконалення змісту і методів навчання української мови. – К.: Радянська школа, 1982. – 216 с.
163. Мельчаков Л. Ф., Яничкина О. Ф. Краеведческий подход в изучении природоведения в начальных классах. – Свердловск, 1973. – 113 с.
164. Менчинская Н. А. Проблемы учения и умственного развития школьника. – М.: Педагогика, 1989. – 218 с.
165. Менчинская Н. А. Психология усвоения знаний в школе. – М., 1959. – 198 с.
166. Методы руководства творческой познавательной деятельностью учащихся в обучении: Сборник трудов. – М., 1980. – 187 с.
167. Методика историко-краеведческой работы в школе / Под ред. Н. С. Борисова. – М.: Просвещение, 1982. – 224 с.
168. Милонов Н. А. Литературное краеведение. – М.: Просвещение, 1985. – 164 с.
169. Мовчун А. Від назв предметів до назв людей // Початкова школа. – 1999. – № 9. – С. 31-34.
170. Мовчун А. Етимологія як засіб патріотичного виховання // Початкова школа. – 1998. – № 5. – С. 12-13.
171. Мовчун А. Що в імені твоїм? // Початкова школа. – 1998. – № 6. – С. 18-20.
172. Моргун В. Ф. Психологические условия воспитания познавательного интереса учащихся к учебному предмету: Автореферат дис. ... канд. псих. наук. – М., 1979. – 24 с.
173. Морозова Н. Г. Учителю о познавательном интересе. – М.: Знание, 1979. – 48 с.
174. Муниров Р. Р. Краеведческая поисково-познавательная деятельность учащихся в обучении // Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – М., 1978. – 16 с.
175. Муртазин Г. М. О некоторых способах активизации познавательной деятельности учащихся // Активизация познавательной деятельности учащихся. – Уфа, 1972. – С. 4-34.

176. Нагорна Г. І. Реалізація краєзнавчого принципу в навчально-виховному процесі // Початкова школа. – 1992. – № 9-10. – С. 42-45.
177. Николаев Н. Г., Ишкова В. Е. Краеведение: Пособие для учителей. – М.: Учпедгиз, 1961. – 159 с.
178. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. – М.: Мысль, 1966. – 509 с.
179. Носков В. Д. К вопросу об активизации познавательной деятельности учащихся в процессе учебных занятий // Вопросы воспитания и обучения: Ученые записки Свердловского государственного педагогического института. – Свердловск, 1965. – Т. 30. – С. 3-12.
180. Нурминский И. И., Гладышева Н. К. Статистические закономерности формирования знаний и умений учащихся. – М.: Педагогика, 1991. – 224 с.
181. Обухова Л. Ф. Возрастная педагогика. – М.: Педагогика, 1999. – 443 с.
182. Обучение и развитие: Экспериментально-практическое исследование / Под ред. Л. В. Занкова. – М.: Педагогика, 1975. – 440 с.
183. Огієнко Н. М. Дидактичні умови ефективного використання краєзнавчого матеріалу // Початкова школа. – 1996. – № 9. – С. 41-44.
184. Однолько В. Г. Засвоєння знань учнями // Радянська школа. – 1983. – № 11. – С. 9-17.
185. Онищук В. О. Активізація навчання старшокласників. – К.: Радянська школа, 1978. – 128 с.
186. Онищук В. О. Типи, структура і методи роботи в школі. – К.: Радянська школа, 1973. – 176 с.
187. Онищук В. А. Урок в современной школе. – М.: Просвещение, 1986. – 158 с.
188. Онуфриева С. В. Туристско-краеведческая работа в школах // Начальная школа. – 1990. – № 11. – С. 49-50.
189. Осипова М. П. Развитие познавательной активности младших школьников в процессе их деятельности. – Минск, 1977. – 205 с.
190. Остапец А. А. Педагогика туристско-краеведческой работы в школе. – М.: Педагогика, 1985. – 104 с.

191. Откаленко М. П. Краєзнавство в школі. – Вип. 9. – К.: Радянська школа, 1966. – 111 с.
192. Откаленко М. П. Краєзнавство в школі. – Вип. 10. – К.: Радянська школа, 1967. – 128 с.
193. Павленко Ю. І. Щоб учитися було цікаво. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1989. – 48 с.
194. Пазяк Н. М. Легенди про Київські храми // Початкова школа. – 1996. – №№ 6-8.
195. Педагогіка: Підручник для студентів інститутів та університетів / За ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Вища школа, 1986. – 541 с.
196. Педагогіка і методика початкової освіти: Методи психолого-педагогічних досліджень. – К.: Радянська школа, 1974. – Вип. 9. – 127 с.
197. Пекеліс В. Д. Як знайти себе. – К.: Весел., 1991. – 270 с.
198. Пентиліук М. І. Вивчення лексики і збагачення словникового запасу учнів // Удосконалення змісту навчання української мови. – К.: Радянська школа, 1982. – С. 90-110.
199. Передрій Г., Карпенко Т. У світі звуків і слів. – К.: Богдана, 1998. – 397 с.
200. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические сочинения / Под ред. М. Ф. Шабаевой. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963. – Т. 2: Из работ 1791- 1798 гг. – 563 с.
201. Петренко В. С. Краєзнавча робота з учнями // Початкова школа. – 1969. – № 5. – С. 12-18.
202. Петренко В. С. Методика проведення краєзнавчої екскурсії // Початкова школа. – 1973. – № 9. – С. 65-70.
203. Плиско К. М. Принципи, методи і форми навчання української мови. – Харків: Основа, 1995. – 239 с.
204. Повышение самостоятельности и творческой активности учащихся : Сборник трудов. – М., 1975. – 294 с.
205. Повідомлення Української ономастичної комісії. – Вип. 1-15. – К.: Наукова думка, 1966-1977.
206. Подготовка студентов педагогических вузов к краеведческой и природоохранительной работе с учащимися: Тезисы докладов к конференции по проблемам краеведения и охраны окружающей среды в работе школы и педвузов. Октябрь, 1974 г. / Ред. колл.: И. С. Матрусов и др. – М., 1974. – 152 с.

207. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 189 с.
208. Покотило В. Ф., Серьодкіна Д. Т. Юний краєзнавець. – К.: Радянська школа, 1969. – 144 с.
209. Попович Ю.А. Готовим учителя начальных классов к туристско-краеведческой деятельности // Начальная школа. – 1990. – № 8. – С. 75-81.
210. Попович Ю. А. Делимся опытом туристско-краеведческой работы с детьми // Начальная школа. – 1991. – № 4. – С. 92-93.
211. Порадник соціального виховання: Програми 1-го концентру для сільських і міських трудових шкіл. – Видання п'яте. – Харків, 1925. – 156 с.
212. Поспелов Е. М. Школьный топонимический словарь: Пособие для учащихся. – М.: Просвещение, 1988. – 224 с.
213. Прус І. Т. Краєзнавча робота в школі. – К.: Радянська школа, 1984. – 169 с.
214. Развитие познавательной активности и самостоятельности учащихся: Сборник трудов. – Куйбышев, 1978. – 85 с.
215. Рафалюк М. І., Андросчук Н. В. Сучасні аспекти туристсько-краєзнавчої роботи з молодшими школярами // Початкова школа. – 1996. – № 4. – С. 29-31.
216. Редковец І. А. Обусловленность уровня познавательной активности школьников характером их учебной деятельности // Воспитание в учащихся познавательной активности. – Волгоград, 1971. – С. 24-34.
217. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 214 с.
218. Родак И. И. Сущность творческой активности учащихся в учебном процессе // Советская педагогика. – 1959. – № 4. – С. 69-77.
219. Рожило Л. П., Шпортенко О. М. Метод спостережень на уроках мови // Українська мова і література в школі. – 1973. – № 2. – С. 58-69.
220. Романько В. И. Краеведение в системе вузовской подготовки будущего учителя литературы: Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – К., 1992. – 18 с.

221. Рудницька Н. Краєзнавство в навчальних програмах шкіл Волині (1917-1932 рр.) // Початкова школа. – 1999. – № 11. – С. 58-60.
222. Русаков М. Г. Землезнавство і краєзнавство. – К.: Вища школа, 1970. – 263 с.
223. Руссо Ж. Ж. Эмиль, или о воспитании / Перевод с французского П. Первова. – М., 1986. – 651с.
224. Савін М. В. Педагогіка. – К.: Вища школа, 1974. – 250 с.
225. Савченко А. Я. Совершенствование познавательной деятельности младших школьников // Советская педагогика. – 1981. – № 10. – С. 35-37.
226. Савченко О. Я. Розвиток пізнавальної самостійності молодших школярів. – К.: Радянська школа, 1982. – 176 с.
227. Савченко О. Я. Урок у початкових класах: Навчально-методичний посібник. – К.: Освіта, 1993. – 224 с.
228. Саулина А. П. Воспитание познавательной активности младших школьников в ходе изучения нового материала. – Дис. ... канд. пед. наук. – М., 1970. – 192 с.
229. Семенова И. Н. Краеведческая работа в начальных классах.– Якутск, 1965. – 16 с.
230. Семенов В. Г. До проблеми ефективності операційних ігор у формуванні пізнавальних інтересів учнів-підлітків // Педагогіка: Республіканський науково-методичний збірник. – К.: Радянська школа, 1984. – Вип. 23. – С. 63-70.
231. Семенов Д. Д. Избранные педагогические произведения / Под ред. Н. А. Константинова . – М.: Учпедгиз, 1953. – 400 с.
232. Семенов О. І. Плуг на щастя // Початкова школа. – 1996. – № 2. – С. 59-60.
233. Сеніна В. К., Євтушенко Н. М., Дирда О. А. Ознайомлення з антропонімами // Початкова школа. – 1996. – № 9. – С. 15-17.
234. Сергеев И. С. Краеведческая работа в школе. – М.: Просвещение, 1974. – 175 с.
235. Середа В. Ю. Вчись мислити логічно. – К.: Радянська школа, 1989. – 175 с.
236. Сеченов И. Н. Избранные философские и психологические произведения. – М.: Госполитиздат, 1947. – 433 с.

237. Синиця І. О. Психологія усного мовлення учнів 4-8 кл. – К.: Радянська школа, 1974. – 207 с.
238. Скаткин М. Н. Активизация познавательной деятельности учащихся // Народное образование. – 1966. – № 1. – С. 8-15.
239. Скаткин М. Н., Шацкий С. Т. О всестороннем развитии детей. – М.: Знание, 1977. – 64 с.
240. Скуратівський В. Місяцелік // Початкова школа. – 1996. – № 10. – С. 60-62.
241. Скуратівський Л. В. Пізнавальні завдання з української мови. – К.: Радянська школа, 1987. – 142 с.
242. Совершенствование обучения младших школьников / Под ред. А. И. Пышкало. – М.: Просвещение, 1984. – 139 с.
243. Соколова И. В. Краеведческая работа в начальных классах. – М.: Просвещение, 1977. – 223 с.
244. Стрижак О. С. Назви розповідають: Про роль географічних назв у вивченні історії України. – К.: Знання, 1967. – 39 с.
245. Стрижак О. С. Про що розповідають географічні назви: Сліди народів на карті УРСР. – К.: Наукова думка, 1967. – 127 с.
246. Строев К. Ф. Краеведение. – М.: Просвещение, 1974. – 144 с.
247. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа // Вибрані твори: Т. 4. – К.: Радянська школа, 1977. – 670 с.
248. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори: В 5-ти т. – Т. 3. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 46-142.
249. Сухомлинський В. О. Слово рідної мови // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 1. – С. 3-8.
250. Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний. – М.: Издательство Московского университета, 1975. – 135 с.
251. Талызина Н. Ф. Формирование познавательной деятельности младших школьников: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – 175 с.
252. Таран І. Зима з літом зустрічається // Початкова школа. – 1997. – № 2. – С. 36-38.

253. Теория и методика ономастических исследований / Отв. ред. А. П. Непокупный. – М.: Наука, 1986. – 256 с.

254. Терезин М. Н. Некоторые характерные особенности связи теории с практикой // Развитие самостоятельности и активности учащихся в учебной работе школы. – Челябинск, 1966. – С. 9-11.

255. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918-1919 шкільний рік. – К.: Департамент нижчої освіти, 1918. – 63 с.

256. Торчинська Т. А. Власні назви на уроках мови у першому класі як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів // Наука і сучасність: Збірник наукових праць. – Том XXV. – К.: Логос, 2001. – С. 280-287.

257. Торчинська Т. А. Методика вивчення різних класів власних назв на уроках рідної мови у початкових класах // Наука і сучасність: Збірник наукових праць. – Ч. 1. – К.: Логос, 1999. – С. 255-268.

258. Торчинська Т. А. Онімія підручників з рідної мови для початкових класів // Мовознавство. Літературознавство. Методика: Збірник наукових і навчально-методичних праць. – Випуск I. – К.: Знання, 1999. – С. 85-89.

259. Туристско-краеведческие кружки в школе / Состав. А. И. Верба и др. – М.: Просвещение, 1988. – 156 с.

260. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 1. – 467 с.

261. Ушинський К. Д. Твори: У 4 т.– К.: Радянська школа, 1952. – Т. 4.– 456 с.

262. Файчак З. Є. Розвиток пізнавальних інтересів молодших школярів засобами народознавчого матеріалу та навчальної гри. – Івано-Франківськ, 1994. – 57 с.

263. Федоренко Л. П. Принципы обучения русскому языку. – М.: Просвещение, 1973. – 212 с.

264. Формирование интереса к учению у школьников / Под ред. А. К. Марковой. – М.: Педагогика, 1986. – 192 с.

265. Формирование познавательной самостоятельности школьников в процессе усвоения системы ведущих знаний и способов деятельности / Под. ред. Т. И. Шаповой. – М., 1975. – 178 с.

266. Франко З. Т. Хто ми ? Звідки родом? – К.: Знання, 1990. – 48 с.
267. Фролов П. Г. Системный подход в воспитании и обучении школьников. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1979. – 190 с.
268. Функції і структура методів навчання / За ред. В. О. Онищука. – К.: Радянська школа, 1979. – 159 с.
269. Фурман А. В. Проблемні ситуації в навчанні: Книга для вчителя. – К.: Радянська школа, 1991. – 191 с.
270. Хабиб Р. А. Организация учебно-познавательной деятельности учащихся. – М.: Педагогика, 1979. – 175 с.
271. Харламов М. Ф. Активизация учения школьников (Дидактические очерки). – Минск: Народная асвета, 1970. – 158 с.
272. Харламов М. Ф. Как активизировать учение школьников. Дидактические очерки. – 2-е изд., доп. и перераб. – Минск: Народная асвета, 1975. – 208 с.
273. Хомич Л. Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів // Початкова школа. – 1999. – № 5. – С. 55-56.
274. Хоптяр А. С. Школьное краеведение как средство развития познавательных способностей: Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – М., 1973. – 24 с.
275. Хорошковська О. Н. Розвиток мовлення молодших школярів: Посібник для учителів. – К.: Радянська школа, 1985. – 96 с.
276. Чак Є. І. З біографії слова. – К.: Веселка, 1976. – 135 с.
277. Чернова Г. Б. На земле чукотской // Начальная школа. – 2000. – № 7. – С. 10-14.
278. Чумарна М. Звичаєвий календар // Початкова школа. – 1997. – № 5. – С. 62-64.
279. Шадриков В. Д. Познавательные процессы и способности в обучении. – М.: Просвещение, 1990. – 140 с.
280. Шайковская Н.М. Роль экскурсий в краеведении // Вопросы школьного краеведения. – Л., 1976. – С. 31-33.
281. Шамова Т. И. Активизация познавательной деятельности учащихся общеобразовательных школ // Обзорная информация. – М., 1976. – Вып. 8. – С. 31-32.
282. Шамова Т. И. Активизация учения школьников. – М.: Педагогика, 1982. – 208 с.

283. Шамова Т. И. К вопросу о методах преподавания и учения. – Советская педагогика. – 1974. – № 1. – С. 40-50.
284. Шамова Т. И. Проблема активизации учения школьников (дидактические концепции и пути реализации принципа активности в обучении). – Дис. ... д-ра пед. наук. – М., 1977. – 386 с.
285. Шарыгин В. Н. Народный краеведческий // Изучаем свой край. – Киров, 1979. – С. 118-135.
286. Шилова Е. С. Учебные задания развивающего характера как средство эффективности обучения: Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – М., 1980. – 20 с.
287. Шихалиев Х. Ш. Принцип краеведения при обучении математике // Начальная школа. – 1990. – № 9. – С. 65-66.
288. Шухова Є. О., Астаніна О. М. Використання краєзнавчого матеріалу в навчанні природознавства // Початкова школа. – 1983. – № 5. – С. 46-50.
289. Щукина Г. И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе: Учебное пособие для студентов пединститутов. – М.: Просвещение, 1979. – 160 с.
290. Щукина Г. И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. – М.: Педагогика, 1988. – 205 с.
291. Щукина Г. И. Проблема познавательного интереса в педагогике. – М.: Педагогика, 1971. – 351 с.
292. Щукина Г. И. Роль деятельности в учебном процессе. – М.: Просвещение, 1986. – 144 с.
293. Юньев И. С. Беседы о краеведении. – М.: Знание, 1966. – 160 с.
294. Якиманская И. С. Развивающее обучение. – М.: Педагогика, 1979. – 144 с.
295. Янко М. Д. Литературное краеведение в школе: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1976. – 95 с.
296. Янко М. Т. Гомін Землі: Загадки топонімічні. – К.: Веселка, 2000. – 127 с.
297. Янко М. Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник. – К.: Знання, 1998. – 432 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А ТЛУМАЧНИЙ ОНОМАСТИЧНИЙ СЛОВНИК- МІНІМУМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ІМЕН З ЇХНІМИ ВАРІАНТАМИ, НАЗВ СВЯТ, СИМВОЛІЧНИХ ТА БОЖЕСТВЕННИХ НАЗВ

ІМЕНА

Алла – ім'я походить із грецької мови, від *алле* – „інша, друга, наступна”; в російській мові могло виникнути від прикметника „алый”. Варіанти: *Аллочка, Аля*.

Анатолій – ім'я походить від назви мешканця *Анатолії*. У грецькій мові слово *анатоле* означає „схід”. Варіанти: *Толя, Толик*.

Андрій – ім'я успадковане із грецької мови, в якій слово *андрейос* означає „мужній, хоробрий”. Варіанти: *Андрійко, Андрушка*.

Антон – ім'я походить від грецького слова *антос*, що означає „квітка”, тобто *Антон* – „квітучий”. Латинською мовою *Антон* означає „той, хто вступає в бій”. Варіант: *Антончик*.

Артем – ім'я походить із грецької мови, в перекладі означає „здоровий, неушкоджений”. Варіанти: *Артемко, Артемчик*.

Архип – ім'я походить із грецької мови і в перекладі означає „здоровий.” Варіант: *Архипчик*.

Богдан – слов'янське ім'я, означає „даний богами, подарований”. Варіанти: *Богданчик, Богдась*.

Борис – ім'я походить від давньобулгарського слова *барши* зі значенням „давання, подавання”. Близьке до слов'янського слова „боротися”. Варіант: *Бориско*.

Вадим – ім'я давньослов'янське із значенням „той, хто сперечається.” Варіант: *Вадимчик*.

Валентина – походить від чоловічого імені *Валентин*, що у перекладі з латинської означає „сильний, здоровий, міцний”. Варіант: *Валя*.

Валерій – латинське ім'я, яке означає „бути здоровим, міцним”. Варіанти: *Валерик, Валера*.

Варвара – ім'я походить із грецької мови і у перекладі означає „чужоземка”. Варіанти: *Варваронька, Варка*.

Василина – ім'я утворене від чоловічого імені *Василь*. Варіанти: *Василинка, Василька*.

Василь – грецьке ім'я, де *Василь* – „базілеус” – означає „цар, князь”. Варіанти: *Василько, Василечко, Вася*.

Віктор – латинське ім'я, в перекладі означає „переможець”. Варіант: *Вітя*.

Віра – ім'я запозичене зі старослов'янської мови, де з'явилося як калька грецького імені, що в перекладі означає – „віра”. Варіанти: *Вірочка, Віронька*.

Віталій – ім'я латинське і означає „життя”. Варіанти: *Віталик, Вітя*.

Володимир – слов'янське ім'я. Складається з двох частин: *волод-* (від „*володіти*”) і *мир* (від „*світ, мир*”). Отже, *Володимир* – „той, хто володіє світом”. Варіанти: *Володя, Вова*.

В'ячеслав – ім'я походить від слов'янського словосполучення зі значенням „більш сильний”. Варіант: *Слава*.

Галина – ім'я походить із грецької мови і в перекладі означає „спокій, тиша, штиль на морі, тиха погода”. Варіанти: *Галинка, Галя*.

Ганна – давньоєврейське ім'я, перекладається як „ласка, благодать, дарунок”. Варіанти: *Ганнуся, Ганка, Гася, Анна*.

Гафія – грецьке ім'я, яке в перекладі означає „добра”. Варіант: *Гафійка*.

Геннадій – походить із грецької мови і в перекладі означає „благородний, родовитий”. Варіант: *Гена*.

Гнат – ім'я походить з латинської мови і в перекладі означає „вогненний”. Варіанти: *Гнатик, Гнатко*.

Гордій – грецьке ім'я, яке мав фригійський цар, а столицею Фригії було місто *Гордій*. Варіант: *Гордійко*.

Григорій – ім'я походить із грецької мови і в перекладі означає „батьорий, пильний”. Варіанти: *Гриць, Григір, Грицько*.

Данило – давньоєврейське ім'я, що в перекладі означає „божий суд”. Варіант: *Данилко*.

Дарина – ім'я утворилося від чоловічого імені *Дарій* – „той, хто володіє”. Варіанти: *Даринка, Даруся*.

Дем'ян – можливо, латинське ім'я із значенням „присвячений богині Егіні і Епідавра *Дамії*”. Варіант: *Дем'яно*.

Денис – від імені грецького бога родючості, згодом – виноградарства і виноробства *Діоніса*: дослівно – „той, хто присвячений *Діонісу*”. Варіант – *Дениско*.

Дмитро – грецьке ім'я, походить від *Деметріос* і означає в перекладі „той, хто належить *Деметрі*”, тобто богині родючості і землеробства. Варіанти: *Дмитрик*, *Діма*.

Єва – за біблійним переказом, ім'я першої жінки. Давньоєврейське ім'я, що в перекладі означає „жива”.

Євген – ім'я, що прийшло із грецької мови й означає „благородний, доброго роду, доброї породи”. Варіанти: *Євгенко*, *Женя*.

Євгенія – грецьке ім'я, що означає – „запашна олія, що зроблена із гвоздик чи васильків”. Варіанти: *Євгенка*, *Женя*.

Євдоким – походить з грецької мови і в перекладі означає „прославлений, оточений повагою”.

Єгор – походить із грецької мови, в перекладі означає „хлібороб, плугатар”. Варіанти: *Єгорко*.

Єлизавета – давньоєврейське ім'я, яке в перекладі означає „Богом я клянуся”.

Захар – давньоєврейське ім'я, в перекладі означає „бог згадав”. Варіант – *Захарко*.

Зоя – походить із грецької мови, містить у собі грецьке слово *зоо*, що означає „жива істота”.

Іван – походить з давньоєврейської мови, де означає „божа благодать, дар Богів”. Варіанти: *Іванко*, *Івасик*, *Івась*, *Ваня*.

Іванна – те ж саме, що й чоловіче ім'я. Варіанти: *Іванка*, *Йванка*.

Ігор – походить із скандинавських мов, де воно звучало як *Інвар*, що означало „молодий воїн”. Варіант: *Ігорчик*.

Інна – ім'я походить з латинської мови, що в перекладі означає – „мир, спокій”. Варіанти: *Іра*, *Іринка*.

Ївга – те, що й Євгенія.

Катерина – ім'я прийшло із грецької мови, в якій слово *катарина* означало „чиста, непорочна і навіть свята”. Варіанти: *Катя*, *Катруся*, *Катеринка*.

Килина – походить з латинської мови і в перекладі означає „орлина”. Варіант: *Килинка*.

Кирило – прийшло із грецької мови, в якій слово *керике* означає „вісник”, а в перекладі з перської – „шанована людина”.

Кіндрат – ім’я походить з латинської мови, що в перекладі означає „чотирикутний, квадратний, широкоплечий”. Варіант: *Кіндратик*.

Кіра – походить від чоловічого імені *Кир*, тобто „пан, володар”.

Клава – походить від чоловічого імені *Клавдій*, тобто „кульгавий”.

Клара – походить з латинської мови, в перекладі – „ясна, світла”. Варіант: *Кларочка*.

Клим – ім’я походить з латинської мови, в перекладі означає „милосердний, поблажливий”.

Кость – походить від латинського слова *констанс*, що означає – „постійний, рішучий, твердий, стійкий”. Варіанти: *Костянтин, Костик*.

Кузьма – ім’я походить із грецької мови, в перекладі – „порядок, світотворення”.

Лариса – ім’я походить від грецького слова *Лариса* (назва міста або „чайка”). Варіанти: *Лариска, Лара*.

Леся – скорочений варіант від імен *Лариса, Олександра*, який частіше фіксують як документальне ім’я в честь української поетеси *Лесі Українки*.

Лілія – ім’я походить з латинської мови, утворене від назви квітки – *лілія*. Варіант: *Ліля*.

Ліна – ім’я походить із грецької мови, що в перекладі означає „скорботна пісня”.

Лука – латинське ім’я, в перекладі означає „світлий; той, хто світиться”. Варіанти: *Лукаш, Лук’ян*.

Любов – ім’я запозичене зі старослов’янської мови, де з’явилося як калька із грецького імені – “любов”. Варіант: *Люба*.

Людмила – ім’я слов’янське, означає „людям мила”. Варіант: *Люда*.

Марина – ім’я походить з латинської мови, що в перекладі означає „морська”. Варіант: *Маринка*.

Марія – давньоєврейське ім'я, має декілька значень: „чинити опір, відмовлятися, заперечувати”, „бути гірким”, „кохання, бажання”. Варіанти: *Марічка, Маруся*.

Марко – ім'я походить від латинських слів *марто* – “(є) сухим, змарнілим, в'ялим, німічним” або *март* – „той, хто народився в березні”.

Марта – ім'я походить із грецької мови, в перекладі означає „пані, господиня”.

Мартин – ім'я походить від імені римського бога війни *Марса*: буквально – „той, хто присвячений *Марсу*”. Варіант – *Мартинко*.

Мар'ян – можливо, похідне від давньоєврейського імені *Маріанна* зі значенням „коханий, бажаний”.

Матвій – давньоєврейське ім'я, що в перекладі означає „дар божий”. Варіант: *Матвійко*.

Микита – в основі імені – грецьке слово *ніке* – „перемога”, буквально – „переможець”. Варіант – *Микитка*.

Микола – ім'я прийшло із Греції. Має дві частини: *ніке* – „перемога” і *лаос* – „народ”; отже, „переможець народів”. Варіанти: *Миколка, Коля*.

Мирон – від грецьких слів *міро* – „плакати” або *мірро* – „оля з приємним запахом”; буквально „той, хто гарно пахне”. Варіант – *Мирончик*.

Мирослав – від слов'янського словосполучення зі значенням „слава на увесь світ (мир)”. Варіант – *Слава*.

Михайло – ім'я походить від давньоєврейського *мі-ка-ель*, що означає „хто є ще такий, як Бог”, „рівний Богові”. Варіанти: *Михайлик, Мишко, Михасик*.

Мотря – ім'я походить з латинської мови, що в перекладі означає „поважна, заміжня жінка”.

Надія – українське ім'я, що з'явилося як калька з грецької мови – *надія*. Варіанти: *Надя, Надійка*.

Назар – ім'я прийшло з Палестини, утворилося від назви міста *Назарет*. У перекладі означає – „присвячений Всевишньому”. Варіанти: *Назарчик, Назарій, Назарко*.

Настя – ім'я походить із грецької мови і в перекладі означає „воскресіння”. Варіант: *Настуся*.

Наталка – ім'я прийшло з Римської імперії. Походить від латинського *наталіс*, що означає „народжена, рідна”. Варіанти: *Наталя, Наталочка, Наташа*.

Никодим – в перекладі із грецької мови – „той, хто перемагає народи”.

Ніла – ім'я походить із грецької мови і в перекладі означає „нова, молода”.

Ніна – грузинське ім'я, яке походить, можливо, від грецького *Нін* (ім'я легендарного засновника Ассирійської держави).

Олег – в перекладі зі скандинавської мови – „священний”.

Оксана – ім'я прийшло із грецької мови спочатку як *Ксенія*, що в перекладі означає „гостинна”, „чужоземка”. Варіанти: *Оксанка, Оксаночка*.

Олександр – грецьке ім'я з основами *анексо* – „захищаю”, *андрос* – „людина” („захисник людей”). Варіанти: *Саша, Сашко*.

Олексій – в перекладі із грецької мови – „захищаю, охороняю, відбиваю напад, запобігаю якомусь лихові”. Варіант: *Олекса, Альоша*.

Олена – в основі лежить грецьке слово *геленос*, тобто „світло, полум'я, сяйво, смолоскип”. Варіанти: *Оленка, Лена*.

Олесь – варіант від імені *Олександр*.

Олеся – жіноче ім'я *Олеся* походить від чоловічого *Олександр*.

Ольга – скандинавське ім'я, що в перекладі означає „свята”. Варіант: *Оля*.

Омелян – від латинського слова *Еміліан* – „суперник, учасник змагання” або від грецького *аміліос* – „лагідний, ввічливий, підлабузник”.

Орест – ім'я походить від грецького слова *орос* – „гора”, тобто „житель гір”, „дикун”.

Орися – те саме, що й *Ірина*.

Павлина – ім'я походить від чоловічого *Павло*, що в перекладі з латинської означає „малий”. Варіант: *Павлинка*.

Павло – від латинського слова *паулос* – „малий”. Варіанти: *Павлик, Павлусь*.

Панас – ім'я походить із грецької мови, від слова *Апанатос* – „безсмертний”. Варіант – *Панасик*.

Петро – грецьке ім'я, походить від слів *петреа* – „скеля”, *петрос* – „камінь”. Варіанти: *Петрик, Петрусь*.

Пилип – грецьке ім'я, походить від слів *філео* – „люблю” та *гіппос* – „кінь”, тобто „той, хто любить коней”. Варіант – *Пилипко*.

Поліна – скорочений варіант імені *Аполлінарія*. В античній міфології *Аполлон* – бог Сонця, мудрості, який „палить, нищить”. Варіант: *Поля*.

Прокіп – в основі імені грецького походження слово *прокопос* – „той, хто схопив рукоять меча” або „добре встигаючий”.

Роман – ім'я прийшло із Давнього Риму. Означає „народний, римлянин”. Варіант: *Романчик*.

Сава – від назви латинського племені *сабини* або *сабиняни*, у перекладі з давньоєврейської мови – „неволя, полон”.

Світлана – від чоловічого імені *Світлан*, тобто „світлий”. Варіанти: *Света, Світланка*.

Святослав – від слов'янського словосполучення із значенням „свята слава”. Варіант – *Слава*.

Семен – в перекладі з латинської мови означає „каміння” або „слухняний, вислуханий богом”. Варіант: *Семенко*.

Сергій – ім'я прийшло з Римської імперії, де звучало як *Сергіус*, що означає „служитель, високий, високопоставлений, вельмишановний”. Варіант: *Сергійко*.

Соломія – давньоєврейське ім'я, що в перекладі означає „мир”. Варіант: *Соломійка*.

Софія – ім'я із грецької мови, де слово *софія* означає „мудрість”. Варіант: *Софійка, Соня*.

Степан – ім'я прийшло із Греції, де означає „вінок”, „оздоблене гільце”. Варіант: *Степанко*.

Тамара – давньоєврейське ім'я, що в перекладі із грецької мови означає „фінікова пальма”, „горіхове дерево, шовковиця”. Варіант: *Тома*.

Тарас – ім'я походить від грецького слова *тарактікос* – „бунтівливий”, той, хто викликає збентеження”. Варіант: *Тарасик*.

Тетяна – походить від імені сабінського царя, яке у перекладі із грецької мови означає – „установлюю, призначаю”.
Варіанти: *Таня, Тетянка*.

Тиміш – грецьке ім'я, що в перекладі означає „честь і шана”, „той, хто шанує бога” і „богобоязливий”. Варіант: *Тимофій*.

Тимур – у перекладі з тюркських мов – „залізний”.

Тихін – ім'я походить із грецької мови, в перекладі слово *тіхон* означає „той, хто має везіння, приносить щастя”.

Устим – латинське особове ім'я, що в перекладі означає „справедливий” (порівняйте: *юстиція*). Варіант: *Юстимко*.

Федір – у перекладі із грецької мови означає „божий дар”.
Варіанти: *Федько, Федя*.

Федора – ім'я походить від чоловічого імені *Федір*. Варіант: *Федорка*.

Харитя – грецьке ім'я зі значенням „витонченість, краса, приваба”.

Хома – від арамейського слова *теом* – „близнюк”.

Христина – грецьке ім'я, в перекладі – „християнка”.
Варіант: *Христя*.

Юлія – від чоловічого імені *Юлій*, що в перекладі із грецької мови означає „кучерявий”. Варіант: *Юля*.

Юрій – слов'янська форма імені *Георгій* із значенням „землероб”. Варіанти: *Юра, Юрко*.

Юхим – у перекладі із грецької мови означає „благородний, радісний, священний”.

Яків – давньоєврейське ім'я зі значеннями „хитрий”, „підбурювач”, „той, хто хватає за п'ятку”, тобто „той, хто іде у слід богу”.

Ярина – варіант імені *Ірина*.

Ярослав – слов'янські слова *слава, ярий* надають імені значення „грізний, весняний, пов'язаний із богом Сонця *Ярилом*”.
Варіант: *Слава*.

НАЗВИ СВЯТ

Благовіщення – християнське свято, яке відзначають 25 березня (за новим стилем – 7 квітня). Свято пов'язане з культом Богородиці, яка в цей день нібито одержала *звістку* про те, що у неї буде син Ісус. У народі вірили, що в цей день Бог *благословляє* рослини і починають цвісти перші квіти.

Введення – християнське свято, що знаменувало собою початок зимового циклу обрядовості. Відзначали його 21 листопада за старим стилем.

Великдень (Свята Пасха) – весняне християнське свято, присвячене воскресінню Ісуса Христа. Цей день – радісне свято за воскреслого Господа, адже Христос переміг смерть своїм воскресінням.

Вербна неділя – назва християнського свята у неділю за тиждень перед Великоднем. У цей день нарізували *вербові* гілочки і несли їх до церкви, щоб святити. Палички зберігали потім як магічні предмети, що можуть викликати дощ, відвернути недугу.

Водохрещення (Водохрестя, Водохреще, Водохрещя) – церковне свято 19 січня – пам'ять про євангельську легенду про *хрещення* Ісуса Христа. Саме цього дня майже дві тисячі років тому тридцятилітній Ісус Христос приймав *хрещення* від Івана Предтечі.

День перемоги – всенародне свято, що відзначається щорічно 9 травня на честь *перемоги* над фашистською Німеччиною у другій світовій війні. Це свято торжества життя над смертю, розуму над варварством, сил миру над силами війни.

Зелені свята (П'ятидесятниця, Святки) – давнє народне свято, яке відзначається на *п'ятдесятий* день після Великодня. За народними віруваннями, у цей день прокидалися мерці, виходили з озер та рік русалки, зацвітало жито. Щоб умилювати їх, уберегти від злих сил, мати гарний урожай, люди квітчали оселі клечанням, встеляли запашними квітами, завивали вінки.

Купала Івана – одне із найдавніших і найпоетичніших свят давніх слов'ян, що відзначалося у ніч з 23 на 24 червня (7 липня); *Іванів* день, який припадав на час літнього сонцестояння,

присвячувався Сонцю, *Купайлу*, що вважався богом родючості, врожайного літа, лікарських рослин та добробуту.

Кутя – обрядова каша з ячмінних або пшеничних зерен, уживана з солодкою підливою напередодні Різдва чи Водохреща.

Маковія – спрощена українська назва церковного свята святих мучеників Маккавеї (1 серпня за старим стилем). Цього дня у церквах разом із хлібним колоссям святили садові квіти і головки маку, які на Різдво використовувалися для приготування куті. Вдома пекли пироги і коржі з маком. Традиційні першосерпневі букети на Поділлі називалися маковійками.

Масляна (*Масниця, Пущення, Сиропуст*) – давньослов'янське свято проводів зими, пристосоване християнською церквою до тижня перед Великим постом.

Миколи Святого (*Чудотворця Миколая*) – свято, яке відзначають 19 грудня. Культ *Святого Миколи* був надзвичайно поширений в Україні. За християнським віровченням, рукоположений апостолами на служіння бідним *Святий Микола* вважався заступником простого люду.

Новий рік – одне з найдавніших і найпопулярніших календарних свят. У давніх слов'ян, як і в багатьох землеробських народів Європи, рік розпочинався навесні. Після прийняття християнства за греко-візантійським обрядом початком церковного та громадського року стало 1 вересня. З 1700 р. Петро Перший увів у Росії січневе літочислення, проте на Україні під впливом Литви й Польщі, які захопили в XIV-XV ст. більшу частину її території, традиція зустрічі Нового року 1 січня існувала ще з кінця XIV ст., хоч і тривалий час не визнавалася широкими масами.

Покрова – назва релігійного свята, пов'язаного із культом Богородиці, що відзначається православною церквою 14 жовтня. *Покров* Богоматері – це заступництво її за нас перед Спасителем і Господом нашим, заступництво, через яке прощаються наші гріхи, лікуються наші скорботи. *Покрова* Божої матері – це любов її до нас, що сповнює серце милосердям.

Різдво (*Різдво Христове*) – одне з головних християнських свят на честь *народження Ісуса Христа*. У православних *Різдво Христове* випадає на 7 січня, в католиків – на 25 грудня.

Свят-Вечір (Багата кутя, Вілія, Коляда) – вечір 24 грудня за старим стилем напередодні Різдва. З ним було пов'язано багато звичаїв і обрядів. 24 грудня нічого не їли до вечора, поки не з'являлася перша зоря на небі (вірили, що саме в цей час народився Ісус Христос).

Спаси – три християнські народні свята на честь Ісуса Христа. *Спас* – скорочено від *Спаситель*, яким церква вважала саме Ісуса Христа. Є три *Спаси* – 14, 19 і 29 серпня. Перший *Спас* збігається з початком сівби озимини. У народі це свято Маковія. 19 серпня – Преображення Господнє. У народі в цей період закінчували збирати хліб. 29 серпня (*Спас* на положні), тобто свято перенесення нерукотворного образу Ісуса Христа із м. Едесси в Константинополь.

Храм – релігійне свято на честь певного святого або якоїсь релігійної події. Здавна в Україні кожне село мало свій „іменний празник” – храм. Його визначали за датою закінчення будівництва й освячення церкви (храму).

Щедрий вечір – *вечір* напередодні старого Нового року (13 січня). У давнину *Щедрий вечір* у слов'ян вважався днем народження бога Місяця (Дідуга, Василя). Відповідно до традиційних народних уявлень про циклічність часу, цього дня народжується не тільки новий рік, а й заново народжується світ.

Юрія Святого (Георгія Змієборця) – народне свято на честь покровителя хліборобства і скотарства. На Україні *Святого Юрія* відзначають 6 травня. Українці, споконвічні хлібороби і скотарі, глибоко пошановували *святого Юрія*. За народними уявленнями, він сховався на землю, відмикаючи небо, приносячи весну, тепло.

СИМВОЛІЧНІ ТА БОЖЕСТВЕННІ НАЗВИ

Берегиня – найстародавніша богиня добра і захисту слов'ян від усякого зла. За Скуратівським В., „це оселя, усе, що в ній є, що нажили, що приберегли із спадщини батьків – хатнім пожитком, дітьми, піснею, злагодою, добрим словом ...”.

Біблія – збірка книжок, які християнство і частково іудаїзм визнають священними. Склалася протягом тривалого часу (VIII ст. до н. е. – II ст. н. е.). З утвердженням християнства *Біблія* набула великого поширення. Більшу частину її становить Старий завіт (50 книг), меншу – Новий завіт (27 книг). *Біблія* включає численні тексти про походження світу й людини, „кінець світу”, догми, пророцтва, заповіді, молитви, життєпис святих тощо. Водночас *Біблія* – цінна історико-літературна пам'ятка, яка містить народні перекази, легенди, звичаї, притчі, літописні твори, ліричні та філософські поеми.

Бог (*Господь, Всевишній, Вседержитель*) – за уявленнями віруючих, надприродна всемогутня істота, головний об'єкт віри і поклоніння. У православному катехізисі *Бог* визначається як дух вічний, всеблагий, всезнаючий, всемогутній, всюдисущий, всеблаженний. *Бог* є істота вища, надсвітова, надприродна. Він усім керує і усе утримує в своїй волі. *Бога* називають Творцем Неба і Землі, всього, що існує в світі.

Богородиця (*Богоматір, Мадонна, Марія*) – у християнській релігії *матір Христа*. Посідає одне з центральних місць у культурі православної і католицької церков. У проповідях *Богоматір* – покровителька бідних, надійна заступниця, ідеал жінки, образ скорботної і ніжної матері, сповненої щедрості, людської доброти і благочестя.

Добро і Зло – міфологічні персонажі, що виступають у міфах, які базуються на протиставленні двох символів – корисних і шкідливих. Між *Добром* і *Злом* постійно точиться боротьба, яка, за народними уявленнями, повинна закінчитися перемогою першого. У християнській літературі *Добро* часто виступає у вигляді Бога, *Зло* – Сатани.

Доля – фантастично-космічний образ української міфології, що ототожнювався зі щастям, Богами, лихом. Щаслива *доля* – хороша, чепурна, а лиха – запухла, заспана. Народні уявлення

тракували *долю* не як ворожу, а як позитивну сутність людини, її двійника.

Дух – за міфологічними і міфічними уявленнями, добра або зла безплотна, надприродна істота, що бере участь у житті природи і людини; у християнстві – третє лице святої Трійці; образ українського фольклору.

Євангеліє – головна частина Нового Завіту, який, у свою чергу, є частиною Біблії. *Євангеліє* містить розповідь про Ісуса Христа, його життя, вчення, смерть і воскресіння. Християнською церквою оголошено священними чотири *Євангелія*: Матвія, Марка, Луки та Івана.

Зевс – у грецькій міфології цар богів і людей. Він мав верховну владу над світом. Його постійним місцем перебування вважається найвища гора Еллади Олімп.

Ікона – живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Бога або святого; образ. В основі культу *ікони* лежить уявлення наших предків, за якими боги (духи) можуть перебувати у різних предметах: камінні, дереві, воді тощо.

Ісус Христос – засновник *Християнства*. Проживав, за легендою, у Палестині в I ст. до н. е., проповідував релігію, за що був розп'ятий на хресті в часи правління римського управителя Пілата. Віра в історичність *Ісуса Христа*, його воскресіння і друге пришестя на землю є одним з основних постулатів віри більшості християнських церков і сект.

Мати – символ життя, святості, вічності, тепла і всеперемагаючої любові. В усі віки слов'яни чи не найбільше шанували *Матір*. У їхньому міфологічному пантеоні гордо височать образи-тотєми *Землі-матєри*, *матєри-вогню*. Через тисячоліття дійшли до нас імена найвеличніших богинь Слави, Берєгині, Лади, Оранти, Богоматєри, які вважалися заступницями, добрими порадницями людей.

Місяць – один з головних богів на Русі. Віддавна *Місяць* (Дідух, Коляда, Василь) був одним із головних культових божеств. За народними уявленнями, *Місяць* міг вплинути на фізичну будову, характер людини. Вважалося, що все розпочате в день народження *місяця* завершиться щасливо.

Перун – бог блискавки і грому, „той, що робить вогонь, кидає вогонь, стріляє вогнем”. *Перун* – один із найголовніших

персонажів слов'янської міфології – був створений з каменю й оживлений Білобогом. Зображувався *Перун* срібночубим, золотовусим, з вогненними стрілами, золотим луком та важким молотом в руках.

Рай – за релігійними уявленнями, місце, де блаженствують праведники після смерті; за біблійною легендою – сад, у якому жили перші люди Адам і Єва; красива, благодатна місцевість.

Род – першобог слов'янської міфології, зачинатель усього живого, Господар Світу. За легендами, *Род* – творець вирію, батько Білобога та Чорнобога, відає долями людей і богів.

Русалки (мавки, лоскотниці, лоскотухи) – за народним повір'ям, казкові водяні істоти в образі гарної дівчини з довгими хвилястими косами; водяні німфи. За уявленнями давніх слов'ян, *русалки* були водяними божествами. Українці вважали, що це „заможні” мерці, жінки, які закінчили життя самогубством, або померлі нехрещеними малі діти.

Сонце – всемогутнє слов'янське божество, що втілювало життя, тепло, світло; символ всемогутності. Давні слов'яни вбачали у *Сонці* могутнього носія тепла і світла, уявляли його розпеченим водяним колесом, від якого залежить життя і благополуччя роду. Про те, що світле-пресвітле *Сонце* було найшановнішим, свідчать його численні боги: Дажбог, Троян, Ярило, Купала, Хорс.

Хліб – символ життя, щастя, благополуччя; предмет обрядовості.

Ярило – у давніх слов'ян бог весняного Сонця, весняних робіт, любові й пристрасті. За віруванням наших пращурів, *Ярило* був заступником сівачів, трударів, що встають до сходу сонця. Місяцем *Ярила* був *ярець* (травень). Зображувався молодим, в білій полотняній одежі, на білому коні, босоніж. На голові мав яскравий вінок з квітів як символ вічності землі і неба.

Яровит – син *Ярила*.

ДОДАТОК Б
СИСТЕМА ВПРАВ З ВИКОРИСТАННЯМ
ОНОМАСТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ У РОБОТІ НАД
ІМЕННИКОМ І ПРАВОПИСОМ СЛІВ З ВЕЛИКОЇ
БУКВИ

ВПРАВИ НА ВМІННЯ КОРИСТУВАТИСЯ ПРИЙОМАМИ
СИНТЕЗУ

Семантична група: географічні назви

– Прочитайте географічні назви. Погрупуйте їх: міста, річки, гори, країни.

– Якими ще словами можете доповнити кожен групу слів? Дopiшіть.

Київ, Карпати, Швейцарія, Херсон, Дніпро, Тиса, Україна, Тянь-Шань, Рось, Білорусія, Одеса.

– Чи можна названі іменники змінювати за числами? Чому? Як ви міркуєте?

Зразок виконання

Міста: *Київ, Херсон, Одеса*

Гори: *Карпати, Тянь-Шань*

Ріки: *Дніпро, Тиса, Рось*

Країни: *Швейцарія, Україна, Білорусія*

Опорний матеріал

Ріки України

*Буйні води котить Тиса,
лине Прут і Латориця,
річка Черемош іскриться.
Як волошка, голубий
у Дністер впадає Стрий.
Дніпрогесом на добро
осяває степ Дніпро.
На зеленій на Десні
просто диво навесні.*

(В. Лучук)

ВПРАВИ НА УДОСКОНАЛЕННЯ УМІНЬ АНАЛІЗУВАТИ

Семантична група: імена

– Прочитайте уривок з вірша С. Олійника. Випишіть імена групами: жіночі, чоловічі. Поясніть правила правопису.

*Я в пошані у людей,
Героїня – мати.
Спородила я дітей
Вже й не так багато –
Лиш Івана та Степана,
Лиш Явдошку та Грицька,
Лиш Настусю та Марусю,
Та Олену, та Федька,
Та найменшого, Панька!*

Зразок виконання

I група – Явдошка, Настуся, Маруся, Олена.

II група – Іван, Степан, Грицько, Федько, Панько.

Опорний матеріал

Пістони

*У Мар'яни голова – як трава,
А в Андрійка дуже кучерява.
У Мар'яни в голові ворони,*

*А в Андрійка в голові пістони.
І коли пістони ті стріляють,
То ворони з голови літають.*

(Р. Кухарчук)

ВПРАВИ НА ВМІННЯ ПОРІВНЮВАТИ НАПИСАННЯ СЛІВ

Семантична група: географічні назви

– Прочитайте уважно слова. Який висновок можна зробити ?

*Київ – киянин;
Харків – харків'янин;
Суми – сумчанин;
Тернопіль – тернопільчанин;
Одеса – одесит;*

Херсон – херсонець.

Зразок виконання

Загальні назви жителів міст походять від власної назви конкретного міста. Назва міста пишеться з великої букви, а похідна, загальна назва жителів, – з маленької букви. Загальні назви утворюються за допомогою суфіксів.

Опорний матеріал

Прямо з Польської держави

До нас гості приїжджали –

Із Шидлува, із Чижува,

Із Козлува, із Павлува,

З Михайлува, з Якубова,

З Насташкува, з Яникова.

(М. Стельмах)

ВПРАВИ НА ВМІННЯ УЗАГАЛЬНЮВАТИ ВИУЧУВАНИЙ МАТЕРІАЛ

Семантична група: географічні назви

– Прочитайте текст, поставте запитання до іменників. Який ви можете зробити висновок?

Влітку ми з мамою і татом відпочивали на чудовому березі Чорного моря в місті Феодосії. Наша база відпочинку звалася “Золотий пляж”. Там було багато людей з інших міст України. А поруч з нами жила сім’я з Києва. Разом з ними ми їздили на екскурсію по місту. Всі були дуже задоволені.

Зразок виконання

Назви морів, міст, республік пишуться з великої букви, а загальні назви – з малої.

Опорний матеріал

Ласкаво просимо

муз. І. Білозіра слова В. Крищенка

Співа Дніпро, відлунюють Карпати,

Той голос чути сестрам і братам.

Ми хочемо усіх вас привітати,

У пояс поклонитись, друзі, вам.

Приспів:

Ласкаво просимо, ласкаво просимо –

*Моя **Вкраїна** щиро промовля.
Ласкаво просимо, ласкаво просимо –
Братерством нашим світиться земля.*

ВПРАВИ НА ВМІННЯ ДОВОДИТИ ПРАВИЛЬНІСТЬ ВИКОНАНОГО ЗАВДАННЯ

Семантичні групи: назви рік, клички тварин

– Додайте букву на початку слів. Доведіть правильність написання шляхом пояснення лексичного значення. У які з групи можна об'єднати слова?

*.он, .олошка, корова .вітка, .окирки, .рип'ять, собака .ім,
.ось, .омашки, .звіночки, кішка .джілка.*

Зразок виконання

Дон, волошка, корова Квітка, сокирки, Прип'ять, собака Бім,
Рось, ромашки, дзвіночки, кішка Бджілка.

Волошки, сокирки, ромашки, дзвіночки – польові квіти.

Дон, Прип'ять, Рось – річки.

Квітка, Бім, Бджілка – клички тварин.

Назви річок, клички тварин пишуться з великої букви, а загальні назви – з малої.

Опорний матеріал Друзяки

*Кіт з **Рябком** були друзяки.*

Котик нишком у собаки

Брав щоразу м'ясо, сало,

Бо котові завжди мало.

*А **Рябко** зітхнув у тузі:*

“Хай бере, на те ми друзі”.

Діти, ви скажіть мені:

*Кіт був друг **Рябкові** ? (ні)*

(П. Воронько)

ДОДАТОК В
ДИДАКТИЧНА СИСТЕМА ВПРАВ З
ВИКОРИСТАННЯМ ОНОМАСТИЧНОЇ ТА
АПЕЛЯТИВНОЇ ЛЕКСИКИ
(НА МАТЕРІАЛІ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ:
РІДНА МОВА – ЧИТАННЯ)

Вправа 1
– Прочитайте вірші

*Звуть мене Петро,
батька звуть Дмитро,
діда звуть Іван,
брата звуть Степан,
маму звати Галя,
а сестрицю – Валя,
бабцю звати Катерина –
от і вся моя родина.*

Як звати?

- Як тебе, любий хлопчику, звати?*
- Так точнісінько звати, як тата.*
- А як тата? Ти скажеш, звичайно?*
- Так, як діда. Це зовсім не тайна.*
- А яке ж у дідуся імення?*
- От смішні ви! Таке ж, як і в мене!*

(П. Ребро)

– Запам'ятайте походження імен:

Дмитро – походить від грецького Деметріос (від імені богині родючості і землеробства – Деметри).

Іван – походить з давньоєврейської мови, означає „Божа благодать” або „Божий дар”.

Петро – прийшло з грецької мови, означає „скеля, камінь”.

– Пофантазуйте!

Зібралися всі діти на майданчику з вихователем групи подовженого дня, і запропонувала вона їм пограти в гру „Хто назве більше імен, які розпочинаються такою ж буквою, як і ті, про які згадується у віршах”.

Умови гри: Кожний ряд – це команда. Виграє та, яка найбільше називає імен.

Форма гри групова. Діти радяться між собою, записують імена на листочку, а лідер групи, підрахувавши їх кількість, доповідає всьому класу.

Наприклад. Учитель вибирає для всіх команд три імені:
Петро, Валя, Галя.

Діти радяться між собою і дописують.

Петро (*Павло, П'єр, Пелагея, Параска, Пантелеймон, Павлина, Поліна і т. д.*)

Валя (*Валентин, Віктор, Володимир, Василь, Віталій, Вероніка, Вікторія, Ванда, Валерія, Варвара, Віолетта і т. д.*)

Галя (*Георгій, Гаврило, Геннадій, Григорій, Генріх, Горпина, Георгіна, Гертруда, Глафіра і т. д.*)

Переможців учитель може нагородити емблемами із зображенням Сови – символу мудрості. Діти записують названі імена з пам'яті, запам'ятовують їхній правопис.

Вправа 2

– Послухайте текст (читає учитель).

Дідусів онучок

– *Принеси-но мені, Андрійку, холодної водички. Пити хочу, – просить дідусь Демид, майструючи в саду вулика.*

Андрійко біжить до хати, набирає повен кухоль води, несе дідусеві.

– *От славний онучок! Молодець! – хвалить його дідусь.*

– *Який онучок? Це ж я приніс воду, – каже Андрійко.*

– *А ти хто? – питає дідусь.*

– *Андрійко.*

– *А ще хто?*

– *Ніхто.*

– *Е, ні! Ти – бабусин і мій онучок, мамин і татів синочок.*

– *А для Наталі я хто? – допитується Андрійко.*

– *Для неї ти ровесничок.*

– *Ого! В мене аж чотири назви. Ще й п'ята – „молодець!”*

– *Рости, онучку. Ще більше назв матимеш.*

(А. М'ястківський)

– У хлопчика Андрійка аж „чотири назви, ще й п’ята – „молодець”. А скільки їх у вас? Запишіть слова, якими вас називають батьки, сестри, брати, дідусь, бабуся, друзі.

– Послухайте відповідь на це запитання учениці паралельного класу: мене називають *Сонею, Сонечком, Радістю, Щастячком, Квіточкою, Ласкавчиком* ... А вас?

Учні запам’ятовують правило, що власні назви, які походять із загальних, пишуться з великої букви.

Вправа 3

– Послухайте вірші-загадки. Дайте відповідь на запитання, а в дужках запишіть імена до загальних назв на букви, які позначатимуть два звуки.

Наприклад:

– У тебе є брат?

– Є.

– А у твого брата є брат?

– ...

(Відповідь. У мого брата є брат, його звати Ярославчик, це я).

Рахуйте гарненько

*У Матвійка
братів двійко
й сестричка Оленка.
А в Оленки
братів скільки?
Рахуйте гарненько!*

(А. Зарудний)

*У родині п’ять братів.
Кожен з них має сестру.
Скільки дітей у цій родині?*

(Шість)

*Дід з сином та внуком
на призьбі сидів:
скільки ж батьків тут
і скільки синів?*

(Два батька і два сина)

Вправа 4

– Прочитайте текст про Т. Шевченка.

Тарас Шевченко

*У кожного народу є свої великі поети. Наша земля дала світові **Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку.***

***Тарас** ще змалку писав вірші й гарно малював.*

Він написав багато творів, які полюбив український народ. Його книга „Кобзар” відома всьому світові.

***Тарас Шевченко** дуже любив Україну, свій народ. Він вболівав за долю України, свого народу і закликав до волі, до боротьби проти ворогів.*

*Крім прекрасних віршів і поем, **Тарас Шевченко** залишив нам багато чудових картин і малюнків.*

Великого українського поета називають Кобзарем. Його знають і шанують в усьому світі.

(За І. Білим)

– Випишіть окремими групами слова з великої букви: імена та прізвища; назву збірки з віршами; назву картини; назву, яка замінює ім'я та по батькові поета.

– Запам'ятайте справжнє прізвище та по батькові Лесі Українки – Лариса Петрівна Косач, а Українкою назвали тому, що вона славила Україну в своїй поезії і вболівала за долю рідної української землі.

– Тараса Григоровича Шевченка називають Кобзарем, бо багато його віршів співали кобзарі. Його знають і шанують в усьому світі.

Вправа 5

– Послухайте вірш Уляни Кравченко „Сонце України”

Сонце України

Я маленький хлопчик,

п'ятий рочок маю –

*але про **Шевченка***

вже багато знаю.

Нині нам про нього

мамочка казали –
рушничком новеньким
ми портрет прибрали.
Принесли ми жмінку
рути і барвінку –
наш **Кобзар** коханий
достойний пошани.
Він дитя з-під стріхи,
він в селянській свиті –
а придбав нам слави,
як ніхто на світі.
А та наша слава
не вмере, не загине,
наш **Тарас Шевченко** –
сонце України

(У. Кравченко)

– Передайте його зміст самостійно побудованими реченнями, використовуючи слова, які пишуться з великої букви: *Шевченко, Кобзар, Україна*.

Вправа 6

– Прочитайте текст Спиридона Вангелі „Мамині очі”.

Мамині очі

- Діти, хто подарував вам сонце? – запитала вчителька.
– Мама.
– А яке воно, сонце?
– Красиве.
– Жарке.
– Золоте.
– А очі у мами які?
– Сині, – сказала **Родіка**.
– Чорні, – відповіла **Келін**.
– Карі, – сказала **Габріела**.
– Зелені, – сказала **Юлія**.
– Тільки **Богдан** промовчав, опустивши голову. Не знає він, які очі у мами.
– Сумні у **Богданової** мами очі, – сказала **Тінкуца**.

– Випишіть імена дітей. Чи всі вони вам відомі? Якщо ні, то запам'ятайте, що кожній країні властиві свої імена, вони відрізняються від наших українських, але всі слова на їх позначення пишуться з великої літери.

– Запишіть назви імен дітей інших країн. Може, вам доводилося з ними зустрічатися, відпочивати, то розкажіть, щоб всі послушали.

Вправа 7

– Прочитайте вірш.

Гостинці

*Бабуся в хустинці
принесла гостинців.
Що **Петрику** – бублик,
цукерку – **Оксані**,
а різьблену-мальовану
сопілочку – **Вані**.
Підстрибував **Петрик**,
сміялась **Оксанка**,
на сопілці соловейком
вигравав **Іванко**.*

(П. Зуб)

– Запишіть сполучення слів: дія з іменем. Побудуйте самостійно з ними речення за зразком: *Підстрибнув Петрик ... від радості, що бублик бабуся йому дала.*

– Запишіть імена всіх членів Вашої родини: батька, матері, дідуся, бабусі, братика, сестри.

Вправа 8

– Прочитайте лічилку.

Лічилка

*Я – один, а з татом – двоє,
тато, мама, я – вже троє,
разом з братом нас – чотири,
ми з четвертої квартири.
Ще дідусь, він буде п'ятий.
Можна далі рахувати.*

*Про бабусю не забуду,
нас з бабусею шість буде.
Є у мене друг Максим,
нас з Максимом буде сім.
А у брата друг Тарас,
із Тарасом вісім нас.
Далі – песик наш, дев'ятий,
птах у кліточці – десятий.
Це зібралась вся родина,
бо у мене іменини.*

(В. Новомирова)

– Уявіть собі, що до хлопчика на іменини зібралася вся родина. Вам відомо, що друзів іменинника та його брата було звати Максим та Тарас. А які імена усіх інших членів „родини”? Запишіть, щоб всі вони були трьохскладові і розпочиналися різними буквами алфавіту.

Іменинник – _____ ; Тато – _____ ;
Мама – _____ ; Брат – _____ ;
Дідусь – _____ ; Бабуся – _____ ;
Песик – _____ ; Птах – _____ .

– А песик і птах мають ім'я чи кличку? Чому хлопчик їх назвав родиною?

Вправа 9

– Із вірша Віктора Косяченка запам'ятайте імена трьох бабусь та трьох дідусів.

Вітусин вірш, складений на її прохання разом з дідусем
*В день народження Вітусі
Поприходили бабусі;
Баба **Валя**, Баба **Надя**
І найстарша бабка наша –
Бабка **Паша**.
А із ними, як завжди,
Поприходили діди:
Дідо **Ваня**, Дідо **Вітя**
І найстарший наш дідусь –
Дід **Петрусь**.*

А в руках у них пакунки,
 Для Вітусі подарунки:
 І червоні черевички,
 І тепленькі рукавички,
 І квітчаста сукеночка,
 І смачненькі цукерочки ...
 А Вітуся, внучка чемна,
 Поклонилася доземно
 І сказала: – Ой спасибі!
 Будьте ж ви усі щасливі,
 Ще й здорові геть усі
 Бабусі і дідусі!..

– Подумайте, як до них звертаються дорослі люди. Запишіть імена та по батькові кожного з них.

Вправа 10

– Якщо правильно запишете імена за першою і останньою буквами, то прочитаєте по вертикалі ім'я, яке починається і закінчується першою буквою алфавіту, а потім довідаєтеся про його походження та значення

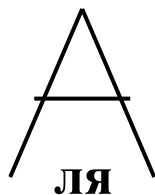
О					А
			Н		А
			Т		Я
		К			Я
		А			Н
		В			А
І			Н		
В			А	→	

Це ім'я утворилося від чоловічого *Антон* і означає воно „квітка”, „квітуча” або „та, що вступає в бій“.

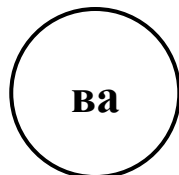
– А що ви знаєте про своє ім'я?

Вправа 11

– Прочитайте імена.

(Валя)

(Вова)

Я

Ді

(Надія)

Р

ЗА

(Назар)

– Додайте імена по батькові і запишіть речення, звертаючись до них з проханням.

Наприклад: *Ольго Петрівно, дайте, будь ласка, книжку.*

Вправа 12

– Прочитайте вірш Ганни Черінь „Свято Миколая”.

Свято Миколая

*Дорогий наш любий Отче,
щедрий Отче Миколаю!
Товариство наше хоче
по українському звичаю
принести тобі подяку
за твою опіку всяку.
Ти ніколи не забув
української дитини
і до нас сюди прибув
для веселої гостини.*

(Г. Черінь)

– Що ви знаєте про святого Миколая? Запишіть розповідь самостійно складеними реченнями, використовуючи слова, які пишуться з великої букви: *Отче, Святий Миколай*.

Вправа 13

– Прочитайте і відгадайте слова-відгадки, запишіть їх.

*Довго їхав він полями,
І степами, і гаями,
Довго йшов він через ліс,
Малюкам дарунки ніс.
Ось вони! Біля ялинки
Роздає їх дід з торбинки.
Ой, яке веселе свято!
З Новим роком вас, малята!*

(В. Мелешенко)

– Пофантазуйте і складіть зміст казочки, де неживі предмети: *Дід Мороз, Снігуронька, Віхола, Сніжинки, Сонечко* – будуть діяти як живі.

Слова для довідки: *говорити, танцювати, пригощати, співати, сміятися, кататися, гратися.*

Вправа 14

– Вивчіть текст молитви, яку написала Катерина Перелісна.

Молитва

*Пошли нам, Боже,
Маленьким дітям
Щастя, здоров'я
На довгі літа!*

Щоб виростили

*Розумні й сильні,
Душею чисті
І серцем вільні.*

– Запам'ятайте, що слово **Бог** потрібно писати з великої букви.

– Щоб ви переконалися, що добре вивчили молитву, закрийте текст і запишіть його з пам'яті. Майте силу волі не підглядати.

Вправа 15

– Вам усім відомо, що на Великдень (День Святої Паски) всі вітаються словами „Христос воскрес!”. Як про це розповідає Катерина Перелісна, читайте самостійно.

*Христос воскрес! Усе радіє,
Сміється сонечко з небес,
Прозора річечка леліє –
Христос воскрес!
Христос воскрес!
В траві фіалочки зітхають,
І пролісок тремтить увесь,
Розквітла яблунька аж сяє –
Христос воскрес!
Христос воскрес!*

– Як ви зустрічаєте з родиною відоме всьому світу свято Великдень?

– Запишіть 5-6 речень про цей чудовий день у вашій сім'ї. Не забувайте, що слова **Великдень**, **Христос**, **Мати Божа** потрібно писати з великої букви.

Вправа 16

– Послухайте уривок з роману „Тарасові шляхи” О. Іваненко. Запам'ятайте власні назви і запишіть їх з пам'яті. Поясніть, що вони означають.

*Як **Тарас** любив **Київ**! Байдуже, що після життя в **Петербурзі** незвично було бачити київські немощені вулиці з непролазною грязюкою після дощів, дерев'яні одноповерхові будинки.*

*Можна було пальцем поррахувати кам'яні будинки в усьому **Києві**. Двоповерхові теж були рідкістю. На **Хрещатику** був лише один двоповерховий будинок поштамту, стояло кілька кам'яних крамниць. Кілька кам'яних будинків було ще між вулицями, що вели вгору – до **Печерська**, а то все одноповерхові дерев'яні чи глинобитні будиночки визирали з густих садів. Старий **Київ** від*

Десятинної церкви до Козячого болота був обнесений потрійним валом, який переривався коло Золотих воріт.

Вдома поговоріть з батьками і довідайтесь, чому церква названа Десятинною, болото – Козячим, а вулиця Хрещатиком?

(О. Іваненко)

Вправа 17

– Прочитайте вірш А. Кичинського „Андріївська церква дощової ночі”.

Андріївська церква дощової ночі
Від Богданової площі
до Андріївської церкви
дрібен дощик, мов на прощу,
по бруківці дріботів.
Я до нього привітався,
а дороги не спитався,
то за ним слідком подався,
бо до неї захотів.
Я ішов та йшов до неї,
а вона собі висіла,
ніби сріберна підвіска,
на незримім ланцюжку.
Я ішов та йшов до неї,
а вона собі лежала
люлі-люлі немовлятком
у небеснім сповитку.
Я ішов та йшов до неї,
а вона собі стояла,
мов князівна **Ярославна**
на весільнім рушнику.
Я ішов та йшов до неї,
а вона собі сиділа,
як моя бабуся **Оля**
в білій льолі у садку.
Я ішов та йшов до неї,
а вона собі впадала,
як моя сестриця **Либідь**
в небом послану ріку.

– Випишіть лише ті слова, якими автор описує Андріївську церкву. Не забувайте, назву церкви потрібно писати з великої букви.

Вправа 18

– Познайомтеся зі змістом вірша Леоніда Глібова.

Погас учора день

*Погас учора день –
заплакав Рік Старенький.
Сьогодні розсвіло –
сміється молоденький.*

*Старенького нам жаль,
а плакати не годиться,
бо Молоденький Рік
почне на нас свариться.*

– Уявіть собі, що першокласники звертаються до вас і запитують: „Поясніть, будь ласка, чому у вірші такі сполучення слів, як *Рік Старенький*, *Молоденький Рік*, пишуться з великої букви?” Як би ви їм пояснили? Потренуйтеся побути в ролі вчителя. Запишіть відповідь.

Вправа 19

– Прочитайте текст. Випишіть речення, у яких є слова, записані з великої букви. Самостійно з'ясуйте їхнє значення, обміняйтеся думками з товаришами і дійдіть правильного висновку.

Різдво

*Хто з вас – хлопчиків і дівчаток – не любить днів, коли на ялинках, прикрашених іграшками, спалахують гірлянди вогнів? На вас тоді чекають під зеленим новорічним деревцем подарунки, пісні та ігри. **Новий рік** – це початок першого місяця – січня. Однак з давніх-давен у цей зимовий час святкують не тільки **Новий рік**, але й **Різдво**.*

*Перші ялинки у нас прикрашали племінками свічками саме на честь **Різдва**.*

Слово „**Різдво**” означає народження. Хто ж народився цього дня? Ім'я новонародженого було **Ісус**. А потім його стали називати ще й **Христос**.

„**Христос**” – значить цар. Але **Ісус** був царем незвичайним. Він не мав ні корони, ні палацу, ні трону, ні війська. Його народження таке важливе, що саме з цього часу люди почали вести відлік рокам.

Скажіть, який зараз рік? Отже, минуло стільки ж років після **Різдва Христового**.

Коли настає свято **Різдва**, в домівках і церквах запалюють свічки, співають пісень про **Немовля**, що народилося, та про його **Матір**.

(За О. Менем)

Вправа 20

– Завчіть слова Віктора Терена напам'ять. Знання за плечима не носити. А знати те, що написано, і запам'ятати значення слів, що пишуться з великої букви, та їх правопис – необхідно.

Євангеліє

Є багато переказів про **Ісуса Христа**, але найвірогідніші – в **Євангелії**, яке дійшло до нас із далеких віків.

А саме слово „євангеліє” означає „добра новина”. Це **Новий Заповіт** для людей, що навчає їх добра і любові.

– Запам'ятайте зміст, попередньо ще раз прочитавши його, і запишіть з пам'яті три речення тексту.

Вправа 21

– Вам, мабуть, цікаво буде довідатися про літні церковні свята. А, може, ви й самі брали участь у їх проведенні?

– Випишіть з тексту їхні назви та дати проведення. Зверніть увагу на правопис виділених слів.

Українські літні звичаї

У наших літніх звичаях збереглися сліди сивої давнини, які зуміли пережити тисячоліття. З настанням літа, незважаючи на обтяжливі буденні турботи, наші предки дотримувалися усіх давніх ритуалів, обрядів, звичаїв.

Одним із найбільших церковних свят нарівні з Різдом і Великоднем вважається триденне свято в церковному календарі – **Трійця, або Зелені Свята**. Вони відчиняють ворота справжньому літові. В народі казали: „Трійця трьома святами багата: квітами, травами і рум'яним літом”.

Напередодні Зелених Свят, у суботу, прикрашали світлиці запашиим зіллям – материнкою, чебрецем, полином, а долівки притрушували лепехою. Оселю і обійстя оздоблювали гілками клена, липи, ясена.

Під час Зелених Свят дівчата завивали вінки і ворожили, розплітаючи їх, водили „тополю”, обираючи найвродливішу з-поміж себе.

У ці дні починали квітувати жита і, за народними віруваннями, воскресали мертві. Тому з давніх-давен існує звичай поминати померлих родичів та героїв, що загинули в боротьбі за волю, честь і славу України.

Найулюбленишим у народі літнім святом було **Івана Купала – 7 липня**. В цей день сонце, кажуть, „у росі купається”, а вода, як і вогонь, має очищувальну силу. Тому парубки й дівчата влаштовували ігри з хороводами, співали купальських пісень, стрибали через вогнище під дружний спів, пускали на воду вінки, шукали чарівну квітку папороті, що опівночі розквітає і „горить вогнем”. Вважалось, та квітка має чудодійну силу і приносить щастя.

До дня **Петра і Павла (12 липня)** готувались, як до великого свята: білили хати, оздоблювали рушниками стіни, прибирали подвір'я.

Вранці усі йшли до церкви. Дівчата вбирали голови вінками з польових квітів, особливо червоними маками.

До свята пекли мандрики – пампушки з пшеничного тіста, яєць і сиру.

З цього часу переставали кувати зозулі.

14 серпня святкують **Маковей**. В цей день у церквах святять воду, квіти й мак. До церкви несуть на посвяту цілі оберемки жовтих купчаків, чорнобривців, волошок та великі достиглі голівки маку. Після посвяти їх кладуть за образами, де вони зберігаються аж до весни. Навесні мак розсівають по городу.

Обрядовою їжею на цей день є шулики – улюблена страва дітей, бо й справді дуже смачна. Шулики готують так: печуть коржі, ламають на дрібні шматочки в макітру з розтертим маком і заливають медом.

Свято Маковея називають іще Першим Спасом, або Спасом на воді, бо вода в цей день вважається цілющою.

Преображення Господнє, або яблучний Спас, відзначається **19 серпня**. В цей день освячували яблука, груші біля храму і дарували знайомим, гостям, немічним, хто не мав садків.

У цей день улюблена українська страва – яблука з медом.

28 серпня – Перша Пречиста (Успіння Пресвятої Богородиці). Після цього свята вже залишалось мало тяжкої роботи для молоді і більше з'являлося часу для розваг. У цей день святять квіти та зілля, що, як вважалося, набували при цьому більшої лікувальної сили.

Літо в народному календарі закінчувалось 14 вересня, коли відлітали ластівки.

– А тепер закрийте текст і самостійно запишіть речення з кожною назвою свята та датою його проведення.

Вправа 22

– Послухайте уривок з тексту.

Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь

Древній слов'янський народ, який оселився над Дніпром, здавна називався полянами. Жили поляни родинами і мали своїх князів. Були серед них три брати: одному ім'я **Кий**, другому – **Щек**, третьому – **Хорив**, а сестра в них була **Либідь**.

Сидів **Кий** на горі, де тепер узвіз **Боричів** – крута дорога з верхнього міста на Поділ. А **Щек** сидів на горі, від нього вона прозвалася **Щекавицею**, а **Хорив** на третій горі, яка зветься зараз **Хорєвицею**. І збудували вони місто в ім'я старшого брата свого і нарекли його **Київ**. Був навколо міста ліс і бір великий, ловився там всякий звір, і були мужі мудрі і тямовиті, а називалися вони полянами. Від них поляни і донині живуть у **Києві**.

(Переказ за „Повістю минулих літ” В. Близнеця)

– Запишіть імена та речення, у якому є назва узвозу.

– Поясніть, звідки пішли назви гір *Щекавиця*, *Хоревиця* та назва міста *Київ*. Які закінчення будуть мати ці слова в орудному відмінку? За яким правилом треба їх писати?

Вправа 23

– Уважно послухайте текст „Річка Либідь”. Подумайте, звідки така назва.

Річка Либідь

Річка Либідь пішла від сліз Либеді, дочки якогось київського князя. Вона була чудова, як майське сонце. З усіх країн світу з'їжджались молоді лицарі, князі і королевичі просити її руки. Та княжна знати й чути не хотіла про весілля. „Не піду, та й годі!” – казала вона всім.

Лицарі й королевичі хотіли звабити княжну своїм багатством, хоробрістю: не один поклав голову, щоб сподобатись, та ніщо не помагало. Королевичі порадилися між собою та й роз'їхались.

Пусто й сумно зробилося в княжому палаці: не стало хоробрих лицарів і прекрасних королевичів. Княжна, як горличка в клітці, сиділа в своєму опустілому теремі; може, й хотіла б, щоб хтось приїхав, та ніхто не показувався.

*Пройшло так кілька літ. Помер князь, настав другий. Княжна мусила вибратись із палацу. Вона побудувала собі хатку за Києвом на горі і жила в ній одним-одненька. Сумним-сумним було молодій дівчині чернече життя. Дні і ночі вона плакала. З цих сліз і пішов струмочок, який і називається **Либеддю**. Гора, на якій жила княжна, зветься тепер **Дівич-горою**.*

(В. Близнець)

– Які ви ще знаєте легенди про походження річок? Якщо не читали, то самі пофантазуйте і складіть маленький текст.

Вправа 24

– Прочитайте вірш М. Ігнатенка.
*Білі лебеді, білі лебеді
над блакитною Либіддю линули.
Вони кликали, вони кликали,*

вони кликали старшу лебідоньку.
Та князівна сиділа у теремі
й не почула. А мо не схотілося,
може, справді-таки не схотілося
свою **Либідь** блакитну покинути?
Заридали вгорі білі лебеді,
покружляли печально над **Либіддю**
та й полинули геть за моря...
А князівна сиділа у теремі,
сумувала за білими сестрами,
та не каялася русокося,
бо інакше вчинить не могла.
Назавжди у легенду ввіходячи,
залишилася **Либідь** на **Либеді**,
на високих на горах на Київських.
... Білі лебеді, білі лебеді –
вони й досі ридують по **Либеді**...

– Як ви думаєте, чи одне й те ж значення мають слова „лебеді” та “Либіддю”? Чи можна назвати їх спорідненими („родичами”), чи тільки однокореневими? Як ви мислите? Поясніть хід Ваших думок.

Вправа 25

– Випишіть з тексту речення з назвами міст та власної назви споруди в Києві.

Легенда про Золоті ворота

Як лихоліття було, то прийшов чужоземець, татарин, і ото вже на **Вишгород** б'є, а далі вже й під **Київ** підступає. А тут Михайлик лицар був, та як зійшов на башту, та спустив з лука стрілу, то стріла упала у миску тому татарину. Той тільки сів обідати, аж та стріла так і встромилась у печеню.

– Е, – каже, – це ж тут є сильний лицар! Подайте, – каже, – мені того Михайлика, то я одступлю.

От кияни шушу-шушу та й радяться: „А що ж? Оддамо!”

А Михайлик каже:

– Як оддасте ви мене, то в останній раз будете бачити **Золоті ворота**.

Та сівши на коня, обернувся до них та й промовив:

*– Ой кияни, кияни! Погана ваша рада: якби ви Михайлика не віддавали, поки світ сонця, вороги б **Києва** не дістали!*

*Та взяв ворота, як сніп жита, та й поїхав у **Царград** через татарське військо. А татари його й не бачать. От, як відкрив ворота, то чужоземці ввалились у **Київ**.*

(М. Ігнатенко)

– Поміркуйте про походження цих слів та їх правопис в родовому відмінку.

Вправа 26

– Прочитайте текст. Випишіть назви місцевостей. Чому вони так називаються? За якими правилами пишуться ці іменники?

Давно те діялось

Київ розбудовувався. Першим мурованим палацом був палац княгині Ольги.

***Старокиївська** гора за князівських часів була місцем поселення переважно князів та бояр.*

*На схилах гори (місцевість **Кожум'яки, Дегтярі, Гончарі**) розміщувались житла ремісників та челяді.*

*Справжній київський колорит можна відчутти, блукаючи вуличками **Подолу**, алеями **Володимирської** гірки, заходячи в старовинні храми або спускаючись **Андріївським** узвозом.*

(М. Ігнатенко)

– Чи бували ви на Подолі, Володимирській гірці, Андріївському узвозі? Запишіть ще власні назви пам'ятних історичних місць в Києві.

Вправа 27

– Прочитайте текст І. Нечуя-Левицького.

Вечір на Володимирській горі

На Андріївській стрімкій горі, в блакитному небі ніби намальований Андріївський собор. І стоїть він високо в небі.

Я кидаю оком на пам'ятник Володимирі. Князь Володимир стоїть з хрестом, неначе в зеленому гаю, на самих вершечках дерев того гаю, неначе на зеленому живому п'єдесталі.

– Подумайте і пригадайте, які ще ви знаєте пам'ятники. За які заслуги людей їх споруджено?

– Запишіть за зразком: *Пам'ятник Лесі Українці як поетесі за її творчу діяльність.*

– У яких прізвищах, записаних вами, при відмінюванні буде відбуватися чергування голосних або приголосних? Наприклад: *Леся Українка – Лесі Українці.*

Вправа 28

– З поданого тексту випишіть імена та прізвища художників та їхнього керівника, які працювали над настінними розписами Володимирського собору в місті Києві.

Володимирський Собор

*Окрасою міста над Дніпром є Володимирський собор. Його будували багато років. Завершував будівництво архітектор **Вікентій Беретті**. Зайдемо до собору Володимира. Над настінними розписами працювали **Віктор Васнецов, Михайло Врубель, Микола Пимоненко, Сергій Костенко** та інші художники. Загальне керівництво здійснював професор **Андріан Прахов**. Тільки зайдеши до собору – побачиш Марію з дитям. Вона прямує легкими кроками до глядача і несе свого сина людям. Проста й велична, як тисячі матерів. На кожного, хто заходить до собору, з глибини віків звернені погляди князя, хрестителя Русі Володимира, його бабусі княгині Ольги, перших святих Бориса і Гліба, князів Михайла Чернігівського і Михайла Тверського, замучених у Золотій Орді, Нестора-літописця.*

Біля входу до собору на правій, лівій і задній стінах бачимо три сюжети: „Хрещення князя Володимира”, „Хрещення Русі”, „Страшний суд”.

Так, у Володимирському соборі є чимало для допитливого розуму. Про все й не розкажеш – це треба побачити...

– До якої відміни належать слова на позначення імен? Як будуть ці імена писатися по батькові? Які правила потрібно знати, щоб правильно їх записати?

– Чи були ви у Володимирському соборі? Чи бачили на стінних розписах князя Володимира та княгиню Ольгу, перших святих Бориса і Гліба, князів Михайла Чернігівського і Михайла Тверського, Нестора-Літописця?

– Завчіть напам'ять ці імена, завітайте до собору, коли будете мати можливість, познайомтеся з поглядами, „звернутими до нас з глибини віків”, а також не забудьте звернути увагу на три сюжети на стінах храму. Це пам'ятки історії, яку потрібно знати кожному з вас.

Вправа 29

– Прочитайте текст. Запишіть лише той абзац, в якому розповідається, за що народ назвав князя Володимира Красним Сонечком.

– Подумайте, чому ці два слова пишуться з великої букви.

Місяцю-князю, Володимире

*Ім'я **Володимира Святославича**, великого князя Київського, живе у пам'яті народній. Цим ім'ям названа київська гора над Дніпром і вулиця. Від часу створення свого носив це ім'я Київський університет. У нашій столиці є пам'ятник цьому князю, є Володимирський собор.*

*Пам'ятник **Володимиру** відкрито 28 вересня 1853 року. Постаць князя заввишки чотири з половиною метри відлита з бронзи у Петербурзі. **Володимир** у княжому одязі, з хрестом в одній руці й шапкою у другій, дивиться у задніпровські далі. На постаменті – барельєф із зображенням хрещення киян, бронзовий герб старого Києва, ордени **Святого Володимира**.*

*Про князя **Володимира** народ склав легенди, биліни. Народ сприймав Володимира не як „володаря світу”, а як „володаря миру, примирення”, бо він захищав людність Києва від печенізької небезпеки.*

*Тому й назвав народ **Володимира Красним Сонечком**, яке дає тепло, життя, світло, мир.*

*„**Місяцю-Володимире!** Ти в небі, дуб у полі, камінь у морі...”
„**Коло Володимира на Йвана** – не горіх се стелиться...”*

Ці слова з українських народних пісень – доказ того, що пам'ять про київського князя жила й живе.

*Місяцю-князю, **Володимире!** Спасибі, що ти був і є в нашій історії. Вічна тобі пам'ять і шана нащадків.*

– А чи відомо вам, що Івана Франка називають Каменярем, а Т. Г. Шевченка – Кобзарем, а річку Дніпро – Славутою? Чому так? Можете пояснити самотійно?

Вправа 30

– Прочитавши вірш Л. Забашти „Місто Кия”, ви ще раз зустрінетеся з відомими вам Києм, Щеком і Хоривом.

Місто Кия

*Старокиївська Горо!
Ти сама – як легенда – вічна.
Кожна складка твоя,
кожна п'ядь твоя – історична.
Тут ось **Кий** князував
із братами **Щеком** й **Хоривом**,
Будували місто вони
всьому світу на диво!
На оцих горбах,
над **Подолом** і над **Славутою**,
Володіли вони мечами
із щитами, із міді кутими,
Захищали себе
і слов'янський рід свій упертий,
У походах важких
– не боялися смерті!
На **Горі** жили, а внизу – гончарі (**Гончарна** вулиця),
Щековиця і **Хоревиця** (чи **Замкова**),
а внизу – кожум'яки.*

– Подумайте, чому поетеса називає у вірші Дніпро Славутою, а Гончарну вулицю – просто Гончарі, Замкову – Щековиця і Хоревиця”?

– Пригадайте ще вулиці, назви яких пов'язані з історією вашого міста, села.

– Побудуйте з ними речення, які б розпочиналися словами:
На вулиці...; Вулиця... названа...; Я розповім вам про вулицю...; Ми йшли вулицею...;

– У якому відмінку ви записували назви вулиць? Виділіть закінчення. Поясніть правопис.

Вправа 31

– Прочитайте легенду „Загадкові діви” Леоніда Павленка.

Загадкові діви

*Було це давно, не за нашої пам'яті. Внизу, на леваді, виднілося озеро. Бабуся **Якилина** розповідала, що до того озера раз в десять років, на **Івана Купала**, три діви приходять. Кожна з них має свою вдачу. Перша наділяє людину хоробрістю, друга – довголіттям, третя – щастям і добротою.*

***Адась** слухав бабуся **Якилину**, а в самого тривожилась душа. Відтоді дав собі клятву побачити те диво.*

Минуло багато років. І ось одного разу на стару вербу три голуби сіло. Перший голуб раптом розправив крила і промовив:

*– Діва **Хоробрості**, вийди!*

*І тут же полетів. **Адась** побачив, як із води з-за високого оману поволеньки вийшла діва **Хоробрості**. Чорні, як вороняче крило, коси розсипались по спині і руках.*

А через хвилину другий голуб проговорив:

*– Діва **Довголіття**, вийди!*

*І тут же полетів. А з води вийшла діва **Довголіття**. Русяве розкішне волосся діставало її колін. Та ось і третій голуб проговорив:*

*– Діва **Щастя**, вийди! І теж покинув вербу.*

*Вийшла діва **Щастя**. Коси білі, золотим відтінком переливаються, очі сині, як ранкове небо.*

*Ось вони всі три сіли на зелену траву: **Хоробрість, Довголіття, Щастя**.*

*У блиманні гаснучих зірок небесних, у тиші туману густого заговорила діва **Хоробрості**:*

– Чого зажурилися, сестрички? Світ великий, яку новину чували?

– Новин багато, – відповіла друга сестра, – але є серед них пекуча: люди хворіють, навіть гинуть.

– А чому хворіють, сестро **Довголіття**?

– В цих краях, на цій землі, дух злоби поселився. Забруднює річки, озера.

– А ти що скажеш, сестрице **Щастя**?

– Те ж саме скажу і я. Важко мені тепер працювати, гине на землі добро, проростає зло.

– Нехороше я від вас почула, сестриці, думала: довголіття і щастя ніхто в людей не відніме. Житимуть в доброті та злагоді...

– Випишіть слова з тексту, які пишуться з великої букви, групами в орудному відмінку. Виділіть закінчення, зробіть висновок.

Назва свята....

Імена людей....

Казкові імена....

– Якими словами ви можете доповнити кожен групу?

ДОДАТОК Г
СЛОВНИК ТЕМАТИЧНИХ ГРУП ЛЕКСИКИ З
ВИКОРИСТАННЯМ ОНОМАСТИЧНОГО ТА
АПЕЛЯТИВНОГО МАТЕРІАЛУ (ДЛЯ РОЗВИТКУ
ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ У РОБОТІ НАД
ІМЕННИКАМИ)

<i>Транспорт</i>	<i>Автомашини</i>
1. Автобус	1. „Волга“
2. Електричка	2. „Жигулі“
3. Поїзд	3. „Таврія“
4. Метро	4. „Ока“
5. Тролейбус	5. „КамАЗ“
6. Пароплав	6. „Москвич“
7. Трамвай	7. „Запорожець“
8. Таксі	8. „Нива“
9. Літак	9. „Мерседес“
<i>Назви осіб жіночої та чоловічої статі</i>	
1. Матір	1. Хлопчина
2. Дочка	2. Учень
3. Онучка	3. Друг
4. Господиня	4. Син
5. Подруга	5. Дідусь
6. Жінка	6. Дядько
7. Бабуся	7. Батько
8. Тітка	8. Чоловік
9. Сестра	9. Сусід
<i>Країни</i>	<i>Міста</i>
1. Швейцарія	1. Київ
2. Україна	2. Херсон
3. Норвегія	3. Харків
4. Чехія	4. Одеса
5. Польща	5. Черкаси
6. Німеччина	6. Запоріжжя
7. Угорщина	7. Дніпропетровськ

8. Данія	8. Донецьк
9. Росія	9. Львів
<i>Національності</i>	
1. Татари	10. Турки
2. Українці	11. Французи
3. Росіяни	12. Англійці
4. Білоруси	13. Австрійці
5. Молдавани	14. Німці
6. Узбеки	15. Італійці
7. Грузини	16. Португальці
8. Вірмени	17. Американці
9. Казахи	18. Євреї
<i>Птахи</i>	<i>Птахи – дійові особи казок</i>
1. Синиця	1. „Сокіл і Зозуля“
2. Голуб	2. „Чорногуз”
3. Ворона	3. „Яструб і Перепелиця“
4. Горобець	4. „Горобці і Яструб“
5. Сорока	5. „Орел і Сова“
6. Снігур	6. „Про Півника“
7. Ластівка	7. „Ластівка і Горобець“
8. Жайворонок	8. „Пава і Ворона“
9. Зозуля	9. „Когут і Курка“
<i>Назви літературних творів</i>	
1. „Юрко Васюта”	1. „Кривенька качечка”
2. „Діти капітана Гранта”	2. „Червона Шапочка”
3. „Пригоди Тома Сойєра”	3. „Півник та Курочка”
4. „Пригоди капітана	4. „Мишеня та Лев”
5. „Про майстра Іванка”	5. „Колобок”
6. „Як Микола був короною”	6. „Лисичка та Журавель”
7. „Граф Монте-Крісто”	7. „Весна та Зима”
8. „Васильок і його товариші”	8. „Як Лисичка оженила діда на царській дочці”
9. „Про неробу Юрка, маминого сінка”	9. „Як Собака Марко знайшов собі господаря”

<i>Дикі тварини</i>		<i>Тварини – дійові особи казок</i>
1. Лис		1. Солом'яний бичок
2. Їжак		2. Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат
3. Лось		3. Кіт, Кріт, Курочка та
4. Заєць		4. Коза-дереза
5. Вовк		5. Цап і Баран
6. Олень		6. Рак та Лисиця
7. Ведмідь		7. Лев і Мишеня
8. Білка		8. Собака і Вовк
9. Кабан		9. Телятко, Кабан, Півник, Качур
<i>Прізвища</i>	<i>Імена дівчаток</i>	<i>Імена хлопчиків</i>
1. Шевченко	1. Леся	1. Тарасик
2. Винниченко	2. Марічка	2. Володя
3. Довженко	3. Лариса	3. Сашко
4. Донченко	4. Ніна	4. Юрко
5. Сосюра	5. Галинка	5. Сергійко
6. Гончар	6. Оксанка	6. Олесь
7. Збанацький	7. Наталочка	7. Петрик
8. Стельмах	8. Катруся	8. Іванко
9. Коцюбинський	9. Оленка	9. Михайлик
<i>Сузір'я</i>	<i>Сузір'я зодіаку</i>	<i>Планети</i>
1. Андромеда	1. Скорпіон	1. Марс
2. Стріла	2. Терези	2. Уран
3. Дельфін	3. Діва	3. Нептун
4. Геркулес	4. Лев	4. Земля
5. Трикутник	5. Близнята	5. Венера
6. Оріон	6. Тілець	6. Плутон
7. Лебідь	7. Риби	7. Сатурн
8. Ящірка	8. Рак	8. Юпітер
9. Центавр	9. Козеріг	9. Меркурій

<i>Водні назви</i>	<i>Назви рік України</i>
1. Ріка	1. Дніпро
2. Море	2. Тиса
3. Джерело	3. Черемош
4. Океан	4. Дністер
5. Озеро	5. Стрий
6. Водосховище	6. Десна
7. Ставок	7. Рось
8. Струмок	8. Прут
9. Водоспад	9. Латориця
<i>Клички тварин</i>	
1. Марта	1. Гаца
2. Лайка	2. Норка
3. Тефі	3. Пік
4. Білка	4. Буран
5. Альфа	5. Капа
6. Ізя	6. Рембо
7. Бім	7. Дрюня
8. Кеша	8. Чіп
9. Герд	9. Гранд

ДОДАТОК Д
ВИДИ ЕТИМОЛОГІЧНИХ ВПРАВ ДЛЯ
ПРОПЕДЕВТИЧНОГО РОЗУМІННЯ ЕТИМОЛОГІЇ
ОНОМАСТИЧНОЇ ТА АПЕЛЯТИВНОЇ ЛЕКСИКИ
УЧНЯМИ 1-2 КЛАСІВ

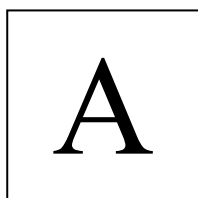
ВИДИ ВПРАВ ДЛЯ ПРОПЕДЕВТИЧНОГО РОЗУМІННЯ
ЕТИМОЛОГІЇ ОНОМАСТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ УЧНЯМИ
1-2 КЛАСІВ

Пропедевтичне вивчення етимології ономастичної лексики доречно здійснювати трьома етапами:

А. Учитель сам повідомляє походження слів, використовуючи зацікавлюючий зміст навчання.

Б. Учні під керівництвом учителя знаходять підказку у запропонованому змісті навчання і самі вчаться пояснювати походження ономастичної лексики.

В. Дітям подається для аналізу такий зміст навчання, у якому лексика з “прозорою” етимологією.

При виконанні таких вправ учитель має дбати про доступне і цікаве пояснення походження слів. Розповідь учителя не повинна бути тривалою. Щоб зацікавити учнів, можна розповідь поєднати із загадуванням загадок, показом ілюстрацій, предметів, про які йде мова.

Дятел

Подумайте, про якого птаха мовиться?

Вірно людям я служу,

Їм дерева стережу.
Дзьоб міцний і гострий маю,
Шкідників ним добуваю.
– Хто ж це такий?
– Так, це дятел.

А назва його пішла від слов'янського слова, яке означало “той, що довбає”. А чому його так називають, ви, певно, вже здогадалися. Птах тому так зветься, бо він довбає кору дерев, знищує комах.

Ведмідь

Подивіться на малюнок. Всі ви добре знаєте цю тварину.

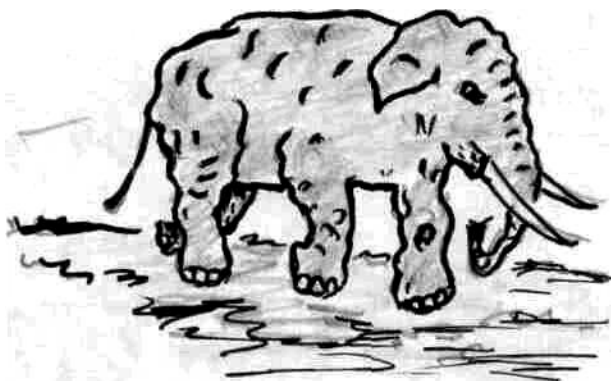

Правильно, це ведмідь. Але, мабуть, ніхто не здогадується, чому його так назвали. Слово “ведмідь” утворилося з двох коренів (медь + вдь), а в українській мові сталася перестановка приголосних звуків [м] і [в]. Корінь -вед- утворився від слів

“відати”, “довідатись”, тобто знати. Корінь -мід- поступово перейшов у -мед-. Отже, ведмідь – “той, хто знає мед”.

Слон

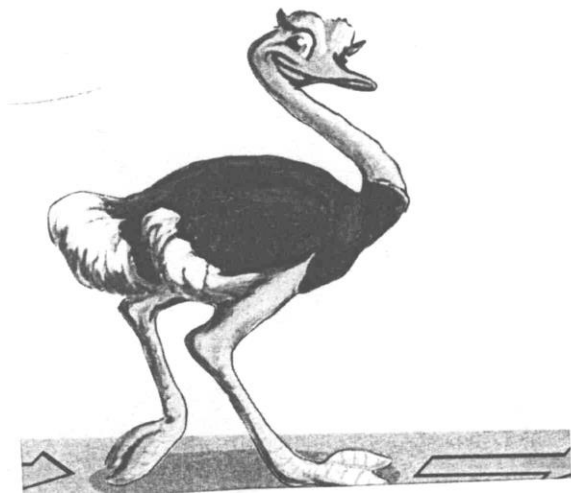
– В тексті ви зустріли багато назв тварин. Одна з них – **слон**. А чи знаєте ви, як утворилось це слово? Можна припустити, що воно

виникло від слов'янського дієслова “слонятися”. Але це не так. Прийшло це слово до нас з давніх часів. В перекладі з тюркської мови воно означає “лев”. Чому ж слона назвали левом? Слонів до нас привозять з інших

країн. Раніше люди їх ніколи не бачили і тому змішували назви “заморських” тварин. В результаті помилки слон і по сьогоднішній день носить таку назву.

Страус

мови означає “птах”.

– Відгадайте загадку:

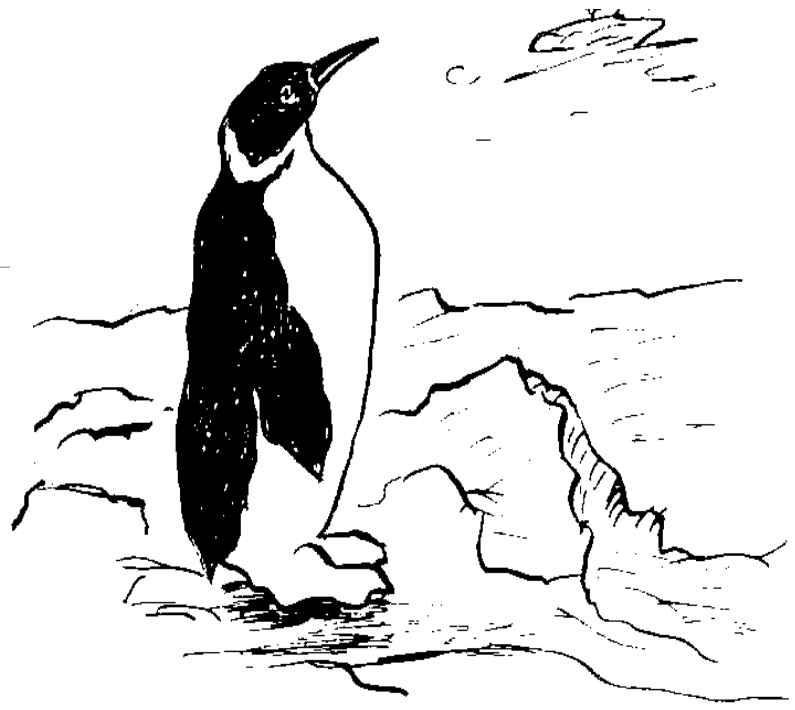
Хто це йде до нас такий
Довгоногий і стрункий?
Чорно-білий, дуже гарний,
Хоч літати незугарний?
Та хоч він і не літає, –
Як біжить, переганяє
І верблюда, і коня,
І машину доганя.

– Правильно, це страус. Слово
“страус” в перекладі з грецької

Пінгвін

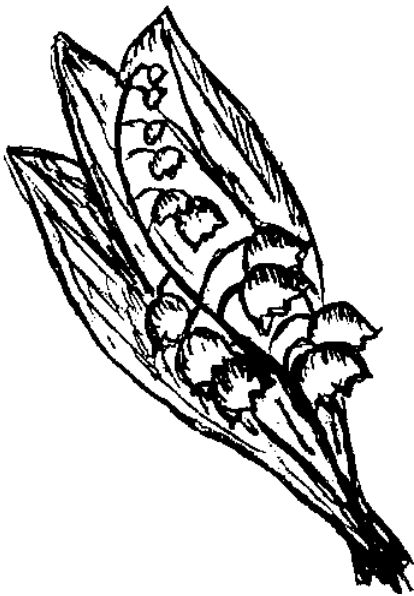
– Подивіться на
малюнок. Як
називається цей птах?
Запишіть його назву.
А чи знаєте ви, що
свою назву пінгвін
одержав від
латинського слова
“пінгус”, що означає
“жирний”?

Як можемо пере-
вірити написання
цього слова? Поясніть.

Айстра

– На цьому малюнку зображена айстра. Айстра – від німецького слова “астер”, що означає “зірка”. Придивіться до цих квітів, коли вони ростуть на клумбі. Хіба не нагадують вони розкидані по небу зірки?

Конвалія

– Пізньої весни у лісі можемо зустрітися зі скромною і ніжною квіткою. Послухайте про неї загадку і відгадайте, що це за рослина:

Дзвіночки-перлинки на ніжці тонкій,

Такі запашні і тендітні такі.

В широкому листі, немов у гіллі,

Ховають від сонця голівки малі.

(Конвалії)

– Назва цієї квітки, конвалія, утворена від повного латинського “конваліярія майаліс”, що означає: “лілія, яка цвіте в долині у травні”.

Флокса

Це квіти з білими і рожевими шапками. Вони бувають багато- і однорічні. Однорічні найчастіше яскраво-червоного кольору, за що й одержали назву флокса.

Тюльпан

– Про яку квітку йде мова в загадці:

“Я гордо голову тримаю
І перед вітром не схиляю.
Я жовтий, білий, полум’яний
І, наче яблуко, рум’яний.
В саду я квітну навесні,
Скажи, яке ім’я мені?”

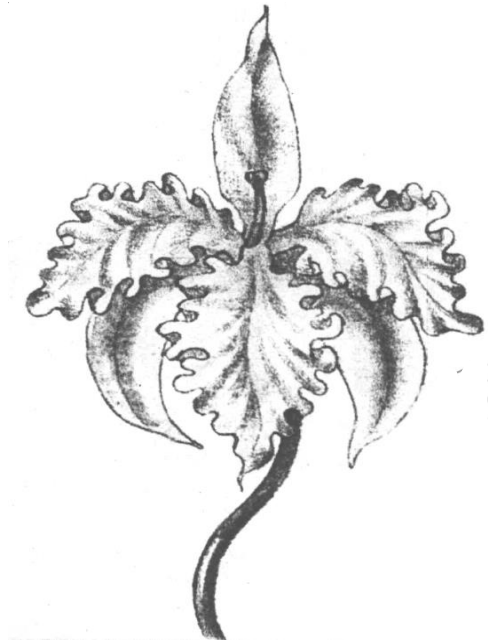
Так, ця квітка має назву **тюльпан**.
Походить вона від персидського слова
“тюрба” – чалма, пов’язка на голову. Отже,
назва появилася за

Орхідея

– Хто знає, як називається ця
квітка?

– Правильно, це орхідея.

Орхідея – в перекладі
українською мовою означає
“глечик, горщик”, бо форма
квітки нагадує цей посуд.

Гладіолус

нашим
назвою гладіолова трава.

Подивіться на малюнок і скажіть,
як називається ця квітка. Слово
“гладіолус” запозичене з
латинської мови, означає
“маленький меч”. Так назвали цю
квітку за форму листка, що
нагадує меч. Це слово було відоме
предкам ще в XVI столітті під

у перекладі з грецької – “полум’я”. На Україні ці квіти звать
полум’яниками.

Матіоли

– Часто влітку ви вдихаєте пахощі блідо-бузкових квіточок. Це матіоли. Названі так на честь італійського вченого-ботаніка, який вивчав рослини, – Матіоли.

Маргаритки

Довідатись, чому квіти зуться маргаритками, ви зможете самі, коли послухаєте віршик:

Запитала в мами Ритка:

“Чому зветься маргаритка
ця маленька ніжна квітка?

На пелюсточці росинка,

А пелюстка – мов перлінка.”

Каже мама їй: “Дитино,

Слово це прийшло з латини –

Маргарита – це перлина,

А на неї схожа квітка.

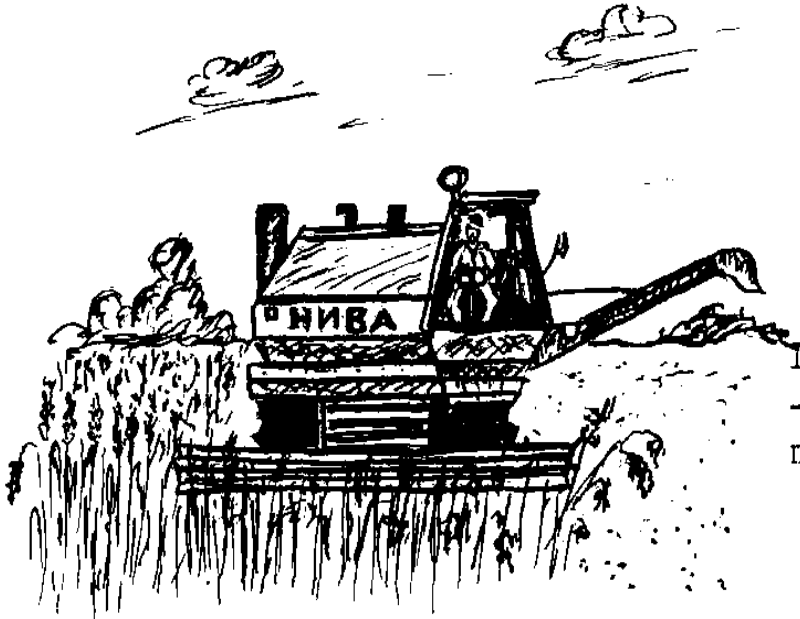
Так і зветься – маргаритка”.

Кукурудза

– Ось як про своє –
походження розповіла сама
кукурудза;

Я з Румунії прийшла,
Звідти й назву принесла,
Наче шишки на ялині,
На міцній росту стеблині,
Звідси й назва йде моя;
Ялинкова шишка я.

Комбайн

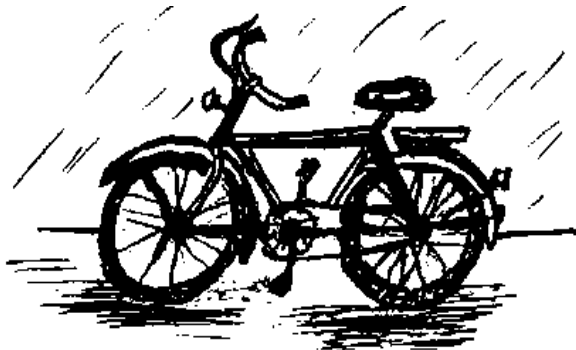
Про яку сільськогосподарську машину йде мова в загадці:

Де йшла сотня косарів,
Вийшло п'ять богатирів.
Косять, в'яжуть заодно
І молотять на зерно.

Слово “комбайн” прийшло до нас з англійської мови. Дослівно перекладається як з'єднання, комбінування. Отже, комбайн – це комбінована збиральна машина. Тобто, як сказано в загадці, ця машина і косить, і молотить пшеницю на зерно.

Велосипед

Відгадайте загадку: Натискаю на педалі –

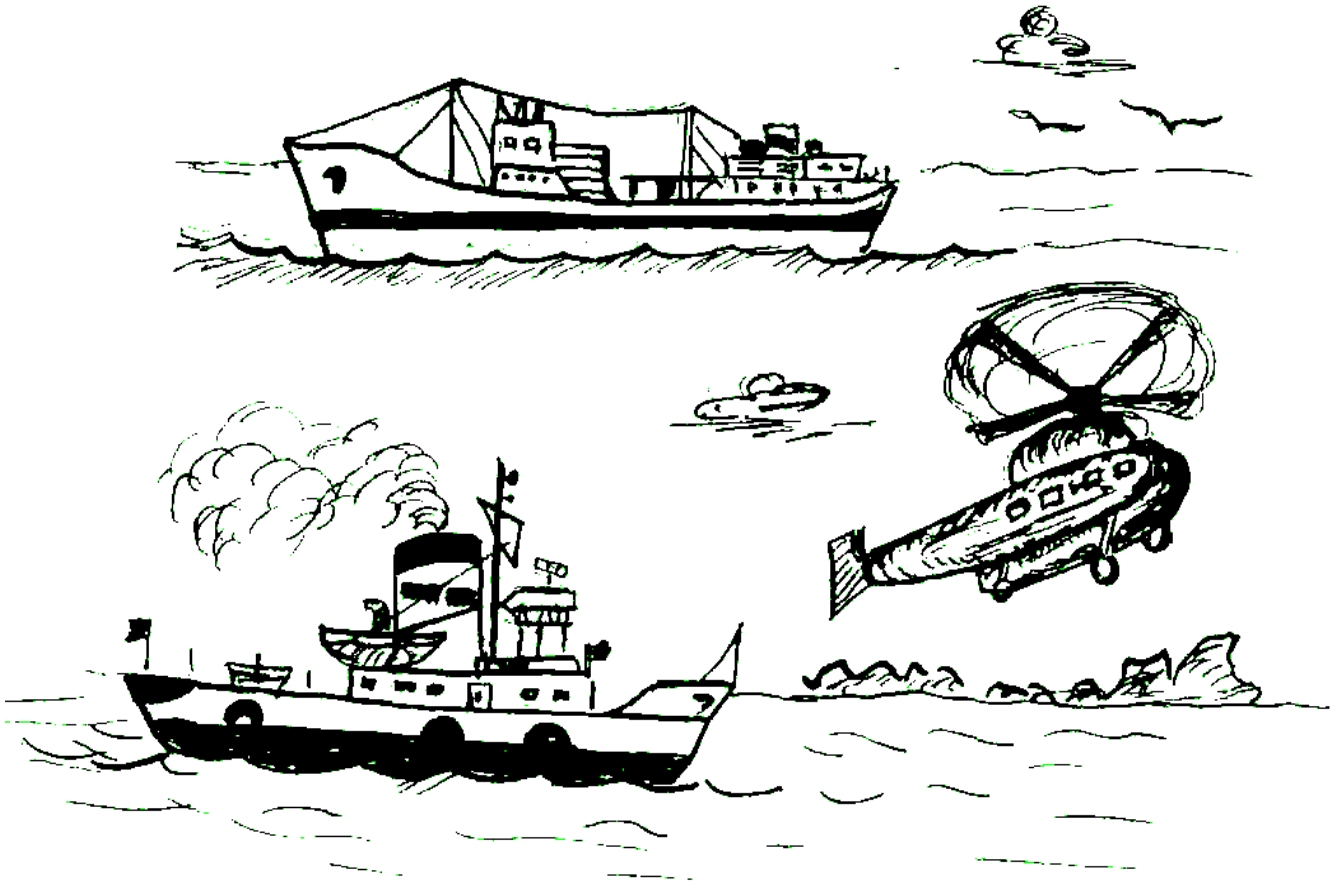

Їду далі, далі, далі.
Їду швидко я вперед,
Мчиться мій ... (велосипед)
У загадці є слова: “Їду швидко я
вперед, мчиться мій велосипед.”
А чи знаєте ви, що слова
“швидкий” і “велосипед” –
родичі? Слово “велосипед”

утворилось від латинського “велокс”, що означає “швидкий”, і “педис” – “нога”. Разом – швидконіг. Отже, слово “велокс” і є перевірним словом до слова “велосипед”.

Відгадайте наші назви за підказкою:

- Мені допомагає плавати пар.
- Я ходжу по воді за допомогою тепла.
- В небі я не тільки літати вмю, а ще й вертітися.

Пояснення походження жіночих імен

– Сьогодні ми з вами здійснимо подорож у Країну імен. У X столітті в нас з’явилися Марини, Олени, Зої, Валентини. А що вони означають вам допоможе дізнатися ось такий вірш.

Допитлива дівчинка наша Наталка,
Її називають Наталка-питалка.
Питає Наталка: “Чому я так звуся?
І чому Мариною зветься мамуся?
Найкраща подружка моя – Катерина,
А в класі у нас і Оксана, й Ірина,
І Зоя, і Соня, і Клара, й Галина,
Лариса, Олена та ще й Валентина?”
“Імення ці давні, – вчителька каже. –

Із Греції й Риму, із Заходу й Сходу
Вони нам дістались від різних народів.
А що вони значать, – послухай, дитино:
Галина – спокійна, міцна – Валентина,
Наталія – рідна, морська – то Марина,
А Зоя – життя, чистота – Катерина.
Оксана – чужа, ну, а мир – то Ірина,
Олена – то світла, Лариса – то чайка.
Усе зрозуміла, мала запитайко?
Софія – премудра, а Клара – ясна.
Ось що означають дівчат імена”.

Пояснення походження чоловічих імен.

– Ми дізналися, що означають жіночі імена, а про чоловічі вам розкаже ось такий віршик:

Ось Костя, наприклад, це значить постійний,
Кирило – господар і мужній – Сашко,
Степан – це вінок, а бадьорий – Гришко.
А Петрик – то камінь, хоробрий – Андрій,
Найбільший – Максим, захисник – Олексій.
Не наші слова в цих звучать іменах,

Дали імена нам чужі племена.

А наші ти знайдеш із коренем -слав-.

Дивись: Святослав, Владислав, Мирослав.

Пояснення походження прізвищ.

– Ви вже здійснювали подорож у Країну імен, а сьогодні здійснимо подорож у Країну прізвищ.

Послухайте вірш, спробуйте самостійно розкрити значення прізвищ, згаданих у ньому:

Ким наші прадіди були
Нам прізвища розповіли.
У кожному класі, в кожній школі
Кравців і Гончарів доволі.
Шевців, Ткачів і Бондарів,
Килимників і Снісарів,
Кушнір є, Линник, Золотар,
Котляр, Тютюнник і Ківшар.

Хто краяв сукні, став Кравець,
Хто шив взуття, прозвали Швець.
Котли виготовляв Котляр,
А ківшик для води – Ківшар.
Кушнір кожухи добре шив,
А Снісар дерево різьбив.
Для сала бодню збив Бодняр,
Горшки випалював Гончар.
Для суден линви чи канати
Робили Линники, мій брате.
Цирульник бороди голив,
Калашник калачі ліпив.
Трудились з ранньої зорі
Землі твоєї трударі.
Яких тільки прізвищ на світі нема:
І Вечір, і Ранок, Мороз і Зима.
Хоробрий мисливець із вовком
змагався, На все життя потім
Убийвовком звався. Сміливий –
Орел, а чи Сокіл, чи Тур. Якщо
полохливий – то Заєць чи Щур.
Був добрий – то Голуб, Добрій,
Добродій,
А хитрий – то Лис, чи Хитрун, чи
Крутій, Індик – гордовитий, а
Півник – хвастун, Був хлопець
смішливий – назвали Чмихун.

Походження слів на позначення назв міст.

Назви міст – це не просто слова,
Це історія краю жива.
Ось узбецька столиця Ташкент –
В водограях і в зелені центр.

*“Місто з каменю” – так його
звали,*

Коли ще в давнину будували.
А Тбілісі, грузинська столиця,
Значить – “місце, де тепла водиця”.

А найбільший Туркменії град –
“Миле місто” звемо Ашхабад.
Казахстан – і земля зацвіта.
“Гори в яблунях” – Алма-Ата.
Мінськ за річкою Міна назвали,
А Москву на Москві збудували.
Увічнився в Києві Кий,
Князь могутній, мисливець меткий.

Б

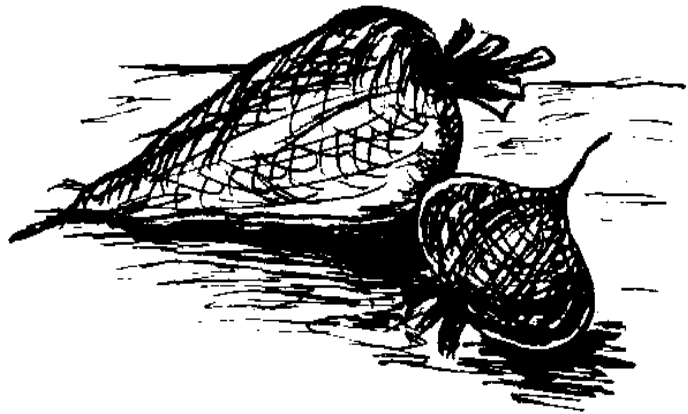
Такі вправи будуються на матеріалі, що містить “підказку” для пояснення етимології ономастичної лексики.

Такі вправи можна проводити у формі змагань: хто швидше розкриє таємницю походження слова. Звичайно, тут теж можуть бути використані загадки, ілюстрації, прислів'я.

Наприклад:

Буряк

Якщо хочете
дізнатися, чому буряк так
назвали, уважно
послухайте маленький
вірш:

Місяць не один мине
Доки виростиш мене.
Вимагаю я турботи,
Звусь в арабів батько поту.

– Отже, хто може пояснити, звідки прийшло до нас слово “буряк”? Чому його так назвали?

Редиска

Хто дізнається першим,

– про який овоч іде мова в загадці:

*Я кругленька, червоненька,
З хвостиком тоненьким.*

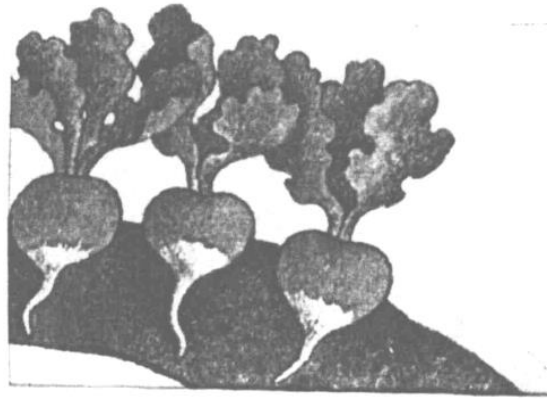
На городі мене рвуть

Мене ріжуть, мене труть

І до столу подають.

Як мене в народі звать?

*Послухайте, що розповіла
про себе сама редиска:*

Я у Франції вродилась,
В цілім світі полюбилась
Означаю – корінець.
Ось і загадці кінець.

Соняшник

– Серед українських назв рослин є слова відомі всім. І коли дібрати до них “сімейку слів” то легко можна встановити їх походження.

Спробуйте відгадати загадку.

Хто в ній про себе говорить:

На сонечко я схожий

і сонечко люблю.

До сонця повертаю

голівоньку свою.

Стою стрункий, високий,

в зелених шатах я

І золотом убрана

голівонька моя.

– То чому соняшник таку назву має? Поясніть?

Огірок

– Щоб дізнатися про походження слова “огірок”, потрібно послухати від самих огірків:

Нас нестиглими про-звали древні греки, бо вважали, що коли ми достигали, то смаку свого не мали.

Хто зумів розкрити таємницю назви огірок?

Капуста

– Свою назву капуста пояснює так:

Ось вам відповідь жива:
Капут – значить голова.
“Капуціо” італійське –
Це капуста українська.

Помідор

– Якщо хочете дізнатися про походження назви **помідор** послухайте такий віршик:

Ми з Італії прийшли,
Там і назву нам дали.
Подивись, які ми гожі,
З яблуками трохи схожі,

Ось

тому й назвались ними,
Яблуками золотими.

Фламінго

– Якщо хочете дізнатись, чому ці птахи так зветься, послухайте віршик:

Поглянь, які птахи стрункі,
А шиї довгі та гнучкі,
Самі ж – немов рожевий цвіт,
Як сонця вранішній привіт.
Всі люди звать фламінго їх.
За кольором пір'їн своїх
Вони виправдують ім'я:
Фламінго – значить

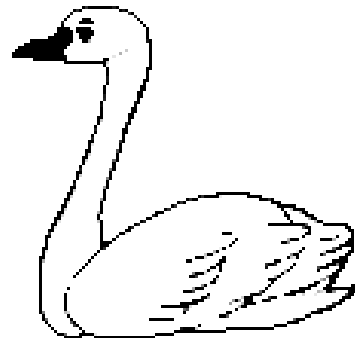
“полум'я”.

Лебідь

– Відгадайте, про яких птахів йде мова в загадці:
Що це ще за чудеса? Подивись, яка краса!

Птахи дивляться у воду
На свою чудову вроду,
Легко змахують крильми,
Ніби перший сніг зими.
Шиї довгі і гнучкі.
Що за красені такі?

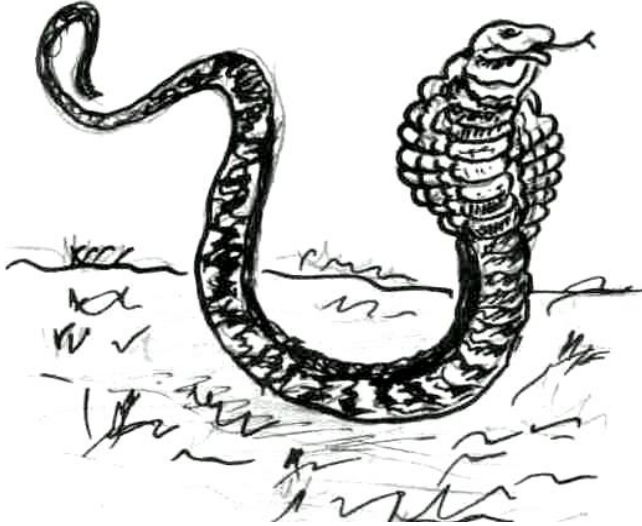
– Правильно, це лебеді. А чому їх так називають, розповість один з них:

Так мене тому назвали,
Що віддавна дивувались
Моїй сніжній білизні
У далекій стороні.
Я не голуб сизокрилий.
Лебідь – значить “білий-білий”.

Змія

Відгадайте мою загадку:

В'ється віршовка,
на кінці головка,

– А чому змія так зветься,
розкаже вона сама:
Не літаю, не крич-ч-чу,
Все с-с-сичу, с-с-сичу,
с-с-сичу,
Від з-з-землі не
відриваюсь-сь,
а з-з-землі в клубок
з-звиваюсь-сь,
тож проз-з-звали люди
з-злі:
Та, що ліз-з-зе по
з-з-землі”.

Кенгуру

– Якщо хочете ви дізнатися,
чому кенгуру так зветься, то
послухайте, що він сам про себе
розповідає:

На наш материк прибули
іноземці,

Побачили нас і питають
туземців:

“Як звірі ці зветься?”

А ті: “Кенгуру”.

Ще двох запитали –

Ті знов: “Кенгуру”.

Насправді ж туземці не нас називали,

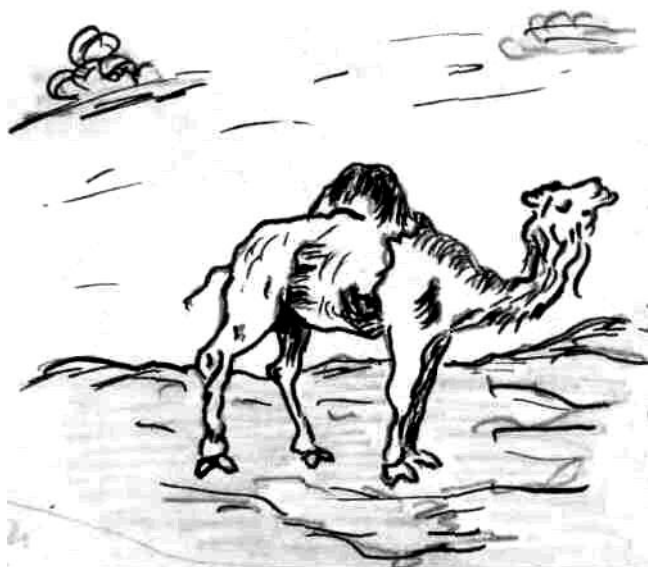
Не знаючи мови, вони відказали:

“Я не розумію, нічого не знаю”.

То ж наше ім'я саме це й означає.

Верблюд

Ось послушайте, що розповів про себе верблюд:

Багато ходив по безмежній пустелі,

Не бачив води, ні людської оселі.

Сухі колючки по барханах шукав.

То й звусь я – “той, хто багато блукав”.

Їжак

Цей маленький їжачок –

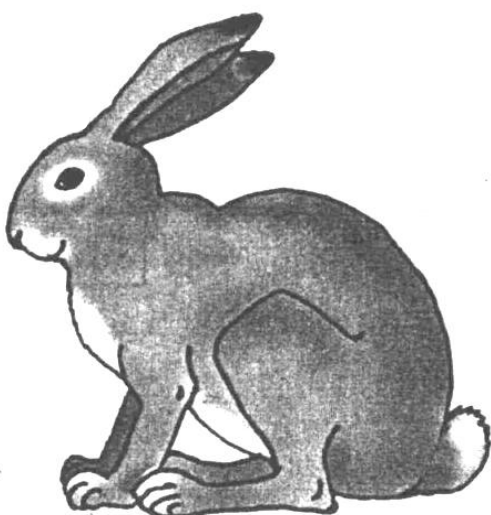
Не простий лісовичок.

Його назва означає:

“Той, котрий і змії з’їдає”.

Заєць

– Куцохвостику вухатий,

Чому зайцем тебе звати?

– Так давно мене назвали

І на вуха не зважали.

Бачили, що молодець,

І назвали – стрибунець.

Бо “заяти” – то “стрибати”

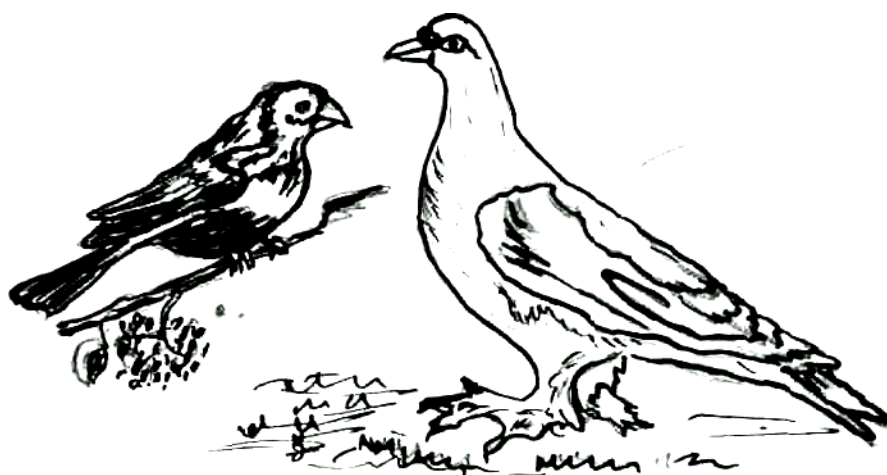
Сам ти можеш порівняти:

Продавець – від “продавати”,

видавець – від “видавати”,

ну, а заєць – від “заяти”.

Голуб, снігур

Зверніть увагу на таких птахів, як **голуб та снігур**. Які слова приховалися в цих назвах?

Поясніть, чому цих птахів так назвали?

(**Голуб** – від прикметника

“голубий”. Голубого кольору буває пір’ячко на шийці птаха **Снігур** – сніговий птах, не боїться снігу).

Півень

- Хто будить людей на селі без будильника? Поясніть, як утворилася назва цього птаха?

Українська назва “півень” походить від слова “співати”. Для того, щоб пояснити походження цього слова, учням потрібно добирати однокореневі слова. Якщо вони одразу не здогадаються це зробити, учитель повинен їм показати “ключик” до розкриття таємниці; спробуйте дібрати однокореневі слова до слова “спів” (співати, співак, співець). Саме в цих словах ви знайдете потрібний вам “ключик” до пояснення походження назви свійського птаха.

Телевізор, телеграма, телефон

– Що спільного є в словах “телевізор”, “телеграма”, “телефон”?

Діти пояснюють, що в цих словах є спільна частинка -теле-.

– Ця частинка є й в інших словах: телебачення, телеміст.

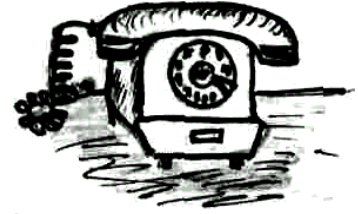
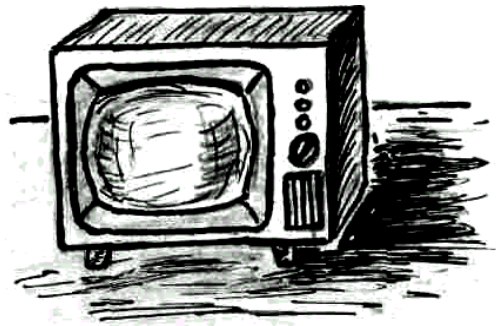
Спробуйте самі пояснити назви цих слів, використовуючи записані на дошці пояснення їх складових частин: теле – далеко;

візор – бачити;

грама – запис;

фон – звук.

Аналогічну роботу можна провести, пояснюючи слова “автомобіль”, “автобус”.

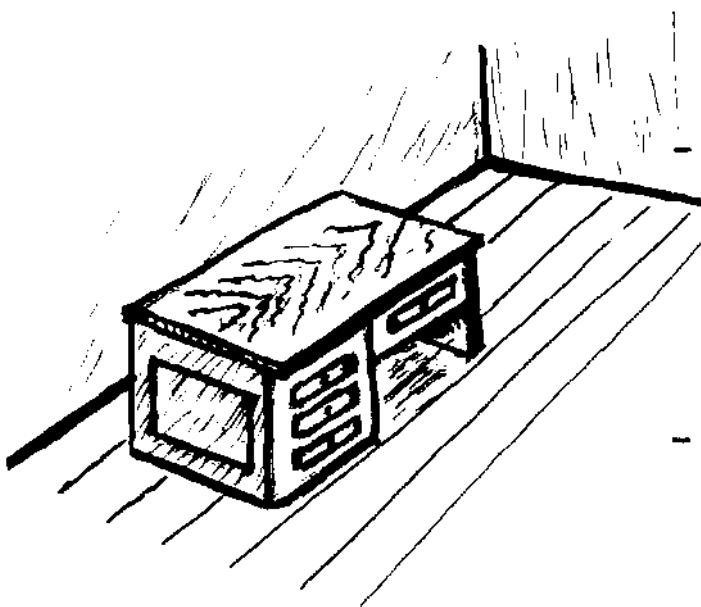
Стіл

– Про які меблі йде мова в загадці:

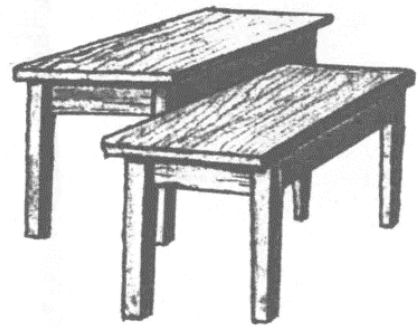
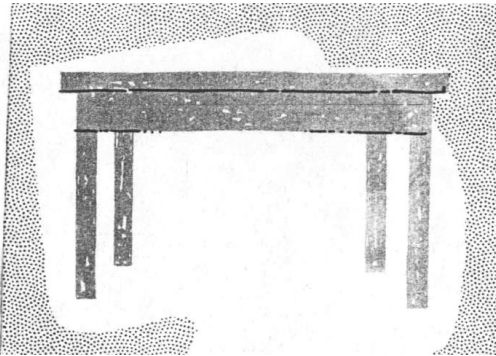
З головою він накритий,
Несуть йому їсти й пити.
Та він страви не вживає –
Все хтось інший поїдає.

Так, правильно, це стіл.
А чи знаєте ви, чому стіл так називають?

– Послухайте вірш і спробуйте відповісти на це питання:

Різну думку вчені мають,
 Одні кажуть: так він зветься,
 Бо стоїть і не схитнеться.
 “Стіл” споріднене з “стояти.”
 Інші кажуть, що від “слати”.
 Кажуть так: столом назвати
 Можна те, що слід заслати.

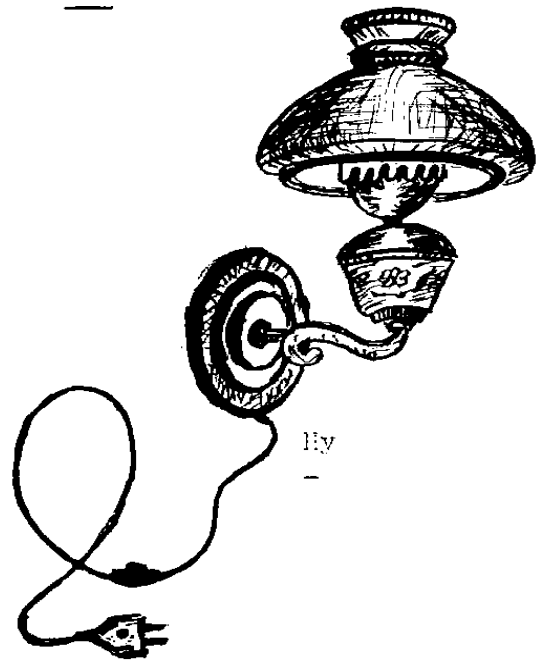

Бра

– Якщо хочете дізнатися, що
 означає слово “бра”, то послухайте

віршик:

Біля ліжка в мене бра,
 “Що це?” – каже дітвора.
 – Це світильник на стіні.
 Хочеш – світить,
 хочеш – ні.
 По-французьки бра – “рука”
 Це задача нелегка.
 Ну до чого тут рука?
 – У палаці старовиннім
 Ці світильники настінні
 Форму рук звичайно мали.
 Руки ці завжди тримали
 Димний факел, жовту свічку
 А чи лампу невеличку.
 Так чому ж бра має таку назву?
 Поясніть своїми словами.

В

Вправи цієї групи розраховані на самостійне виділення учнями ономастичної лексики зі змісту навчання та пояснення її походження.

Дзвіночки

– Про які квіти йде мова в загадці:
Хто з вас, діти, нас не знає?

Ми у лісі проживаєм,
Дзвоном сонце зустрічаєм,
Маєм гарні сині очки,
Називаємось ...

(дзвіночки)

– Поясніть самостійно назви квітів “дзвіночки”, “ротики”, “підсніжники”.

Незабудки

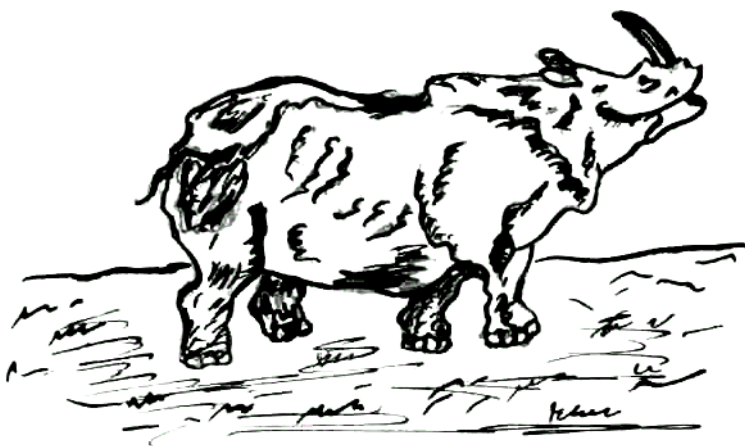
– Відгадайте загадку:

Ту дівчину синьооку
Завжди стрінеш край
потoku.

В неї ніжки вмиті в росах,
В неї небо сяє в косах.

– Що це за квітка? Як утворилась її назва?

Носоріг

– Про яку тварину
йде мова в загадці:
З-поміж інших тварин
Всяк його впізнає
Із усіх тільки він
Ріг на носі має.
– Як утворилась назва
цієї тварини?

Поясніть назви

птахів – очеретянка, синиця.

(Очеретянка
живе в очереті,
тому її так і
назвали.

Синичка
має пір'ячко
жовтого
і синього
кольорів, але
більше
синього).

*** Поясніть походження назв за зразком:**

Продавець - той, хто продає товар, продукти ...

Лікар –

Лісник –

Учитель –

Вихователь –

Будівельник –

Учень –

Школяр –

Домогосподарка –

Швея –

* **Перший** день тижня має назву **понеділок**, **п'ятий** день - **п'ятниця**. А чому інші дні тижня мають такі назви, як:

вівторок, середа, четвер, субота, неділя?

* **Від яких слів на позначення дій утворилися такі імена:** Віра, Надія, Любов?

* **З чим асоціюються у вас такі прізвища:** Килимник, Золотар, Журавель, Соловей, Вовченко, Білозір, Княженко, Царенко, Білоножко, Тихохід.

* **Як ви зможете пояснити назви таких видів транспорту:** панелевоз, самоскид, п'ятитонка.

* **Січень**

Як називається перший місяць року?

– Так, січень. Про цей місяць люди склали багато прислів'їв.

Послухайте одне з них:

Січень січе, ще й морозить,
господар з лісу дрова возить.

– А от чому цей місяць назвали січнем, зараз ви самі поясните, а потім послухаєте доповнення. (Назва цього місяця походить від старовинного слов'янського слова “сікти”. Саме в цю пору давні слов'яни вирубували ліс, чагарник, готуючи землю для посіву зерна. Від основи дієслова “сікти” і утворився іменник “січень”. Ось звідки походить назва цього місяця).

* **Лютий**

Послухайте прислів'я:

- Лютий лютує, бо весну чує.

Поясніть походження назви цього місяця, а потім послухаєте уточнення (Лютий - слов'янське слово, означає “злий”, “жорстокий”). Лютневі морози бувають дуже дошкульними, тому і говорять: “Лютий, не лютуй, бо Весна в дорозі. Подивися, місяць Лютий, вона стоїть вже на порозі”.

* **Березень**

У якому місяці ми відзначаємо мамине свято, свято всіх жінок?

- Правильно, в березні.

– Чи знаєте ви, чому його так називають? Поясніть, а потім послухайте доповнення до вашого пояснення: (назва першого місяця весни – березня – пов'язана з розвиванням у цей час берези, із збиранням її соку. Недаремно в деяких місцевостях,

зокрема у білорусів, третій місяць року називають сочним, соколиком).

* **Поясніть самостійно походження таких місяців:** серпень, жовтень, липень, червень, грудень, травень, квітень.

* **Від яких імен утворилися такі назви населених пунктів (села, смт, міста):** Андріївна, Петрівка, Софіївка, Миронівна, Михайлівське, Дніпропетровськ, Миколаїв, Іванівна, Осипівна.

- Які ви ще знаєте назви?

* **Пригадайте назви кольорів, що утворилися від кольору ягід, овочів, фруктів.** Наприклад:

вишневий від вишня (ягода вишневого кольору);

абрикосовий – від кольору плодів абрикосу.

Салатний – від кольору салату.

* З якими назвами побуту, людей, рослинного та тваринного світу “породичалися міста та села?”

Лозове, Черемошне, Малинівка, Конотоп, Бочечки, Козацьке, Вишневе, Лугове, Чабани, Васильків.

Звичайні етимологічні “екскурсії” – не самоціллю мусять бути на уроці, а влучним, захоплюючим додатковим змістом навчання до виучуваної теми. Така робота сприяє розвитку пізнавального інтересу до навчання, пізнавальної активності та діяльності учнів на уроках рідної мови в початкових класах.

ДОДАТОК Е
ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК-МІНІМУМ ДЛЯ
ВИКОРИСТАННЯ У 5-8 КЛАСАХ НА УРОКАХ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ІСТОРІЇ, ГЕОГРАФІЇ

НАЗВИ ТЕРИТОРІЙ

Австралія – назва материка пов'язана з тим, що вже в античні часи у географів склалася думка про його існування в південній півкулі суші. Материк на картах підписували по-різному: *Невідома Земля, Невідома Південна Земля (Terra Australis Incognita)*. В пошуках цього материка голландські мореплавці у XVII столітті відкрили територію сучасної *Австралії*, яку спочатку назвали *Новою Голландією*. У 1814 році англійський мореплавець Г. Фліндерс запропонував *Нову Голландію* назвати *Терра Австраліс*, або *Австралія*.

Азербайджан – назва сучасної держави на Кавказі. Вперше згадується у працях грецьких і латинських авторів у формі *Антропатена*, в іранських джерелах III століття нашої ери наведена форма *Атурпатакан*. У працях більш пізніх перських географів вже вказується *Адарбадаган (Азарбадаган)*, а в арабських джерелах – *Адарбаїджан*, або *Азарбаїджар*. Останній варіант назви пояснюють з перської, як „збирач вогню” (*азар* – „вогонь”, *бадаган* – „збираючий”), і пов'язують з поширеним тут культом поклоніння вогню.

Азія – частина світу. Ідею поділу суші на Схід і Захід вперше застосували фінікійці, про що й говорять їхні терміни *асу* і *ереб* – „схід” і „захід”, від яких були утворені назви Азія і Європа. Це було сприйняте стародавніми греками. Першим із грецьких учених розчленував сушу на частини світу Гекатей Мілетський у VI столітті до нашої ери. Пізніше греки використовували назву *Азія* у вузькому розумінні, відносячи до неї окремі райони на східному березі Егейського моря. В римські часи *Азія* – значна провінція, яка поширювалася все далі на Схід. Інша гіпотеза: на східному березі Егейського моря ще в догрецькі часи існувало місто і місцевість *Ассува*. Греки, освоюючи територіальне побережжя, перетворили чужу їм назву в *Азія*, яка згодом поширилася все далі на Схід.

Америка – частина світу, яка складається із двох материків. Відкрита в 1492 році Христофором Колумбом, який вважав відкриті ним країни островами Західної Індії. У 1503 році мореплавець Америго Веспуччі дослідив її і назвав цю частину *Новим світом*. Вважається, що названо *Америку* за іменем Америго Веспуччі (Америго трансформовано в *Америку*).

Антарктика – південна полярна область земної кулі. Із грецької „протилежащий Арктиці” (префікс *анти* – „проти”). Північ у греків мала назву *Арктикос*, бо знаходилася під сузір’ям Великої Ведмедиці (*арктос* – ведмідь).

Асканія-Нова – заповідник цілинного степу на південному сході Херсонської області, а також селище міського типу. У 1828 році Микола I за безцінь (по 8 коп. за 1 га) продав німецькому герцогу Ф. Е. Фальц-Фейну землі сучасного заповідника. В 1841 році землевласник назвав місцевість *Асканія-Нова* в честь свого родового маєтку *Асканія*, ускладнивши назву квалітативним прикметником. Створення заповідника розпочато в 1874 році.

Африка – материк, другий за величиною після Євразії. У давнину не існувало спільної назви для материка (*Лівія* – від назви племені *лібу* на півдні; *Ефіопія* – від слова *аітопі* – „обгорілі”). Назва Африка вперше зустрічається у джерелах у кінці III століття до нашої ери. Спочатку це стосувалося невеликої території навколо фінікійського міста Карфагену. В основі – назва племені *афри*, або *афарики*. Після зруйнування Карфагену утворилася римська провінція *Африка*, яка охоплювала територію, що приблизно дорівнює території сучасного Тунісу. До початку середньовіччя ця назва поширилася на Алжир і Лівію, а з початком колоніальних захоплень європейців – на весь материк.

Білорусь – країна на території східної Європи. В основі сучасної назви лежить словосполучення *Біла Русь*, яке фіксується в давньоруських джерелах XII століття, але стосується Ростово-Суздальського князівства. По відношенню до сучасної *Білорусі* ця назва вперше вживається в польському документі XIV ст. У першій половині XVII ст. назва *Біла Русь* закріплюється за територією сучасної Вітебської, Могилівської, Гомельської і частини Мінської областей, тоді як за Гродненською областю і північним заходом Мінської закріплюється назва *Чорна Русь*.

Хоч зміст протиставлення *Біла Русь* – *Чорна Русь* документально не встановлений, але, за аналогією з іншими подібними парами назв, є всі докази того, що тут відбита розбіжність соціального характеру. Назву *Біла Русь* слід розуміти у значенні „вільна”, „правовірна”, що відрізняється від *Чорної Русі* віросповіданням, мовою, правовим статусом.

Болгарія – країна на півдні Європи. Назва утворилася від назви її жителів. В VII столітті на Балканський півострів прийшла частина тюркськомовного народу *булгар*. Їхній хан став главою держави, населеної південними слов'янами. І хоч нові пришельці розчинились у слов'янстві, але місцеві мешканці одержали назву *болгари*.

Бразилія (*Федеративна Республіка Бразилія*), держава в Південній Америці. Першим берегів сучасної Бразилії досяг у 1500 році П. А. Кабрал і, згідно з традицією того часу, дав щойно відкритій країні релігійну назву *Terra de Santa Cruz* – „Земля святого хреста”. Однак ця назва не прижилася, і вже приблизно через чверть століття стала вживатися назва *Terra de brasil* – „Земля бразил”, яка з плином часу перетворилася просто у *Бразилію*. Своєю останньою назвою країна зобов'язана дереву *бразил* (або фернамбуковому дереву), деревина якого має речовину червоного кольору, що широко використовується у малюванні. Оскільки в початковий період колонізації *Бразилії* це дерево було основним предметом експорту, воно відбилося і в назві країни. В утвердженні цієї назви не могли не зіграти певної ролі і легенди про таємничий острів *Бразил*, що розташований десь в Атлантичному океані, які поширювалися в Європі у XIV-XV століттях.

Буковина Північна – історико-географічна область України (територія сучасної Чернівецької області), яку здавна заселяли слов'янські племена. У X-XII столітті входила до складу Київської Русі. Назва відома з 1392 року і походить від *букових* лісів, що вкривають значну частину цієї території.

Велика Британія – держава у північно-західній Європі, на *Британських* островах. Сучасна назва існує з 1921 року, коли південна частина Ірландії одержала права домініону, а північна Ірландія залишилась у складі *Великої Британії*. Походить від назви островів, на яких розташована країна, і ускладнюється

квалітативним прикметником. Острови названі за іменем племені *бритів*, яке тут жило раніше.

В'єтнам – держава у південно-східній Азії. До 1945 року – французькі колонії Аннам, Тонкін і частина Кохінхінн. Завоювавши незалежність, народ повернув своїй країні давню назву *В'єтнам* – „країна півдня”.

Вінниччина – суфіксальне утворення від назви обласного центру. Область виникла 27 лютого 1932 року.

Вірменія – держава на Кавказі. Національна назва *Айастан* – „країна вірмен” – вперше згадується на викарбуваному в 521 році написі на скелі поблизу перського міста Керманшаха. Пізніше ця назва зустрічається і в інших джерелах. Вона утворилася від назви народу *арім* – „вірмени”, який населяє сучасне Вірменське нагір'я, що в давнину називалося *Наїрі* – „країна рік”. Ще більш древня назва *Вірменії* – *Хайаса*, „країна народу хай”, де *хай* – самоназва народу вірмен, відома за документом II тис. до н.е., знайденим при розкопках.

Вітчизна – поетична назва, яка використовується для позначення рідних місць. Утворилася від іменника *батько* (*отець*).

Волинь – історична територія на північному заході України. Хоронім походить від назви древнього міста *Велін* (існувало і давньослов'янське місто *Волин*; наявні також численні назви *Volyne* в Чехії. Припускають їхнє походження від відповідного власного імені, однак це заперечив О. О. Шахматов, пов'язавши етнонім *волин* з етнонімом „волох”, що фонетично неможливо. Переважає думка, що в основі цієї назви – лексема *віл*, яка вказує на зв'язок з тваринництвом, однак це заперечує форма *Велін*. Перша згадка про Волинь зафіксована у 1077 р.

Галичина (*Галицька земля*) – територія у верхній частині басейну Дністра. Етимологія хороніма пов'язана із назвою міста *Галич* (зараз – районний центр Івано-Франківської області, який виник у XIV столітті за 5 км на південь від давнього *Галича*). Обидві назви походять від слов'янського племені *галичани*, назву якого у свою чергу виводять від *галич* – „вороння”; М. Фасмер слово *галич* мотивує словом *галиця* – „галка”. І. Гуржій, Л. Макаренко, П. Жевахов назву племені пов'язують з місцем видобування солі (кельтське *гал* – „сіль”), що більш вірогідно.

Про це свідчать і давньогрецькі літописи.

Греція (*Грецька Республіка*), держава на півдні Європи, на Балканському півострові. Офіційну назву країни *Ellas*, або *Hellas* (традиційно – *Еллада*) виводять з назви міста *Еллас* у Фессалії. Латинська назва *Греція*, прийнята в українській та деяких інших мовах, утворена від назви племені *греки*, які у давнину поселилися на півдні Європи.

Грузія – держава на Кавказі. Хоч самі грузини свою країну називають *Сакартвело*, а себе *картвели*, в українському вжитку функціонують назва *Грузія* й етнонім – *грузини*. Ця лексема засвоїлася європейцями у країнах Сходу. Так, в описах подорожей монаха Ігнатія Смоляніна в Палестину в 1389 році згадуються *гурзи* („грузини”), у знаменитому „Поході за три моря” Афанасія Никітіна” (1466-1472 рр.) згадується *Гурзинська* земля. В українському вживанні сталася перестановка звуків, і *гурзи* та *Гурзинська* земля перетворилися на *грузин* і *Грузію*.

Гуцульщина – історико-етнографічна область Карпат, яка займає гірську частину сучасних Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей. Назва походить від *гуцулів* (етнографічна група українців, що проживають у цій місцевості).

Дніпропетровщина – суфіксальне утворення від назви обласного центру. Область утворена 17 липня 1932 року.

Донбас (*Донецький басейн*) – індустриальний район України, який охоплює Дніпропетровську, Донецьку, Луганську області. *Донецький* – від назви річки Сіверський Донець, *басейн* – область залягання кам'яного вугілля.

Естонія – держава у Прибалтиці. Назва походить від давнього етноніма *ести*, які були предками *естонців*, і в перекладі означає „жителі біля води”.

Європа – частина світу, західна частина материка Євразія. Назву введено для позначення частини світу у VI ст. до н. е. стародавніми грецькими вченими Гекатеєм Мілетським та Геродотом, які запозичили її у фінікійців; топонім утворено від слова *ереб* – „темрява, морок, захід сонця”.

Зараз існує гіпотеза, згідно з якою цей хоронім походить від назви місцевості *Еуронас*, розміщеної у Фессалії (в центрі Греції), яка й стала основою для утворення назви цілої частини світу.

Єгипет – держава на північному сході Африки і на Синайському півострові Азії. Назва *Єгипет* відома з III тис. до н. е. і співвідноситься із давньогрецьким словом *Айгіптос*; вона дана фінікійськими колоністами, котрі називали Нільську дельту *ай-гапт*, тобто „вигнуте узбережжя”. Пізніше назва перейшла в латинь, а потім і в інші європейські мови у формі *Єгипет* або близькій їй за звучанням. Самі єгиптяни називають свою країну *Міср*, що пов’язано із давньоєврейською біблійною назвою цієї держави *Міцраїм* (за ім’ям сина Хама у Старому Завіті).

Закарпаття (*Закарпатська Україна, Закарпатська область*) – область, розташована на південному заході Східних Карпат. Знаходиться за Карпатами, по відношенню до інших областей України.

Індія – держава на півдні Азії. Назва походить від гідроніма *Інд*. Державне утворення у басейні цієї річки з назвою *Індія* відоме з VIII століття. Сучасна самоназва держави – *Бхарат* – походить від *Бхаратаварші*, що означає „країна бхаратів”. *Бхарати* – герої староіндійського епосу „Махабхарата”, а також індійське плем’я, яке тут проживало в II – на початку I тис. до н. е.

Індонезія – держава на островах південно-східної Азії, незалежна з 1945 року. Назва походить від хороніма *Індія* і грецького слова *неос* – „острів”, означає „острівна Індія”.

Ірак – держава в Азії (басейн річок Тигр і Єфрат). Назва походить від арабського слова *ірак* – „узбережжя, низовина, оброблена земля”.

Іспанія – держава у південно-західній Європі. Існують дві основні версії походження цієї назви. Згідно з найбільш ранньою з них, в основі лежить фінікійське слово *шпан*, або *іспані* – „кролик”, від якого одержало назву або побережжя навколо фінікійської колонії (XI-XIII ст. до н. е.), або місцеве іберійське плем’я. Для підтвердження цієї версії відзначають, що ще на початку нашої ери кролика зображували на місцевих монетах. Більш правдоподібне пізніше пояснення: з баскського *езрана* – „куток, виступ берега, кордон”, хоч деякі автори і цей варіант вважають суперечливим. Ця назва була відома ще у давньому Римі.

Італія – держава на півдні Європи. Назва походить від назви

етносу *італіки*, що відносилися до племен, які заселяли Апеннінський півострів і у V-III ст. до н. е. були підкорені Римом.

Канада – держава в Північній Америці. На мові одного з племен індіців-ірокезів *каната* – „група хаток, поселень”. Це слово було сприйняте французькими колоністами спочатку як назва села, згодом вона поширилася на навколишню місцевість, а потім і на всю країну.

Карелія – автономна республіка у складі Росії. Назва *карели* у фінських мовах має значення „стадо” або „пастух”.

Київська Русь – історична назва держави східних слов’ян. Іменникова частина складного топоніма походить від хороніма *Русь*, прикметникова – від назви центрального міста – *Києва*.

Київщина – суфіксальне утворення від назви обласного центру. Область утворена 27 лютого 1932 року.

Китай – держава в Центральній і Східній Азії. Назва утворилася від етноніма *кідане* (це був народ в Центральній і Східній Азії, який підкорив у Середньовіччі Північний *Китай*). Самі китайці називають свою країну *Чжунго* – „серединна держава”. В інших країнах для *Китаю* використовують назви *Хіна*, *Чіна*, *Кіна*, утворені від назви династії *Цін*, яка існувала у Стародавньому *Китаї* до III ст. до н. е.

Корея – півострів в Азії, на якому знаходяться дві держави: *Північна і Південна Корея*. Інша назва – *Чосен*, що в перекладі із давньокитайської мови означає „прохолода ранку”, а в російськомовному варіанті – „країна ранкової свіжості”.

Кримський півострів (Крим) – розташований між Чорним та Азовським морями і Керченською протокою. На півночі сполучається з материком вузьким Перекопським перешийком. У давнину південна частина півострова, в той час заселена таврами, була відома під назвою *Тавріка*, *Таврида*, першу згадку про яку знаходимо в Геродота (V ст. до н. е.). Ще раніше, від кімерійців, які тут проживали, півострів називали *Кімерія*. Згодом *Крим* заселяли скіфи (VII ст. до н. е.), половці (XI ст.) та інші племена. У XIII ст. сюди проникли монголо-татари і осіли спочатку в степовій частині. Оволодівши м. Солхат, вони назвали його *Kerim*, що монгольською мовою означає „укріплення, перекоп, стіна”. Цьому, ймовірно, сприяла наявність *куестів* – крейдяних

уступів, розміщених між степовим і гірським *Кримом*, які завойовники спочатку прийняли за фортечні стіни. Згодом назва поширилась на весь півострів.

Латвія – держава на узбережжі Балтійського моря. Назва походить від назви народу – *латів* (*латвієшів*).

Литва – держава у Прибалтиці. У пам'ятках згадується з 1009 року. За Я. Отрембським, в основі етноніма лежить стара назва ріки Вілії – *Летува* (зараз *Летавка*).

Львівщина – суфіксальне утворення від назви обласного центру. Область утворена 4 грудня 1939 року.

Монголія (*Монгольська Народна Республіка*), держава в Центральній Азії. Назва дана за етнічною назвою корінного населення – монголи.

Німеччина – держава в Центральній Європі. В основі національної назви *Deutschland* лежить самоназва народу *дойче* (давньонімецькою мовою – „люди”), яка на українську мову перекладається як “німці”.

Норвегія – держава в Європі на Скандинавському півострові. Раніше у у норманів були морські шляхи: Аустрвег („східна дорога” – по Балтиці), Вестрвег („західна дорога” – через Північне море в Англію), *Норвег* („північна дорога” – вздовж побережжя Скандинавії на північ); із цього ряду одна назва збереглася.

Одещина – суфіксальне утворення від назви обласного центру. Область утворилася 27 лютого 1932 року.

Поділля – історична область на південному заході Східноєвропейської рівнини, між Дністром і Бугом (Вінницька, Хмельницька і Тернопільська області). Термін *Поділ*, або *Поділля*, має широкий спектр значень: „рівнина”, „підгірна рівнина”, „передгір'я”, „підгір'я”, „тераса”, „підніжжя гори” (у зіставленні із більш високими Карпатами).

Полісся – низовина на півдні Білорусі і в північно-західній Україні. Назва утворена від народного географічного терміну *полісся*, який означає тип ландшафту – залісені і заболочені низовинні рівнини.

Полтавщина – суфіксальне утворення від назви обласного центру. Область утворена у 1932 році.

Польща – держава в Європі. Назву дано за етнічною назвою

народу *поляки*.

Прибалтика – назва території на півночі Європи, походить від назви Балтійського моря. Назва території утворилася морфологічним префіксально-суфіксальним способом.

Прикарпаття – географічна область, що прилягає з північно-східного і південно-західного боку до Українських *Карпат*, від чого і утворена назва.

Росія – держава на сході Європи. Назва вживається з XV ст., спочатку паралельно з *Московським царством* (за назвою столиці). З IX ст. згадується *Русь*, *Руська земля*, що означало „країну русів” (урочиста форма оніма в книжковій традиції XVII-XVIII ст.). Етимологія етноніма викликала великі суперечки. Спроби пов’язати його із словом „русий” наївні, так як невідомо, на ґрунті якої мови він виник, а самоназвою народу це бути не могло. Так звана „норманська теорія” пов’язувала походження назви із шведським племенем *руотсі*. У протилежному напрямку визначалась етимологія від древніх *аорсів* Геродота або більш пізніх *росалан*. На підтвердження кожної гіпотези використовувався різноманітний топонімічний матеріал (р. *Рось* в Україні, м. *Стара Руса* та ін.).

Румунія – держава на півдні Європи. У перших віках нашої ери територія сучасної *Румунії* була окраїною Римської імперії, де місцеве населення змішалось з римськими переселенцями і стало називати себе *романи* (від *Roma* – Рим). У 1861 році утворилася держава, що одержала назву від народу.

Сибір – територія, що простяглася від Уралу на заході і до хребтів тихоокеанського водорозділу на сході; від берегів Північного Льодовитого океану до кордону з Центральною Азією. Відносно походження назви *Сибір*: значення, мовної приналежності, часів виникнення – висловлено багато протилежних думок, що зумовлено, перш за все, давністю цієї назви. Деякі історики вважають, що вона вже існувала в V ст. н. е. На основі найбільш достовірних фактів можна вважати, що спочатку слово *сибір* було етнічною назвою племені, яке відносилось до групи фінно-угорських народів (можливо, хантійців або мансійців), проживаючих на півдні Західного *Сибіру*. Під натиском татар цей народ відійшов на північ і частково асимілювався на місці татарами, які одержали етнічну

назву своїх попередників. До середини XV століття на півдні Західного *Сибіру* утворилася татарська напівфеодальна держава – *Сибірське* ханство, столицею якого було місто *Сибір*, яке знаходилося біля сучасного Тобольська. В російських джерелах назва *Сибір* вперше згадується в 1483 році. Спочатку це було місто і місцевість в низовинах Тавди, Тобола. З просуванням росіян на Схід в поняття *Сибір* входять нові території: до Байкалу і далі, а іноді навіть до Далекого Сходу.

Січ – козацьке укріплення. Назву виводять від слова *сікти* у значенні „рубати”. Виникла *Січ* в кінці 30-х років XVI ст. за дніпровськими порогами, що стало основою для виникнення означення – *Запорізька*.

Слобожанщина. – історична область Лівобережної України. Населені пункти називалися *слободи* – поселення, що користувалися пільгами, співвідносними зі словом *свобода*.

Сумщина – суфіксальне утворення від назви обласного центру. Область утворена 10 січня 1939 року.

Сполучені Штати Америки – держава в Північній Америці. Назва включає географічний термін *штати* (від англійського *state* – „держава”): так в ряді країн називається самокерована територіальна одиниця; означення *сполучені*, тобто ті, що входять у федерацію, і вказівку на географічну приналежність цих штатів – *Америки*.

Тернопільщина – суфіксальне утворення від назви обласного центру. Область утворена 4 грудня 1939 року.

Туреччина – держава на Заході Азії. Назва утворилася від назви жителів – *турки* (*тюрки*), яка походить від древнього тюркського слова зі значенням „людина”.

Україна – держава у Центральній Європі. Назва у значенні „окраїна” – „територія, що межує із степом” вперше згадується в літописі під 1187 р., спочатку вона означала частину південно-західних земель Русі, головним чином середину Подніпров’я, територію Галицько-Волинського князівства по Західному Бугу, що межує з Польщею, Галицьку землю тощо, а потім поширилася на всю територію, де жив український народ.

З XV століття вживається назва *Мала Русь*. Спочатку це стосувалося Галицько-Волинського князівства, потім поширилося на Придністров’я, а з середини XVIII століття назву

застосували по відношенню до всієї *України* в офіційних документах царської Росії.

Вірогідним є тлумачення, що *Україна* походить від слова *край* у значенні „рідний край, країна, земля, населена своїм народом і пов’язана із порубіжним розташуванням території стосовно всієї східнослов’янської землі”.

Франція – держава в Західній Європі. Назва за етнічною назвою групи германських племен *франки*, які жили на нижньому і середньому Рейні. В V- VI ст. вони завоювали Галлію і утворили *Франкську* державу, західна частина якої стала в майбутньому ядром *Франції*.

Херсонщина. – суфіксальне утворення від назви обласного центру. Область виникла у 1932 р.

Чилі – держава на південному заході Південної Америки. Назву дано мовою індіанців араваків, де *чилі* – „холод, зима” (пов’язано із сприйняттям снігових заметів на вершинах Анд).

Швейцарія – держава в Західній Європі. Назва походить від кантону *Шви* і пов’язана зі словом „спалювати” (територія, де спалювався ліс для землеробства).

Японія – держава на сході Азії. Назва походить від японського слова *Hinpon*: *ні* – „сонце”, *пон* – „країна”, тобто „країна сонця” або „країна ранкового сонця”. Назва існує з VI-VII ст.

НАЗВИ ПОСЕЛЕНЬ

Ашгабат – місто, столиця Туркменістану. Заснований в 1881 році як укріплення, назване за ближнім поселенням *Асхабад*. В 1919-1927 рр. перейменовувалося на *Полторацьк*, в пам’ять про комісара праці Туркменської республіки П. Г. Полторацького, розстріляного білогвардійцями в 1918 році. З утворенням у 1924 році Туркменської РСР місто стало її столицею, а в 1927 році йому повернено історичну, національну назву, але вже в уточненій формі – *Ашхабад* (у перекладі з туркменської – „улюблене місто”).

Баку – місто, столиця Азербайджану. Назва відома з V ст., але її походження ще й досі не з’ясоване. Можливо, походить від

давньотюркського терміна *баку* – „горб, узгір'я”.

Бахчисарай – місто у Кримській автономії. В останній чверті XV століття з міста Солохта (Старий Крим) сюди було перенесено столицю Кримського ханства й побудовано ханський палац. У місті та навколо нього росли сади, виноградники. *Бахчисарай* означає „палац, оточений садами”: татарське *бахчи* – „сад”, *сарай* – „палац”.

Березівка – селище міського типу у Харківському районі Харківської області, розташоване за 15 км на південний захід від Харкова. Виникло у 1629 р., за народним переказом, серед березового гаю, за що й одержало назву.

Берестечко – місто у Горохівському районі Волинської області. Розташоване на р. Стир (бас. Прип'яті), на стику Волинської, Рівненської і Львівської областей, дуже давнє поселення. У письмових документах відоме з 1445р. як с. Берестки. Проте гадають, що воно засноване значно раніше. Назва, очевидно, від того, що навколо росли берестяні ліси: *берест* (в'яз, ільм) – дерево з родини в'язових.

Берлін – столиця ФРН. Згадується з 1244 року. Існує багато етимологій: слов'янських, германських, балтійських – з різними значеннями: „озеро”, „вигин річки”, „заповідний ліс”, „таможня”, „піщане місце”, „глинисте місце”. Слов'янська назва – „сторожовий пост”. З наукової точки зору назва пов'язана з особовим іменем *Берла*. За І. Шмідтом – назва принесена переселенцями з Фламандії і означає „загата на річці для вилову риби”.

Біла Церква – місто, районний центр Київської області. Виникла на місці фортеці **Юр'їв**, яку в 1032 році збудував Ярослав Мудрий і назвав своїм християнським іменем. У 1050 році він на Замковій горі спорудив єпископську церкву, що її в народі називали „білою”: за переказами, її було пофарбовано в білий колір чи збудовано з білої нетесаної берези. Після того, як татари знищили *Юр'їв*, за білими руїнами церкви, що були найпомітнішими орієнтирами, дістало назву місто. Існує легенда, що у церкві похований козак на прізвище *Білий*, який загинув як герой у боротьбі із загарбниками.

Братислава – столиця Словаччини. Згадується з 907 року. Назва походить від особового імені *Братислав* (*Браслав*, *Преслав*,

Вратислав), як Вроцлав в Польщі. Отже, походження назви – від імені засновника або власника. Колишня назва – *Преслава* (варіанти – *Пресбург*, *Бреславбург*) – теж утворена від антропоніма.

Бурімка – села в Семенівському районі Полтавської області та в Ічнянському районі Чернігівської області. В основі обох ойконімів – назви річок: 1 – *Бурімка*, ліва притока Сули; 2 – *Бурімка*, ліва притока Удаю.

Вижниця (*Вижніца*, *Вишниця*, *Віжниця*, *Віжниця*) – місто, районний центр Чернівецької області. Розташована біля підніжжя Карпат, на правому березі р. Черемош (басейн Дунаю). Відоме з кінця XV ст. Назва кілька разів видозмінювалася. Походить від діалектизму *вижній* – „верхній”. Вважають, що топонім є протиставленням назві якогось іншого поселення, яке тут лежало нижче за течією Черемошу. Найімовірніше, йдеться про зникле тепер с. Хмелеве, згадуване в грамотах XIV-XV ст.

Вишгород – місто Київської області. Вперше згадується у 946 році як резиденція київської княгині Ольги під назвою *Ольжин город*. Нове ім'я – відповідно до його місця на Дніпрі (вище від Києва). За іншою версією – за місцем на високому горбі, від слів – *вишній город*, тобто „високе місто”.

Вінниця – місто, обласний центр. Розташована при впадінні у Південний Буг з лівого боку річки *Віннички* і з правого – річки *Вишні*. Назва вперше згадується як фортеця *Вінниця* в 1363 році. Про походження назви є кілька здогадок. М.С. Боднарський та інші вважають, що вона походить від винокурень (*винниць*) – їх у минулому було багато в цій місцевості. Є також думка, що від назви річки *Віннички*. Проте головну роль у житті міста відіграла і відіграє не *Вінничка*, а Південний Буг. Сама ж суфіксація гідроніма *Вінничка* свідчить, що він походить від *Вінниці*. Найбільш вірогідне пояснення походження назви М. Б. Рубіна і О. С. Стрижака, які за основу слова беруть старослов'янське *вїно*, *віно* – „придане, посаг, придбання, дарована земля”. Появу такої назви пояснюють тим, що *Вінниця* і навколишні землі були у XV столітті захоплені князем Ольгердом і подаровані ним його племінникам.

Волгоград – місто, центр Волгоградської області Росії. Виник близько 1550 року на о. Царицин біля лівого берега Волги,

але пізніше був перенесений на мис правого берега при впадінні невеличкої ріки Цариці у Волгу. В 1925 році *Царицин* перейменовано у *Сталінград*, а в 1961 році – у *Волгоград*. Перша і третя назви мотивовані гідронімами, друга має меморіальний характер.

Ворохта – селище міського типу Надвірнянського району Івано-Франківської області. Розташована в Карпатах на р. Прут, лівій притоці Дунаю. Заснування *Ворохти* відносять до XVII ст. За народними переказами, у першопоселенців Мочерняків був слуга на прізвище *Ворохта* – розумна, здібна людина, до якої жителі навколишніх сіл часто зверталися за порадами, приказуючи: „Йду до Ворохти”.

Вузлове (колишня назва *Батєва*) – селище міського типу (з 1971 року) Берегівського району Закарпатської області. *Вузлова* залізнична станція, від якої ідуть шляхи на Чоп, Мукачеве, чим і мотивована назва. Колишня назва – посесивного характеру (від прізвища землевласника).

Гадяч – місто, районний центр Полтавської області. Виник в кінці XI - на початку XII століття. Народні перекази розповідають, що колись місто звалося *Гадюче*, тому що лежить у низькій, вологій місцевості, де водилося багато гадюк.

Горлівка – місто у Донецькій області. Розташоване на залізниці Харків – Ростов. На початку XVIII ст. на території сучасної *Горлівки* з'явилися хутори, де оселилися запорізькі козаки і селяни-втікачі. У 1867 р. почалося розвідування вугілля. До цього року відносять і заснування *Горлівки* (робітниче селище і залізнична станції названі ім'ям талановитого гірничого інженера П. М. Горлова – піонера вугільної промисловості на Донбасі).

Дніпропетровськ (до 1926 р. – *Катеринослав*) – місто, обласний центр. Розташований на Дніпрі. У 1776 р. за наказом Г. О. Потьомкіна там, де Кільчень впадає в Самару, на місці слободи *Половиці*, заснованої в середині XVII ст., було закладене місто, назване на честь *Катерини Другої Катеринославом*. Низовинне лівобережжя, на якому будувалося місто, навесні затоплювалося водою, тому в 1784 р. за наказом імператриці місто перенесене на правий берег Дніпра у Кайдаки. Закладка міста відбулася 9 (20) травня 1787 р. на горі, де нині розміщена

Жовтнева площа. У 1797 р. Павло I перейменував місто на *Новоросійськ*. У 1802 р. йому повернено стару назву. З 1926 р. – сучасна назва. Перша частина складного топоніма – від *Дніпра*, на якому розташоване місто; друга дана на честь Г. І. Петровського – революціонера, державного діяча колишнього СРСР.

Донецьк – місто, обласний центр. Виник у другій половині XIX століття як робітниче селище при шахті, металургійному і рейсовому заводах англійського колонізатора Джона Юза, яке називалось *Юзівка* до 1924 року. В 1924-1961 роках – *Сталіне*. В 1961 році перейменоване в *Донецьк*, у зв'язку з розміщенням його в *Донецькому* вугільному басейні. У назві відбилосся найменування річок *Дін* і *Донець*.

Євпаторія – місто у Кримській автономії. Відома з кінця XV століття як турецька фортеця *Гезлев* (рос. *Козлов*), що у перекладі з татарської мови означає „підземний хід”. Після приєднання Криму до Росії (1784 рік) перейменовано в *Євпаторію* на згадку про давнє місто, яке заснував у II столітті до нашої ери Мітрідат VI *Євпатор*.

Єльня – місто у Смоленській області Росії. Назва походить від російського слова *ель* з характерним західноросійським, білоруським, а також польсько-українським формантом *-ня*.

Єнакієве – місто у Донецькій області. Розташоване на річці Булавині (басейн Міусу). Засноване в 1883 році у зв'язку з будівництвом кам'яновугільних шахт. У 1895-1897 роках тут збудовано Петровський чавуноливарний завод. Назва – від прізвища російського інженера Ф. Є. *Єнакієва* – одного з будівничих цього заводу.

Єреван – столиця Вірменії. Одне із найдавніших міст (відоме із 782 р. до н. е. як фортеця *Еребуні*). Етимологія незрозуміла. За Г. Кананцяном, „житло бога Ару”. Пізніше *Єру-бу-ни* тлумачили, як „блискучий нащадок орла”, а *Єрвандаван* – як місце поразки *Єрванда* I, суперника Арташеса. Вірмени твердять, що *Єреван* – від слова „показуватися”, тобто „перше, що показалося після потопу” (пов'язано із горою Арарат, до якої нібито приплив на своєму ковчезі Ной).

Єсентуки – курортне місто у Ставропольському краї. Ойконім походить від назви річки *Єсентуки*.

Житомир – місто, обласний центр. Розташований на річці Тетереві та її притоці Кам'янці. Як розповідає легенда, місто засноване 884 р. радником і улюбленцем напівлегендарних київських князів Аскольда і Діра – *Житомиром*, який після підступного вбивства Аскольда не захотів служити Олегу і подався до Волинських лісів. Вперше згадується в літописі 1240 року у зв'язку з татарською навалою. Відомий чеський дослідник – славіст Я. Шафарик вважає, що назва походить від слов'янського племені *житичів*, які в минулому жили в цій місцевості. У деяких слов'ян слово *мир* означало „округа, область”.

Запоріжжя – місто, обласний центр. Засноване в 1770 році у зв'язку з будівництвом фортеці для захисту південно-східної частини України від турків і кримських татар. Фортеця називалась *Олександрівською* на честь командуючого 1-ю російською армією *Олександра* Голіцина. Сучасну назву місто дістало у 1921 році завдяки розташуванню *нижче* від дніпровських *порогів* (нині затоплених), тобто „за порогами”.

Золотоноша – місто, районний центр Черкаської області. Розташована на річці *Золотоношці*, від найменування якої, гадають, і пішла назва міста. Річку названо так за дно, вкрите піщаними наносами, що виблискують, наче *золото*. Ця назва викликала ряд „золотих легенд”. За однією із них, у річці затоплено татарські човни із *золотом*. За другою (її навів М. О. Максимович), *Золотоноша* була збірним місцем податків князя Вишневецького, що їх сюди приносили переважно *золотом*.

Ізмаїл – місто, районний центр Одеської області, порт на Дунаї. Заснований молдованами і відомий у них як *Сініл*. У XVI столітті був під владою Туреччини. Назва – від імені турецького полководця *Ізмаїл-бея*.

Ізюм – місто, районний центр Харківської області. Розташований на Сіверському Дінці при впадінні в нього річки Ізюмця. Руська сторожа *Ізюмська сакма* згадується в літописі 1571 року, пізніше (до 1651 р.) – *Ізюмський окоп*. У документах 1680 року згадується як *Ізюмський городок*. Деякі дослідники вважають, що топонім *Ізюм* – видозмінене половське або татарське *гузун* – „переправа”. А. Г. Слюсарський дотримується думки про походження назви від річки *Ізюмця* (басейн Дону).

Слово „ізіум” у перекладі з тюркської мови означає „виноград”.

Калинівка – селище міського типу, районний центр Вінницької області. Назва – від **калини**, якої колись тут було багато.

Кам’янець-Подільський – місто, районний центр Хмельницької області. Одне з давніх міст України. Вперше згадується у вірменських літописах у 1062 році. Розташований на річці Смотрич (бас. Дністра), в місці, де вона робить петлю, утворюючи майже острів. *Кам’янець* – від слова „камінь”. *Подільський* – на відміну від інших таких самих назв.

Канів – місто, районний центр Черкаської області. Вперше згадується в Іпатіївському літописі 1147 року. Деякі історики і археологи припускають, що давній *Канів* стояв нижче по течії Дніпра – в гирлі ріки Росі. Походження назви точно не встановлене. І. Гуржій та інші дослідники вважають, що вона татарського походження, в перекладі означає „місце крові”. Назва ця, мабуть, виникла у зв’язку з кровопролитними війнами, які колись відбувалися тут між слов’янами і кочівниками-половцями. В. О. Никонов виводить назву від власного імені *Кань* або *Кан* із суфіксом належності *-ів*. Недалеко від *Канева*, на Тарасовій (Чернечій) горі, знаходиться могила Т. Г. Шевченка.

Київ – місто, столиця України. Найдавнішою писемною згадкою про Київ є легенда в „Повісті минулих літ”, де розповідається про трьох братів *Кия*, *Щека*, *Хорива* та сестру *Либідь*. За легендою, від імені найстаршого брата *Кия* походить назва *Київ*. Дехто виводить топонім від найменування річки *Киянки*, що протікала під Старокиївською горою й висохла ще у XVII столітті. Назва подібна до українського слова *куява* – „вершина гори” і перського *киява* – „піщаний горб”. Цілковитої впевненості з приводу гіпотез немає.

Кишинів – місто, столиця Молдови. У перекладі із молдавської *Кишиневу* означає „нове житло”: *неу* – „новий” і *кишлак* – „зимівля”; у перекладі з латинської – „криниця, джерело”. Назва відома з XV століття.

Косів – місто, районний центр Івано-Франківської області, відоме із XVI століття. Назва походить від імені його власника *Косняшина* (скорочена форма *Кос*).

Кременчук – місто на Дніпрі, в Полтавській області. Назва

походить від слова *кремінь* – „твердий камінь”. У перекладі з тюркської *кермен* – „фортеця”.

Лебедин – місто, районний центр Сумської області. Розташований на річці Вільшанці (басейн Дніпра). У 1652 році, рятуючись від гніту польської шляхти, переселенці з Правобережної України поселилися на Лівобережжі на місці трьох слобід – *Леб'яжий город*, Кобища і Довгалівка, де заснували місто під назвою *Леб'яжий город*. Сучасна назва – від озера *Лебедин* (*Лебедине*, *Леб'яже*), в якому, за переказом, водилося багато лебедів. Дехто з учених припускає, що топонім виник від прізвища *Лебідь*.

Лубни – місто, районний центр Полтавської області. Згадується 1107 року в Іпатіївському літописі як *Лубно* чи *Лубен*. У 1239 р. *Лубни* були зруйновані монголо-татарами, однак у 1261 р. знову стали значним населеним пунктом. Назва походить від слова *лубно* – „дерев'яний, луб'яний”.

Луганськ (колишній *Ворошиловград*) – місто, обласний центр. У 1797 році на правому березі р. *Лугань* (басейн Сіверського Дінця) біля с. Кам'яний Брід виросло поселення навколо новозбудованого Катеринославського ливарно-гарматного заводу, перейменованого в 1797 р. в *Луганський*. У 1883 р. це поселення було об'єднане із с. Кам'яний Брід і перейменовано на *Луганськ* (від назви р. *Лугань*). У 1935-1958 та 1970-1991 роках іменувалося у честь К. Є. *Ворошилова* – радянського державного, партійного і військового діяча.

Луцьк – місто, обласний центр Волинської області. Розташований на річці Стирі (басейн Дніпра). Вперше згадується в літописі 1085 року, проте польський хроніст XV століття Ян Длугош вважає, що *Луцьк* заснований київським князем Володимиром Святославичем у 1000 році. І. І. Срезневський назву виводить від давньоруського *лука* – „кривизна, вигин, затока, берег затоки або річкової дуги”.

Львів – місто, обласний центр. Розташований на р. Полтва (басейн Західного Бугу). Заснований галицько-волинським князем Данилом Галицьким, як гадають, у 1247 р. на честь одруження свого сина *Лева*, на території давнього городища, яке існувало тут задовго до побудови *Львова*. Уперше згадується 1256 р. в описі пожежі Хелма. Отже, назва від імені сина князя

Данила Романовича – *Лева*.

Меджибіж – селище міського типу у Летичівському районі Хмельницької області. Вперше згадується в 1146 році. Розташований на кам'янистому підвищенні, де *Бужок* впадає в Південний *Буг*. На основі такого місцезрешування (між *Бугом* і *Бужком*) з'явилася назва *Меджибіж*.

Миколаїв – місто, обласний центр. Розташований на лівому березі Бузького лиману. Тут після зруйнування Запорізької січі купець-іноземець Фабрі заснував хутір, зруйнований у 1787 р. турками. Згодом на цьому місці збудували верф, яку на честь взяття штурмом турецької фортеці Очаків 6 грудня 1788 р. (у день *Миколи-чудотворця*, покровителя моряків) назвали *Миколаєвом*.

Москва – місто, столиця Росії. Вперше згадується в літописі під 1147 роком. Назва утворилася від описового виразу „місто на *Москві-ріці*”. Література про походження назви містить різноманітні гіпотези. Серед етимології із слов'янських мов найбільш вірогідною є та, яка вважає, що назва походить від *моск* – „болотиста місцевість”, варіант – „ріка, вода”.

Ніжин – місто, районний центр Чернігівської області. Час заснування невідомий. Одні гадають, що це давнє місто, про яке згадується в літописі в 1078 році під назвою *Нежата Нива*, пізніше – *Нежатинь*, *Ніжнин*. Інші виводять назву від літописного *Унежь*, *Унежин*. Сучасна назва вперше згадується у 1625 році. В. О. Никонов допускає етимологію від скороченої форми чоловічого імені і суфікса належності *-ин*. Можливо, назва походить від *низовинної* місцевості.

Одеса – місто, обласний центр, порт на Чорному морі. Побудована на руїнах турецького селища Хаджибей, в 1795 році отримала назву *Одеса*. Ця назва була запропонована Російською Академією наук в пам'ять про давньогрецьку колонію *Одес*, *Одесос*, яка нібито була розташована на березі Тилігульського лиману. Пізніше було встановлено, що ця колонія знаходилась у Болгарії, в районі міста Варни.

Орел – місто, обласний центр в Росії. Назва походить від давньоросійського слова *орель* – „кут”, колишньої назви річки (сьогодні *Орлик*). Місто як фортеця засноване у 1566 р.

Орша – місто в Білорусії, в гирлі річки *Орша*, за якою його і

названо.

Острог – місто, районний центр Рівненської області. Розташований на річці Вілії (басейн Дніпра). Вперше згадується у 1100 році як населений пункт Київської Русі. Назва – від давньоруського *острог* – „частокіл (огорожа) з дерев’яних колод, укріплення”.

Париж – місто, столиця Франції. Відомий з I століття до нашої ери як поселення Лютеція, в основі назви якого галлійське *Lut* – „болото”, тобто „поселення на болоті”. Пізніше отримала поширення назва за етнонімом *паризії* – галльське плем’я, яке жило в цих місцях. Сучасна форма назви *Парі* (*Paris*), яка прийнята у нас у формі *Париж*, засвоєна у викривленому вигляді через польську мову.

Переяслав-Хмельницький (до 1943 року – *Переяслав*) – місто, районний центр Київської області. Час заснування невідомий. Гадають, що місто виникло десь у VIII столітті. Вперше згадується у 907 році в договорі князя Олега з Візантією як одне з чотирьох найбільших міст Київської Русі під назвою *Переяслав-Руський*. В 933 році київський князь Володимир Святославич перетворив його в міцну фортецю – захист від половців. Про виникнення назви міста існують різні легенди. Одна з них розповідає, що місто назване на честь перемоги руського воїна-богатиря Івана Кожум’яки (за іншими джерелами, отрока Яна Усмовича) в єдиноборстві з печенізьким велетнем: „... понеже отрок русский *перей* славу от печенегов”. Звідси ніби й назва *Переяслав*. На *Переяслав-Хмельницький* перейменоване у 1943 році на честь видатного державного діяча і полководця періоду визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі Богдана *Хмельницького*, під керівництвом якого у 1654 році тут було прийняте рішення про возз’єднання України з Росією.

Полтава – місто, обласний центр. Одне з древніх поселень України, відоме з початку XII століття. В літописах згадується у формі *Лтава*, *Олтава*; ймовірно, назва відгідронічного походження (місто на річці *Лтава*).

Почаїв – селище міського типу у Кременецькому районі Тернопільської області. Вперше згадується в документах у 1450 р. Розташований біля *Почаївської* гори, від якої й дістав назву.

Назва гори – від слова *поча* – „калюжа, болотисте місце”.

П'ятихатки – місто, районний центр Дніпропетровської області. За переказом, цю назву місто дістало у XVIII столітті від чумаків, що проїжджали повз нього у Крим по сіль. В той час тут стояло *п'ять хат* братів Потабашних – перших поселенців.

Рим – місто, столиця Італії. Місто знаходиться на річці Тибр, древня назва якої – *Румо* або *Румон* – послугувала основою для утворення назви *Рим* (*Roma*). Припускається, що назва річки пов'язана з назвою одного з племен етрусків – древнього населення на берегах цієї річки. Легенда про зв'язок назви міста з іменем *Ромула*, одного із двох братів, вигодуваних вовчицею, – класичний зразок намагання осмислити невідому древню назву.

Рівне – місто, обласний центр. Розташоване на річці Усті (басейн Дніпра). Перша згадка про *Рівне* припадає на XIII століття. Назва – від слів „рівнина, рівний”. Місцевість, на якій розташоване *Рівне*, має *рівнинний* характер.

Севастополь – місто у Кримській автономії. Розташований на узбережжі Чорного моря. Заснований у 1783 році як фортеця під назвою *Ахтіар*, яка в 1784 році була перейменована в *Севастополь*. Назва – від грецького *севастос* – „величний” і *поліс* – „місто”. Відомо, що на території сучасного міста в VI столітті до н. е. греки заснували місто Херсонес, яке існувало близько 2 тисяч років (у давній Русі відоме під назвою Корсунь).

Сімферополь – місто, центр Кримської автономії. Розташований на річці Салгир. Заснований в 1784 році на місці невеликого татарського селища *Ак-Мечеть* – „Біла Мечеть”, відомого з XV століття. Сучасна назва – від давньогрецьких слів *сімфєро* – „збирати докупи, з'єднувати” і *поліс* – „місто”.

Софія – місто, столиця Болгарії. У VII-VIII столітті до н. е. на цьому місці біля теплих мінеральних джерел виникло с. *Сердика* за ім'ям фракійського племені *серди*, згодом назва трансформувалася у *Средець*. В XI ст. після захвату Візантією місто перейменоване у *Триадца* (на честь *Трої*). У XIV ст. з'явилася назва *Софія* – „мудрість”(за назвою собору святої Софії).

Стрий – місто, районний центр Львівської області. Назву дано за річкою *Стрий*, на якій стоїть місто. Гідронім виводять від індоєвропейського кореня *стр* – „швидкий, крутий” (можна

порівняти зі словом *стрімкий*). Є інші переклади *стр*: наприклад, у В. П. Петрова – це „вода”. Місцева легенда пов’язує цю назву зі словом *стрий* – дядько.

Суми – місто, обласний центр. Розташовані на правому березі Псла (басейн Дніпра), при впадінні в нього р. *Сума*. Місто засноване у 1652 р. на території давнього *Суминоного городища* переселенцями з містечка Ставище Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратьєвим. Походження назви остаточно не встановлене. Існує кілька версій. За однією з них, ніби на березі р. *Сума* знайшли три мисливські суми, які навіть були зображені на гербі міста. Інші гіпотези виводять назву від іменника *сум* або ж дієслова *сумувати*: перші поселенці, мовляв, *сумували* за своїм рідним краєм. Такі тлумачення історично не обґрунтовані. Найбільш імовірно походження міста *Суми* від гідроніма *Сума*.

Тернопіль – місто, обласний центр. Розташований на річці Серет (басейн Дністра). Виник у XVI столітті навколо польського замку-фортеці. Перші згадки про *Тернопіль* відносяться до 1540 року. Місцевість, де було засноване місто, називалася *Тарнополь*. Ця назва, можливо, походить від польського *тарн* – „тер(е)н”. Отже, в українській транскрипції з’являється варіант *Тернополь*, з якого і виникла сучасна назва міста – *Тернопіль* (**Тернове поле**).

Ужгород – місто, обласний центр Закарпатської області. Одне з найдавніших слов’янських міст. Археологічні дані та документи свідчать про існування тут у VIII-IX століттях слов’янського поселення навколо Замчища – центру князівства племені білих хорватів. Початкова назва міста до нас не дійшла. На рубежі IX-X століть місто зазнало нападу кочових угорських феодалів. Це спричинилося до мадьяризації як населення міста, так і його назви: воно стало називатися *Унгвар* : р. *Унг* і *вар* – „фортеця, місто”. Поряд з цією назвою, існували й інші варіанти – *Суггород*, *Унгоградь*, *Ужгород*. Остання назва, яка набула найбільшого поширення, виникла від гідроніма *Уж* (на цій річці місто розташоване).

Українка – місто Обухівського району Київської області. Розташоване при впадінні р. Стугна у Дніпро. Перша згадка відноситься до XV ст. Назва – від хороніма *Україна*.

Умань – місто, районний центр Черкаської області. Лежить на ріці *Уманка*. За одним переказом, давніше звалося *Уміль* – від

тих *умільців*-майстрів, які нібито втекли сюди з Києва під час татарської навали. За другим – місто дістало назву від ріки *Ума*, що згадується у літописі. Гідронім виводять від давньоруського слова *уманья* – „покинута людьми земля, закуток, небезпечний для життя”. За третім – поселення тут заснували переселенці з Полісся з-понад річки *Уманки*.

Фастів – місто, районний центр Київської області. Розташований на річці Унаві (басейн Дніпра). Вперше в історичних джерелах згадується у 1390 році. Народна етимологія назву виводить від слова *хвести* – „бунчуки”, бо їх тут багато лишилося після розгрому половців. Ймовірніше, назва походить від імені *Фаст* (*Фауст*).

Харків – місто, обласний центр. Стоїть при злитті річок *Харкова*, Лопані та Уди (басейн Дону). Заснований у другій половині XVII століття козаками-переселенцями, які тікали від утисків польської шляхти з Правобережної України. Перша згадка про поселення відноситься до 1654 року. За легендою, назва Харків походить від імені першого поселенця козака *Харитона*, якого ще називали *Харком*. Можливо, назва міста – відгідронімного походження.

Херсон – місто, обласний центр. Заснований у 1778 році, на місці старого укріплення *Олександр-Шанц*. За тодішньою модою на старогрецькі імена, йому дано назву грецької колонії *Херсонес* (старогрецькою мовою – „півострів”), яка лежала колись поблизу нинішнього Севастополя.

Хмельницький (колишні назви *Плоскирів*, *Плоскурів*, *Проскурів*) – місто, обласний центр. Розташований на річці Південному Бузі. Відомий з 1493 року. Перейменований у *Хмельницький* у 1954 році на честь видатного державного діяча і полководця, керівника визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі Богдана *Хмельницького*. Колишня назва утворена шляхом словоскладання (річка *Плоска* і *рів*, які оточували поселення).

Хотин – місто, районний центр Чернівецької області. Деякі історики припускають, що його заснував у I столітті нашої ери *Котизон* (*Хотизон*), цар даків, і від його імені пішла назва. В. О. Никонов вважає ці твердження за помилкові і виводить топонім від особового імені з основою *хоть* („велике бажання”). О. І.

Соболевський указує на поширеність імені *Хатон* (*Хотин*).

Хуст (місцевий варіант *Густ*) – місто, районний центр Закарпатської області. Розташований при злитті річок Ріка і Тиса біля Червоної Скелі. Наукового пояснення про походження назви міста немає. За народним переказом, місто засноване воєводою *Хустом*. Як укріплений населений пункт, *Хуст* існував уже в X-XI ст.

Черкаси – місто, обласний центр. У XIII столітті група *черкесів* переселилася з Північного Кавказу на Дніпро. Утворене змішане населення в Русі називали *черкеси*, що у перекладі з перської мови означає „войовничі люди, воїни”. І коли в 1284 році виникло нове поселення таких *черкесів*, його називали *Черкаси*.

Чернівці – місто, обласний центр. Виникло у XII столітті. У літописі згадується як *Черна* („Чорне місто”). Отже, назва походить від слова *чорний*: очевидно, за кольором чорноземних родючих ґрунтів. Ю. О. Карпенко пропонує дві гіпотези походження назви: від прізвища *Чорний* і слова *чернь* – „чорний люд, ремісники”.

Чернігів – місто, обласний центр. Розташований на правому березі Десни (басейн Дніпра) при впадінні в неї р. Стрижень. Час заснування невідомий. Вчені висловлюють припущення, що місто уже існувало в VII – на рубежі III-II ст. до н. е., коли в басейні Десни жили стародавні місцеві племена. Греки їх прозвали *меланхленами*, що означає „чорні плащі”. *Чернігів* вперше згадується в угоді князя Олега з греками, за якою вони мали давати „уклади” – певні суми грошей на „руські городи ... тоже на *Чернигов*”. Етимологію ойконіма одні дослідники пов’язують з *Чорним* лісом, який ріс колись на тому місці, де тепер стоїть *Чернігів*, що малопереконливо; інші – з іменем легендарного сіверського князя *Чорного*, який відважно боровся проти хозар. До наших часів у *Чернігові* збереглася *Чорна Могила*, в якій ніби поховано князя. Проте, як показали розкопки, вона з’явилася значно пізніше, ніж було засновано місто. Вважають, що назва *Чернігів* могла виникнути від антропоніма *Чернег* або *Черніг* (від кореня *чорний*) за допомогою суфікса приналежності *-ів*.

Чигирин – місто, районний центр Черкаської області.

Розташований на річці Тясмині (басейн Дніпра). Час заснування невідомий. Вперше згадується в документах 1583 року. І. Гуржій, Л. Макаренко, П. Жевахов назву виводять від українського слова *чигир* – „чагарник”. Дослівно – „міцевість, вкрита чагарником”. Можливо, назва відантропонімного походження

Чорнобиль – місто, районний центр Київської області. Розташований при впадінні р. Уж у Прип'ять (басейн Дніпра). Вперше згадується у 1193 р. як літописне місто Київської землі, у староукраїнських пам'ятках – у 1450 р. Назву виводять від праслов'янського **černobyľ* – один з видів полину (*черн* – „чорний колір”, *биль* – „трава”).

Чуфут-Кале (*Чуфт-Кале, Джуфт-Кале*) – руїни середньовічного печерного міста на стрімкому схилі плато, в околицях міста Бахчисарая у Криму. За деякими, не зовсім точними даними, засноване в IV столітті до нашої ери як с. *Іохудім* – „Іудійська скеля”. Було останнім пристановищем хозар після зруйнування їхнього каганату в XI столітті. У 1299 році *Чуфут-Кале* захопили татари і назвали його *Кіркера* („подвійна нора”). Сучасна назва означає „Єврейська фортеця” (іудейську релігію сповідували хозари).

Шепетівка – місто, районний центр Хмельницької області. На початку 20-х років XIX століття на околиці с. Сколинці було відкрито мінеральні джерела, що витікали з-під гранітних скель. Неподалік від них у 1821 році збудували лікарню-санаторій. Вода в джерелах тихо дзюрчала – *шепотіла*, а тому невелике селище, що утворилося біля санаторію, назвали *Шепіт*. Згодом назва видозмінилася на сучасну.

Ялта – місто у Кримській автономії, центр курортного району Південного берегу Криму, порт на Чорному морі. Час заснування невідомий. У XII столітті поселення належало половцям, про що згадує арабський географ Ібн-Едрізі, називаючи його *Джалітою*. В XIV столітті італійці, які тут господарювали, називали місто *Каялітою, Гіалітою, Еталітою*. Назва – від античного міста *Яліта* (*ялос* старогрецькою мовою означає „берег”). За легендою, так називали поселення знеслені мандрівники, нарешті потрапивши на землю.

НАЗВИ ГІДРООБ'ЄКТІВ

Азовське море – внутрішнє море в басейні Атлантичного океану на півдні Європи, з'єднується з Чорним морем. У різних народів мало різні назви: стародавні греки називали його *Меотійським озером*, або *Меотидою* (від назви племені *меоти*, які жили на його узбережжі в I тис. до н. е.), римляни – *Palus Meotis* – „Меотійське болото”, скіфи – морем *Карачулак* – „рибним”, слов'яни – *Сурозьким* і *Синім* морем. Сучасна назва – за містом **Азов** (тюркською *азак* – „низький”, тобто „той, що лежить в нижній течії Дону”). Уперше море названо *Азовським* 1389 р. літописцем Піменом.

Ангара – річка в Росії, права притока Єнісею. Монгольськими і тюркськими мовами *ангар* означає „щілина, тріщина”. Назва відома з XIII - XIV ст.

Байкал – озеро у Східному Сибірі. В якутській і бурятській мовах *байкал* означає „велика глибока вода”, „море”. Існує думка, що назва походить від етноніма *бай*, розповсюдженого на обширній території від Єнісею до Сахаліну.

Балтійське море – внутрішньоматерикове море Атлантичного океану на півночі Європи. Змістове значення назви остаточно не з'ясоване. У давньогрецьких і римських авторів згадується острів *Балтія*. З XI століття в західноєвропейських джерелах з'являється назва *Балтійське*, похідна від вказаної назви острова, в основі якої може знаходитися латвійське слово *balts* – „білий” (за кольором піщаних берегів). На Русі воно називалось *Варязьке* або *Свейське*, *Свевське* море (від *варяги*, *свеї* – так в Середньовіччі називали шведів). У XVIII столітті на російських картах зустрічається форма *Балтичне* море, але у вжитку закріпилася відома і зараз назва *Балтійське* море.

Березина – річка, права притока Дніпра. Існує гіпотеза, що колись *Березина* і Дніпро нижче її гирла вважалися однією річкою із спільною назвою, а назва *Борисфен* становила собою деформоване слово *Березина*. Може бути, що назва походить від о. *Березань* на Дніпрі або від флоролексеми „береза”.

Біле море – внутрішнє море Північного Льодовитого океану. Назване, ймовірно, за *білуватий* колір води, який відбиває північне небо. Але не виключено, що *біле* могло означати

„північне” в системі колірних позначень частин світу.

Волга – річка в Європейській частині Росії, найбільша в Європі, впадає у Каспійське море. Як і інші ріки, *Волга* в різних народів мала різні назви. У працях давньогрецького вченого Птоломея (II століття нашої ери) відома в ті часи нижня течія річки вказана під назвою *Ра*, запозиченою в якогось іранського народу в значенні „ріка”. До IX-XI століть нижня і середня течія ріки, приблизно до впадіння Ками, була відома під тюркською назвою *Ітель*, утвореною від татарського *ідель* – „велика річка”. Верхня течія ріки знаходиться у лісовій зоні і відома як *Волга*. В балтійських мовах є термін *валка* – „невеликий струмок, що тече по болоті; невеличка річка, джерело”, який співзвучний з назвою *Волга*. Припускається також утворення гідроніма від давньослов'янського слова, спорідненого із словами *волога*, *вологий*.

Волноваха – річка в Донецькій області (басейн Дону). Назва виникла на підставі хвилястої („*волнистой*”) течії завдяки горбистій місцевості, по якій протікає річка.

Ворскла – річка, ліва притока Дніпра. Під назвою *Ворскло*, *Ворскол* відома ще в Київській Русі і згадується в літописі у 1105 р. Є кілька припущень щодо походження назви. Найвірогідніше пояснення О. Погодіна, І. Гуржія, Л. Макаренка, П. Жевахова, які літописну форму *Ворьскла* поділяють на дві частини: аланську *ворьс* – „білий” і тюркську **kol* – „вода” (біла через будову берегових круч, що складаються із крейдяних відкладів). М. Фасмер заперечує це припущення і пов'язує назву з російським *ворчатъ* (аналогічно до того, як річка Пискаля – від слова „пищати”).

Десна – річка, ліва притока Дніпра. Я. Розвадовський, М. Фасмер, Т. Лер-Сплавінський вважають, що назва походить від слова *деснь* – „правий”. Десна є лівою притокою, однак слід брати до уваги, що колонізація земель відбувалася знизу вгору, і в такому випадку *Десна* є правою притокою. Суперечки щодо походження назви тривають.

Дніпро – річка, протікає на території України, Білорусії і Росії, впадає в Чорне море. Уперше згадується давньогрецьким істориком Геродотом (V століття до нашої ери) під назвою *Борисфен*, яка перекладається як „північна ріка”. В римських

джерелах VI ст. зустрічається назва *Данапріс*, *Данапер*. Найбільш імовірною гіпотезою є та, що назва пов'язана із скіфськими племенами, що проживали у Причорномор'ї, і означає „глибока ріка” (іранське *дан*, *дон* – „ріка”, *апр*, *іпр* – „глибока”). У фольклорі *Дніпро* виступає під назвою *Славута*, *Славутич* – „славна ріка”.

Дністер – річка, впадає у Чорне море, протікає по території України та Молдови, де називається *Дністер* і *Ністру*. У працях давньогрецьких вчених, від Геродота до Птолемея, згадується під назвою *Тірас*, а починаючи з IV- VI ст. – *Данастр*. Вважають, що в назві сполучаються два різні терміни: скіфський *дан*, *дон* – „ріка” і фракійський *istros* – „швидкий”, тобто „швидка ріка”.

Дон – річка в Росії, впадає в Азовське море. Вперше згадується давньогрецьким вченим Страбоном у формі *Танаїс* (викривлене *Дон*). Назву *Дон* принесли скіфи – іраномовний народ, який проживав у степах Причорномор'я і в мові якого *дон* – „ріка”. Термін цей ще у скіфські часи увійшов у назви *Дніпро*, *Дністер*, *Дунай*.

Дунай – річка в Європі, яка протікає по території Німеччини, Австрії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Югославії, Румунії, України і послідовно змінює назви: німецька *Donau*, чеська і словацька *Dupâu*, угорська *Duna*, сербська, хорватська і болгарська *Дунав*, румунська *Dunărea* (*Дунеря*) і українська *Дунай*. Назва походить від сарматського терміну *дан*, *дон* – „ріка”, який наявний і в назвах *Дон*, *Дніпро*, *Дністер*.

Ельба – річка в Європі, впадає у Північне море. Назва походить з індоєвропейської мови і означає „білий, світлий”.

Єнісей – річка в Сибірі, впадає у Карське море. У перекладі з евенської *Йенесьєс* означає „велика ріка”.

Жовте море – частина Тихого океану між Китаєм і Кореєю. Назване через бруднувато-жовтий колір, який дає мул, що несе річка Хуанхе, яка впадає в Жовте море.

Інгул – річка, ліва притока Південного Бугу. Назва від татарського *enî-gul* – „нове озеро”. В середній течії *Інгул* дуже розширюється, нагадуючи озеро. Можливо, що від цього річка і дістала назву. Раніше, щоб відрізнити від ріки *Інгульця*, його називали *Великим Інгулом*.

Інгулець – річка, права притока Дніпра. Греки називали

річку *Герос*, половці – *Івля*, що означає „оповіщення, сторожова річка”. Можливо, гідронім утворений від ріки *Інгул*, яка протікає недалеко.

Ірпінь – річка, права притока Дніпра. За О. С. Стрижаком, назва річки виникла внаслідок занепаду **-о-** в корені *rop* (пор. у слові *ропа*). Дехто вважає, що слов'янський гідронім *р'пень* означає „яма”. Місцеві краєзнавці дослідили, що колись річку звали *Пірна*, і виводять цю назву від імені бога *Перуна*. З прийняттям християнства її змінили на *Ірпінь*.

Конка – річка, ліва притока Дніпра. До XVIII ст. була відома під назвою *Конські (Кінські) Води*. Греки називали її *Гінакіріс*, а турки – *Йолки-Су*. Всі ці назви пов'язані із словом „кінь”, оскільки у минулому тут було багато диких коней.

Ломниця – назви багатьох річок (особливо гірських) у слов'янських землях, які походять від старослов'янського слова *ломити*, що означало „розмивати берег”, „піднімати цілину”.

Лугань (Кам'яний Брід) – річка в Луганській області (басейн Дону). Її форма дозволяє допустити можливість слов'янського походження зі значенням „лугова”. Паралельна назва вказує на особливість дна.

Ніл – річка в Африці, впадає у Середземне море. Одна із найдавніших географічних назв, пов'язана із лівійським *lil* – „вода” і семіто-хамітським *nagal* – „ріка”. Сучасні араби називають річку *Ель-Бахр* – „ріка”.

Об – річка в Сибірі, впадає у Карське море. Існують різні версії щодо назви річки. Найімовірніше, вона походить від іранського терміну *моб* – „вода, ріка”.

Орель – річка, ліва притока Дніпра. В літописі (1152 р.) згадується під назвою *Уголь (Угол), Оугль* у значенні „кут”. Справді, *Орель* під гострим кутом впадає в Дніпро. Вважають, що слов'янське *Уголь, Оугль* є аналогією до половецького *Орель*, його перекладом. Тюркські племена називали *Орель* також *Сюорлій* (1185 р., Іпатіївський літопис) – перекручена назва *Су-Єрлі*: *су, сю* – „вода, річка” і *єр, єре* – „земля, урочище”.

Південний Буг (у місцевій вимові **Бог, Буг**, рідше **Біг**) – річка, впадає в Бузький лиман Чорного моря. Вперше річку згадує Геродот у V ст. до н. е. під назвою *Гіпаніс* – „Кінська” (на її берегах тоді водилися табуни диких коней); у Йордана (VI ст. н.

е.) – *Vagosola*, у Константина Багрянородного (X ст.) – *Воуой*; у давньоруському літописі назва *Бог* вперше занотована 1171 р. Єдиної загальної етимології назви немає. Деякі вчені вважають, що найвірогіднішою є гіпотеза, запропонована Я. Розвадовським, який виводить її з германського *vaki* – „потік, ручай”. Гадаємо, така етимологія найбільш вдала, якщо брати за основу „потік”. Більшість вчених стоїть на тому, що обидві річки – *Південний* і *Західний Буг*, які починаються на Поділлі недалеко одна від одної і потім розтікаються в різних напрямках, мають спільне походження назв.

Прип'ять – річка, права притока Дніпра. Назва від слов'янського *пятиць* – „пливти по річці”, можливо, від індоєвропейського **prapeh* – „падати, лити”.

Прут – річка, ліва притока Дунаю. Назва походить від скіфського слова *пораута* – „бурхлива вода, річка”. Так скіфи називали *Прут* за характер течії. Пізніше ця назва трансформувалася у сучасну.

Псьол (*Псел*) – річка, ліва притока Дніпра. Давня українська назва – *Псло*. В літописі вперше згадується у 1111 р. Походження назви остаточно не з'ясоване. О. Яценко вважає, що вона походить від давньогрецького *пселос* – „темний”. Більш вірогідно, що назва виникла від слов'янського кореня *піс, пьс, пєс* – „луки, вологе місце”.

Роставиця – річка, ліва притока Росі (басейн Дніпра). Назва утворилася від основи *рос-* за допомогою суфікса *-ав(а)*, який відіграв словотвірну роль, характерну для праслов'янської доби, і праслов'янського суфікса *-іса*.

Рось – річка, притока Дніпра. Відома з давніх часів під назвою *Русь, Урсь*. По ній проходила південна оборонна лінія Київського князівства. У давні часи в Придніпров'ї жило слов'янське плем'я *рось* (*русь*). Слово *русь* (*рось*) означало „рудий, русявий, русий”. Від назви племені й утворилися гідроніми *Росава, Роставиця, Рось, Роська*. Слово *русь* лягло також в основу назв Київська Русь, Росія, Білорусія. Можливо, в основі гідроніма – індоєвропейське **ros* – „роса, волога, вода”.

Самара – річка, ліва притока Дніпра. Походження назви остаточно не з'ясоване. А. А. Івановський виводить її від татарського *самарк* – „волове ярмо”. За переказом, татари

розпинали на волячому ярмі християн, які не хотіли приймати мусульманської віри. Більш вірогідно, що гідронім походить від киргизького *самар* – „чаша, посуд”. Ця назва поширилася і на річку *Самарку* – праву притоку Лугані, яка бере початок недалеко від *Самари*.

Свитязь – озеро в Українському Поліссі на північному заході Волинської області. На думку І. Я. Спрогиса, назва литовського походження і означає „білий, світлий”. Імовірніше, гідронім походить від праслов'янського слова **viti* у значенні „крутити”, оскільки конфігурація озера звивиста, крута.

Сейм – річка, ліва притока Десни (басейн Дніпра). За часів Київської Русі мала назву *Семь*, яку, гадають, дістала від того, що витікала із семи окремих джерел. Припускають також, що назву утворено від індоєвропейського слова **syama* – „темний”.

Синевир (місцева назва – *Морське око*) – озеро на північному сході Закарпатської області. Розташоване за п'ять кілометрів від села Синевирська Поляна. Назва від слів *синій* (вода в озері синього кольору) і *вир* – „пучина, глибока яма, виповнена водою, ковбаня”. Місцева назва від того, що посередині озера є острівець – гранітний камінь, який у сонячні дні відбитими променями на поверхні води ніби моргає, як око.

Соб – річка, ліва притока Південного Бугу. Назва, очевидно, від українського *соб, цоб* – „праворуч”. Ліву притоку названо правою подібно до того, як ліву притоку Дніпра – Десну – теж названо правою. Напевно, це пов'язано з тим, що заселення краю починалося від гирла річок до верхів'їв.

Сож – річка, ліва притока Дніпра. Походження назви пояснюють по-різному: від давньопруського *suge* – „дощ”, фінського *susi* – „вовк” або племені *саків* (скіфів).

Стир – річка, права притока Прип'яті (бас. Дніпра) О. М. Трубачов назву виводить із слов'янського **stbro, sterti* – „поширювати, розповсюджувати”.

Стрий – річка, права притока Дністра. Назву виводять від скіфсько-сарматського *стр* – „швидкий” (звідси стріла, струмись та ін.). В. П. Петров вважає, що раніше всі річки Придністров'я з коренем *стр* (*Стрв'язь, Струга, Стривігор, Стрий, Стрина*) називалися стріями, що означає „вода”. І. Свенціцький зазначає, що звукосполучення *стр* в минулому в індоєвропейських мовах

означало „плинна вода”, однак згодом набуло відтінку архаїзму, і його замінило нове, більш зрозуміле, фонетично співзвучне слово *бистрий* (а звідси гідроніми *Бистра*, *Бистрик*, *Бистриця* тощо).

Тетерів – річка, права притока Дніпра. Колись на його берегах водилося багато тетеруків. Звідси і назва, відома з 1150 р.

Тигр – річка в Західній Азії, впадає у Перську затоку. Найбільш рання фіксація назви – *Тиг-ру-шу*: *тиг* – „спис”, *ру* – „руйнувати” або „нести”, *шу* – „виривати”. Зміст гідроніма – „та, що несеться руйнівним списом”.

Тиса – річка, ліва притока Дунаю. Назва пов’язана з поширенням на її берегах тиса. Звідси також назви річок *Біла* і *Чорна Тиса*. Перший компонент кожної назви вказує на колір води.

Трубіж – річка, ліва притока Дніпра. Назва пов’язана з переможними битвами давніх слов’ян і походить від слова *трубіж*. Стратегія кінного бою в Київській Русі вимагала переслідувати ворога до найближчої природної перепони – річки, остаточно там його розгромити, а вже тоді робити „трубіж” – трубити на знак перемоги. Це слово як назва закріпилося за межовою річкою. Можливо, етимологія гідроніма пов’язана із терміном *труба* – „специфічне русло річки або струмка”.

Тясмин – річка, права притока Дніпра. Назва від тюркського **taš* – „камінь” (у багатьох місцях русла зафіксовані виходи кристалічних порід).

Уж – річка, ліва притока Лабірця (басейн Дунаю). Про походження гідроніма є кілька версій. Деякі дослідники припускають, що назва утворилася від давньоукраїнського *ужина* – „вузьке місце” (русло річки вузьке, звивисте, затиснуте горами). Більш імовірно, що сучасна назва – видозмінена стара назва *Унг* (від етноніма *угорці*).

Хорол – річка, права притока Псла (басейн Дніпра). Назва походить від давньослов’янського *хръль* – „швидкий”.

Черемош – річка, права притока Пруту (басейн Дунаю). Назва – від рослини *черемхи* (*черемухи*), яка була колись поширена на берегах річки. Звідси також назви річок: *Чорний* та *Білий Черемош*. Перший компонент цих назв вказує на колір води.

Чорне море – розташоване біля берегів України, Росії,

Румунії, Болгарії, Грузії, Туреччини, відноситься до Атлантичного океану. Назва виникла в давнину. Найбільш рання з відомих форм – іранська *Ахшаена* – „темне”. Звідси і назва, запозичена древніми греками як у перекладній формі: *Понтас Мелос* – „чорне море”, так і в переосмисленій: *Аксеинос* – „негостинне”. Пізніше, з розвитком грецьких колоній на берегах моря, воно стало називатись *Евксеинос* – „гостинне море”. Походження назви пов’язане з поширеним на сході кольоровим позначенням світу, згідно з яким чорний колір означав північ, тобто *Чорне море* – значить *Північне*. У джерелах до XV-XVI ст. також широко використовувалася назва *Руське море*.

НАЗВИ ГІР

Альпи – гірська система в Західній Європі. Назва утворилась від кельтського географічного терміну *альп* – „гора, скала, височина”. З часів Давньої Греції назва традиційно вживається у формі множини, що відбиває наявність багатьох *альп*: перш за все виділяються *Західні Альпи*, *Східні Альпи*, а в їхньому складі – *Альпи Доломітові*, *Пеннінські*, *Приморські*, *Юлійські* та інші, кожна з яких включають багато невеликих хребтів і масивів.

Апенніни – гори на Апеннінському півострові в Італії. Назва спочатку вживалася для позначення гір тільки Північної Італії, на території якої в V-IV столітті до нашої ери проживали кельти. Їхній вплив вбачають і у виникненні назви *Апенніни*, де в якості основи виділяють кельтське *пен* – „гора”. У II ст. до н. е. давньогрецький історик Полібій у творі „Загальна історія” вперше поширив назву *Апенніни* на всю гірську систему.

Бескиди – система хребтів, складова частина Українських Карпат, розташована у північній зовнішній смузі Карпат, на кордоні Словаччини, Польщі та України. Походження назви тлумачать по-різному. Одні її виводять від іллірійського *Biz-kit* (*Biz-ket*), де *būz* – „бук” і *kit* – „ліс”. В „Етимологічному словнику української мови” подається кілька значень цього апелятива: *бескед* – „крутизна, прірва, яруга, скеля, гора”; *бескед*, *бескет* – „гори, гірський хребет”; *бескид* – „гірський хребет, через який можна перейти”. Походження цього ороніма пов’язують також з албанською (фракійською) назвою *bjeske* – „полонина, ряд

високих гір”.

Великий Каньйон – гірська ущелина у Кримських горах, утворена на місці тектонічної тріщини. Розташований між горою Бойка і Ай-Петринським нагір'ям. Науковий термін *каньйон*, який походить з іспанського *cañon* (дослівно – „труба”), – глибока річкова долина, іноді зі ступінчатими схилами і відносно вузьким дном, часто зайнята руслом річки. *Великим* названий за розміри – це найбільший і найвеличніший каньйон Кримських гір.

Вишнева гора – державний заказник, крайня північно-західна ділянка степу на території України поблизу м. Рівного. Тут ростуть рідкісні степові рослини, серед яких степова *вишня*, від якої й походить назва.

Воловецький (Скотарський) перевал – один з найбільших перевалів в Українських Карпатах. Перетинає хребти Вододільний, Верховинський і Полонинський. Проходить повз смт. *Воловець* Закарпатської обл., від якого й одержав свою назву. Паралельне найменування *Скотарський* – від с. Скотарське, назва якого, у свою чергу, походить від слова *скотар* (людина, яка займається тваринництвом). Цим перевалом здавна переганяли худобу (*скот*) з гірських пасовиськ.

Говерла – гора, найвища точка Українських Карпат. В основі назви південнослов'янське *ovrlina* – „жіночий головний убір, кичка”, а початковий „г” має приставний характер, тобто доданий пізніше для зручності вимови.

Джомолунгма – найвища вершина Землі (8848 м) у Великих Гімалаях, на кордоні Непалу і Китаю. Вершина має декілька назв: тибетське *Джомолунгма* („богиня, мати Землі”), непальське *Сагарматха* („небесна вершина” або „повелитель неба”) і англійське *Еверест* (в честь геодезиста ХІХ ст. Джорджа Евереста).

„Долина нарцисів” – мальовнича долина, один із найкрасивіших куточків в Україні, державний заповідник. Розташована на Закарпатті в урочищі Кірес поблизу м. Хуста, на правобережній терасі р. Тиса (басейн Дунаю). Навесні більше як на 30 гектарах місцевість вкривається нарцисами (рід трав'янистих рослин з родини амарилісових).

Ельбрус – найвища вершина Кавказу. В різних народів має

свої значення: „гора блаженних”, „гора, яка приносить щастя”, „гора дня”, „тисяча гір”, „льодова грива”. В основі цих назв – індоєвропейське *alb* – „гора”.

Змієві вали – народна назва стародавніх технічних захисних споруд – численних земляних валів довжиною до двох тисяч кілометрів і висотою до 16 метрів, що простягалися на південь від Києва. Залишки їх і досі збереглися у багатьох місцевостях України. Як доведено вченими (А. Бугай, М. Брайчевський та ін.), земляні споруди створювалися, починаючи з другої половини II ст. до н. е. і кінчаючи VI ст. н. е., відновлені в VII ст. н. е. антським союзом східнослов'янських племен (предків полян і древлян) для захисту від нападу завойовників, зокрема могутніх тоді аварів. При цьому вали були не лише оборонними спорудами, а й умовним кордоном своїх земель із землями завойовників, які уособлювали собою образ страшного Змія. Це, очевидно, і послужило причиною їхньої метафоричної назви – Змієві вали.

Кавказ – назва в українську та інші мови проникла з давньогрецької, де вона у формі *Καυκασος* відзначена у V ст. до н. е. Наведена греками форма становить собою модифіковану назву, яка була дана мовою древніх вихідців з Індії і Ірану: *Гроукасім* – „Білосніжна гора”. Назва спочатку відносилася тільки до Ельбрусу, а потім помилково древні греки і римляни поширили її на весь гірський хребет.

Карпати – гірська система в Європі. Назва вперше згадується у працях давньогрецького географа Птоломея, в її основі – фракійське *карп* – „скала” або ще давніший доіндоєвропейський термін *кар* – „камінь”. Деякі автори вважають, що в основі назви – етнонім *карпи* (карпії). Але ймовірніше, що назва племен утворилася від назви гір, а не навпаки.

Копет-даг – гірський хребет на кордоні Туркменії та Ірану. Назву виводять із туркменської: *коп* – „багато”, *даг* – „гора”, тобто „багато гір”.

Памір – нагір'я в Центральній Азії. Крилате визначення *Паміру* – „дах світу”(з давньоіранської). Можливо, оронім пов'язаний з географічним терміном *памір* – „високогірний гладкий пустельний ландшафт”.

Піреней – гори на південному заході Європи. В основі назви гір – баскський географічний термін *pyren* – „гора”.

Савур-Могила (Саур-Могила) – вершина Донецького кряжа (Донецька область, за 18 км на південь від м. Сніжного), оспівана в думах і народних піснях. А. Кримський першу частину ороніма – *Савур* – етимологізував на антропонімічному ґрунті як дериват, тобто похідне утворення від імені *Сава*, за аналогією до Мишура, Сашура та ін. В. Г. Фоменко вважає, що в основі топонімічного компонента *Саур* лежить тюркський географічний термін **sayr* – „степовий курган із згладженою верхівкою округлої форми”.

Холодний яр – розташований на Черкащині. Пов’язаний з багатьма історичними подіями. Виникнення назви відносять до XIII ст. і пов’язують її з іменем селянки Маланки *Холод*, яка в роки нашестя татаро-монголів рятувалася тут з дітьми. Згодом до неї приєдналися й інші утікачі. Так виникло невелике поселення, яке довгий час називалося *Холодне*. За народним переказом, що дійшов до нашого часу, від найменування поселення походить цей оронім, оспіваний Т. Г. Шевченком в його творах – „Гайдамаки”, „Холодний яр” та ін.

Тарасова (Чернеча) гора – вершина Канівських гір, на якій поховано *Тараса* Григоровича Шевченка. Паралельна назва – *Чернеча* – дана за розташування у цьому місці раніше монастиря.

Наукове видання

Тамара Анатолівна Торчинська

**АКТИВІЗАЦІЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ
ОНОМАСТИКИ**

МОНОГРАФІЯ

Підписано до друку 09.11.2009. Формат 60x90 1/16

Папір офсет.

Обл.-вид. арк. 9.4 Ум. друк. арк. 9.6.

Тираж 300. Зам. № 532.

Віддруковано з оригінал-макета

ПП Жовтий О.О.

20300, м. Умань вул. Садова, 28
(УДПУ, навчальний корпус № 3, кімн. 112, 327, 328)

Тел. 8 067 77 30 197

8 097 9 467 467

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 2444 від 22.03.2006 р.

Віддруковано на цифровому дублюаторі Ricoh